

משפט וצבא

כתב העת של הפרקליטות הצבאית

גיליון 20 כרך א
סיוון התשס"ט יוני 2009

מנחם פינקלשטיין

“הטור השביעי” ו”טוהר הנשק”
נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט

מתור: “ישן וגם חדש”
הטור השביעי

ואומרים למחבר: זה גרוש עקר וני
ולא סתם ערוך-לב או שאר ערוונים –
אך עונה המחבר כי פרינציפ אינו אל
וצריך לעבדו ב מ ד ה, לא כלעיל...
כי פרינציפ זה-טיבו שהוא יין שרף
ומוטב ללגמו לא בלהט כה רב
ביחוד אם כחו מטשטש במחות
עקרונות אחרים, חשובים לא פחות,
וביחוד מאחר ששלטון י ה ו ד י
יש לו קצת זכרונות מ ע פ ב י ס, לדידי.

IDF Law Review (Hebrew) Vol. 20 (1) June 2009

משפט וצבא גיליון 20 כרך א סיוון התשס"ט

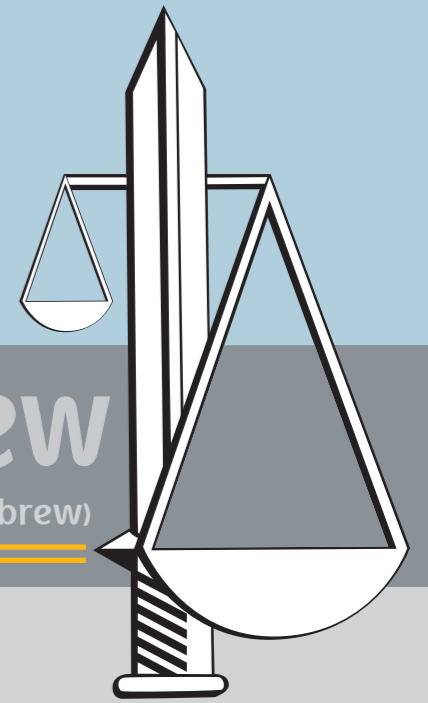
IDF Law Review

IDF Military Advocate General Corps (Hebrew)

Vol. 20 (1)
Sivan 5769 June 2009

Menachem Finkelstein

“The Seventh Column”
and the “Purity of Arms”
Natan Alterman on Security,
Morality and Law

תוכן העניינים

1	הקדמה
9	חלק ראשון: על יצירתו של אלתרמן ועל "הטור השביעי"
9	פרק א: על יצירתו של אלתרמן
15	פרק ב: על "הטור השביעי"
22	פרק ג: הערות מקדימות
27	חלק שני: אלתרמן על צה"ל וחיבורות
27	פרק א: צה"ל – "הערובה העיקרית לחיי האומה"
31	פרק ב: "לא אשכח זאת, רעי, איך על גב נשאתני"
39	חלק שלישי: פעולות צה"ל מול אוכלוסייה אזרחית בשנות החמישים
39	פרק א: "לענין של מה־בכך"
52	פרק ב: עוצר, סריקות וחיפושים
65	פרק ג: גירוש
68	פרק ד: הסוד הצבאי והמשפט
74	פרק ה: פעולת קיביה
79	פרק ו: הממשל הצבאי
85	חלק רביעי: נתן אלתרמן, יצחק שדה והפלמ"ח
85	פרק א: נתן אלתרמן ויצחק שדה
92	פרק ב: אלתרמן על יצחק שדה
95	פרק ג: אלתרמן על הפלמ"ח

101	חלק חמישי: מלחמת העצמאות
103	פרק א: סוף שנת 1947
108	פרק ב: שנת 1948 – עד הקמת המדינה
112	פרק ג: שנת 1948 – מקום המדינה ואילך
117	פרק ד: "שירי עיר היונה"
135	פרק ה: אחרי תש"ח
141	חלק שישי: "על זאת"
142	פרק א: הקדמת המשורר
144	פרק ב: "תחומם של פושעי מלחמה"
151	פרק ג: "על זאת" – בעקבות איזה אירוע נכתב?
159	חלק שביעי: פרשת טוביאנסקי
159	פרק א: האירוע
164	פרק ב: "תבת בלמים מקלקלת"
169	חלק שמיני: פרשת כפר קאסם
169	פרק א: האירוע והמשפט
173	פרק ב: "תחום המשלש"
180	פרק ג: "עם פסק־הדין"
185	פרק ד: "הדין וסביביו"
192	פרק ה: "החנינה"
199	חלק תשיעי: על פציפוזם וסרבנות
199	פרק א: "אל תתנו להם רובים"
202	פרק ב: "סרבן מלחמה"
207	חלק עשירי: אלתרמן – "משורר לאומי" או "משורר חצר"?
207	פרק א: מחלוקת החוקרים
217	פרק ב: תרומתו של חיבור זה
221	דברי פיוּם

הקדמה

מנחם פינקלשטיין*

עם שירתו של נתן אלתרמן הייתה לי בזמנו היכרות כללית בלבד. המדובר בעיקר בפזמונים מולחנים וידועים כמו "זֶמֶר הַפְּלָגוֹת", "כלניות" ו"שיר העמק", ובשירים כגון "מגש הכסף" ו"מכל העמים" שהוקראו רבות בעצרות ובימי זיכרון. לימים התחוור לי כי אלה האחרונים נמנים עם שירי "הטור השביעי" שאלתרמן קרא להם "שירי העת והעתון".

בתפקידי האחרונים במערכת המשפטית הצבאית, ובמיוחד בתפקידי האחרון כפרקליט הצבאי הראשי, העמיקה היכרותי עם שירי "הטור השביעי". כך התברר לי כי עקרונות יסוד של רוח צה"ל, של המשפט הישראלי ושל המשפט הצבאי בפרט, מצאו ביטוי נפלא, מעמיק ועקבי בשירתו הציבורית של המשורר שרבים

* דוקטור למשפטים. שופט בית המשפט המחוזי מרכז. בשנים 2000-2004 הפרקליט הצבאי הראשי בדרגת אלוף.

על עיקרי המחקר והכתיבה של חיבור זה שקדתי בתקופה שבין סיום כהונתי כפצ"ר לבין המינוי לשופט. מכיר אני תודה מיוחדת לפרופ' דן לאור, לפרופ' מני מאוטנר ולשופטת סא"ל יפעת תומר על הערותיהם ועצותיהם ועל האוזן הקשבת. שלמי תודה גם לפרופ' נילי כהן, לתא"ל (מיל') צבי ענבר, לאל"ם שרון אפק, לשופטת סא"ל נועה זומר, למר רפי אילן ממכון אלתרמן ולעורך הדין ישראל ציגנלאוב, על הערותיהם המועילות. יעמדו על הברכה מר יוסי עבדי וסרן מתן גולדבלט על העזרה הרבה שהושיטו לי בשלבים שונים של התקנת החיבור לרפוס.

ללא סיועם הצמוד של אנשי בית הספר למשפט צבאי לא הייתה מושלמת העבודה. תודה לסא"ל ענבר קידר-ברון, לרס"ן תמר תבורי, לסרן זיו בורר, לסגן יזהר יצחקי ולסגן נעמה לוי. תודה גם לשופט ד"ר עודד מודריק, יושב ראש הוועדה המייעצת של משפט וצבא. תודה מיוחדת לענבל גרין אשר ערכה עריכה לשונית במיומנות, במסירות וביד חרוצים. האחריות לתוכן הדברים היא, כמובן, עליו בלבד.

ראו כ"משורר לאומי".¹ מצאתי כי גם כיום לא נס ליחם של שירים רבים שנכתבו לפני עשרות שנים. סברתי כי אוכל להתבסס על המסרים הנוקבים שעלו משירים אלה, בכל הנוגע להתייחסותנו הערכית והמשפטית לבעיות שונות שניצבו לפנינו תדיר בפרקליטות הצבאית. כך אכן נהגתי בפורומים צבאיים וציבוריים שונים – בדיונים, בהרצאות ובכתיבה. זאת ועוד, הגעתי לכלל מסקנה כי עקרונות חשובים רבים המוטמעים והמוטעמים בשירי אלתרמן ב"טור השביעי", משמשים למעשה גם כעקרונות יסוד לפעולתה של הפרקליטות הצבאית.

לתפיסתו של אלתרמן, תקומתה של מדינת ישראל – אגב מאבק ומלחמה – היא לידתה מחדש של האומה העברית. את צבא ההגנה לישראל ראה אלתרמן כגורם המרכזי שהביא להקמת המדינה, וכערובה העיקרית להמשך קיומה, באמצעות ההגנה עליה מפני אויביה הזוממים כל העת להשמידה. צודק הוא, לפיכך, כי המדינה המותקפת תשתמש בנשק כדי להשיב מלחמה שערה.

ואולם, עם כל הערצתו את צה"ל ואת מפקדיו וחייליו – האמין המשורר בכל מאודו כי שמירה על רמתו המוסרית של צה"ל היא חיונית, וכי המטרה אינה מקדשת את כל האמצעים. בכל מקום שבו סבר אלתרמן כי חיילי צה"ל או מפקדיו התנהגו שלא כשורה ופגעו בערך של "טוהר הנשק" – הגיב על כך בחומרה בטורו השבועי. חוסן צבאי וחוסן מוסרי – חד הם לדעתו של אלתרמן.²

מן הראוי לעמוד בפתח הדברים על נקודה הנמצאת בלב חיבור זה, ועניינה – הדילמה המוסרית הכרוכה בהפעלת כוח, ואם תמצא לומר – המושג "טוהר הנשק" עצמו. מונח זה קנה לו אחיזה כמבטא את עניין השימוש המרוסן בנשק, ובמידה הנדרשת בלבד לביצוע המשימה הצבאית, כך שלא ייפגעו חפים מפשע.³

- 1 על אלתרמן כ"משורר לאומי" – ראו להלן, חלק ראשון, פרק ב. בחלק העשירי תידון השאלה אם היה נתן אלתרמן "משורר לאומי" או "משורר חצר".
- 2 השוו לפסיקת בית המשפט העליון, למשל, בג"ץ 1284/99 פלונית נ' ראש המטה הכללי, פ"ד נג(2) 62, 69 (1999): "חוסנו ועוצמתו של צה"ל שואבים משני מקורות: האחד, חוסנו המוסרי, על הנורמות, הערכים ודפוסי ההתנהגות המונחים בבסיסו; והשני חוסנו הצבאי, הסומך בין השאר על המשאב האנושי והמקצועי". וכן ראו בג"ץ 320/80 קוראסמה נ' שר הביטחון, פ"ד לה(3) 113, 132 (1980): "הנשק המוסרי אינו נופל בחשיבותו מכל נשק אחר, ואולי עולה עליו – ואין לך נשק מוסרי יעיל משלטון החוק". וראו גם פסקי הדין שצוינו בה"ש 611 להלן.
- 3 ב"רוח צה"ל", המסמך המבטא היום את "תעודת הזהות הערכית של צה"ל" – מנוסח ערך "טוהר הנשק" כך:

החייל ישתמש בנשקו ובכוחו לביצוע המשימה בלבד, אך ורק במידה הנדרשת לכך, וישמור על צלם אנוש אף בלחימה. החייל לא ישתמש בנשקו ובכוחו כדי

ואולם, משמעותו של צירוף לשון זה יכולה לחול גם על צדקת עצם השימוש בנשק מבחינת מטרתו. המדינה חייבת להגן על חיי אזרחיה ועל עצם קיומה, ולאחוז בנשק לשם כך; גם זו חובה מוסרית מן המעלה הראשונה.⁴ אלתרמן כלכל ב"טור השביעי" את שתי המשמעויות האלה גם יחד – הן הצדקת השימוש בכוח הן החשיבות בריסונו, ובהתאם יבואו שני צדדים אלה לידי ביטוי בחיבור זה.⁵

מטבע הדברים אייחד בחיבור מקום רב לפעילותו של צה"ל מול אוכלוסייה אזרחית. אלתרמן הבין את התנאים המורכבים והרגישים שצה"ל נאלץ לפעול בהם בתקופת הממשל הצבאי. עם זאת, משעלה חשד לפגיעה בלתי מוצדקת באזרחים, דרש לקיים חקירה, למצות אותה ולא לטייחה, וכן הטיף למיצוי הדין עם האשמים. אלתרמן יצא נגד נשיאת שם הנימוק הביטחוני לשווא. לדידו, הצורך בחקירת האשמים ובענישתם גובר גם על חששות שהושמעו כבר אז מפני "פגיעה במורל הצבאי", או מפני תסמונת "עורך הדין הצמוד".⁶ יש לזכור שמדובר בתחילת שנות המדינה, וכבר אז דגל המשורר בחופש הביטוי, בזכותו של הציבור לדעת,

לפגוע בכני אדם שאינם לוחמים ובשכויים, ויעשה כל שביכולתו למנוע פגיעה בחייהם, בגופם, בכבודם וברכושם.

הביטוי "טוהר הנשק" במשמעותו המקובלת היום נולד כנראה בשנות השלושים של המאה שעברה, בעת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), ונגע למדיניות ההבלגה של היישוב המאורגן ביחס להתקפות הטרור. בספרה על ברל כצנלסון הביאה אניטה שפירא מדבריו בקונגרס הציוני הכ"א, שבו אמר: "הבלגה משמע: יהי נשקנו טהור. אנו לומדים נשק, אנו נושאים נשק, אנו מתייצבים בפני הקמים עלינו. אך איננו רוצים שנשקנו יותם בדם נקיים". ראו אניטה שפירא ברל – **ביוגרפיה 588-589** (מהדורה ב, עם עובד, תש"ס) (להלן: ברל). וכן ראו אביהו רונן, "טוהר הנשק – גלגולי המושג והתפתחותו" סקירה חודשית 2-3 5 (אפריל 1991).

4 וראו לגבי שני ההיבטים, אסא כשר **אתיקה צבאית** פרק ג ופרק ד (משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשנ"ו). וכן ראו ורד לוי-ברזילי **שבע-עשרה שיחות עם אסא כשר 127-152** (כנרת, זמורה-ביתן, תשס"ה). בלב העניין עומדת השאלה כיצד ליישב בין שתי החובות, ה"מושכות" לא אחת לכיוונים מנוגדים; כיצד ידורו בכפיפה אחת "כוח הזינוק" ו"כוח הריסון" (כלשון אלתרמן בטור "לדוד בן-גוריון" **הטור השביעי** ה 283, 284 (5.10.1956)).

5 דומני כי ביטוי תמציתי לשני ההיבטים מופיע בדברי רש"י (מן המדרש) על הפסוק **וַיִּיָּאָר יַעֲקֹב מְאֹד וַיִּצְרַר לוֹ** (בראשית לב ח) בקשר להכנות יעקב למלחמה בעשו אחיו. כתב רש"י: **"ויירא – אם ייהרג", "ויצר לו – אם יהרוג הוא את אחירם"**.

6 צירוף לשון שבהקשר הצבאי נעשה בו שימוש כדי להצביע דווקא על אי הצורך ביעוץ משפטי. הווה אומר: על החייל להילחם בלי שיהיה "צמוד" אליו עורך דין. נראה שהשימוש בביטוי, במשמעות זו, החל לאחר משפט כפר קאסם. ראו להלן חלק שמיני, וה"ש 522.

ובאי מתן חסינות לאיש. כבר אז עמד על כך שיש לקרוא לדברים בשמם, ולא רווח נחת מ"כיבוסי מילים" למיניהם. כבר אז הייתה גישתו ערכית ולא פורמליסטית, ובטורו ביקש לאזן בין דרישות הביטחון המוצדקות לבין זכויות הפרט וכבוד האדם. ביסוד הדברים אין מצויים לדעתו עקרונות מוסריים ודמוקרטיים בלבד, אלא שמדובר במורשתו, ההיסטורית והאקטואלית, של העם היהודי. אכן, בהיותם אלפי שנים בגלות, לא עסקו היהודים באופן מעשי בשאלות הכרוכות בלחימה, וממילא מיעטו להגות בדילמות המוסריות העומדות בפני גוף מדיני החייב להשתמש בכוח לשם הגנה עצמית. חידוש ההתיישבות היהודית בארץ ישראל והקמת כוח יהודי הציבו דילמות מוסריות חדשות,⁷ ואלתרמן נדרש אליהן בשיריו. אלתרמן כתב ב"טור השביעי" גם על הליכי משפט צבאי, כמו משפט כפר קאסם ו"משפט" טוביאנסקי, וכן נדרש לא אחת לעקרונות כלליים של המשפט. גם בכך אעסוק לא מעט בחיבור זה, ובין השאר אבחן כיצד משתקפים עקרונות שעמד עליהם בזמנו המשורר בפסיקה רלוונטית – ישנה וגם חדשה. בעוד הלחימה בטרור נמשכת, בשנת 2000 ואילך, נעזרתי אפוא רבות בשירי "הטור השביעי" של אלתרמן, ושמחתי להימנות עם נוספים שעשו כן. בפגישתו הראשונה כרמטכ"ל עם פורום המטה הכללי קרא רב-אלוף משה יעלון את שירו המפורסם של אלתרמן "על זאת" מ-1948, המגנה בחריפות ירי קטלני בתושבי יישוב ערבי בעיצומה של מלחמת העצמאות.⁸ קצין חינוך ראשי ציטט משירי

7 לנושא זה מוקדש ספרו של אהוד לוז מאבק בנחל יבוק – עוצמה, מופר וזהות יהודית (מאגנס, תשנ"ט) (להלן: מאבק בנחל יבוק). הרמב"ן, בפירושו לתורה, עומד על טעם הציווי: "כי תצא מחנה על ארץ אֲרֵיב וְנִשְׁמַרְתָּ מִכָּל דְּבַר רָע" (דברים כג י), ואומר כי לדעתו בא איסור כללי זה בתורה, משום שידועה היא הירידה המוסרית השכיחה בעת מלחמה: "הַיִּשָּׁר בְּבְנֵי אָדָם בְּטַבְעוֹ יִתְלַבֵּשׁ אֲכֹזְרִיּוֹת וְחָמָה כִּצְאָת מַחְנֵה עַל אוֹיֵב, וְעַל כֵּן הִזְהִיר בּוֹ הַכְּתוּב: וְנִשְׁמַרְתָּ מִכָּל דְּבַר רָע".

בהמשך אותו עניין בספר דברים נאמר: "וְהָיָה מַחְנֵיךָ קָדוֹשׁ וְלֹא יֵרָאֶה בְּךָ עֲרֹת דְּבַר וְשֵׁב מֵאַחֲרֶיךָ" (דברים כג טו). "קדושת המחנה" היוצא למלחמה קרובה ל"טוהר הנשק". מעניינת לדעתי העובדה כי בפסוק זה נמצא טעם תועלתני, היינו, על המחנה להיות טהור, כדי למנוע מפלה ולהבטיח את הניצחון הצבאי: "לְהַצִּילְךָ וְלָתֵת אֶרֶץ אֲרֵיב לְפָנֶיךָ". לימים יכתוב אלתרמן בקשר ל"טהר לב-ונשק" של "דמוות לחימה עברית":

אוֹלֵי דְבַר פְּעוּט הוּא צֶלֶם הָאָדָם...

אָךְ הוּא לְנִצְחוֹן אוֹלֵי פּוֹתַח דָּלֶת.

"ליצחק שדה" הטור השביעי א 306, 307 (9.10.1949) (להלן: "ליצחק שדה").

8 על שיר זה ראו להלן, חלק שיש. בספרו דרך ארוכה קצרה 152-154 (משכל, תשס"ח) (להלן: דרך ארוכה קצרה) מצטט יעלון את השיר במלואו, ומציין כי שלח שיר זה למפקדי היחידות בהיותו מפקד אוגדת יהודה ושומרון, ולאחר מכן כרמטכ"ל.

אלתרמן באיגרות למפקדים הנוגעות לערך "טוהר הנשק". כך, הובא ונידון המתח העולה מקטע השיר הבא – על שני היגדיו:

אֵין בּוֹנִים מְדִינָה בְּכַפּוֹת לְבָנוֹת.
 לֹא תִמִּיד הַמְּלָאכָה נִקְיָה וַיִּפְתַּח-נֶפֶשׁ.
 אָמְנָם פֶּן! אֶךְ דּוֹמָה כִּי בְּאֵלוֹ מְנוֹת
 נוֹהֲגִים אָנוּ
 לוֹכְסוֹס קָטָן שֶׁל רֶפֶשׁ.⁹

יסודות שונים הנמצאים בשירי "הטור השביעי" מצויים גם במכלול כתיבתו המגוונת של אלתרמן. דברים אלה ודאי אמורים לגבי "שירי עיר היונה" – חטיבת שירים השייכת לשירתו "הציבורית" של אלתרמן – שירים העוסקים בעיקר בתקופת ההעפלה ובמלחמת העצמאות. אך מדובר גם ביצירות אחרות. כך, למשל, כתב אלתרמן ב"שירי מכות מצרים":

כִּי צַדִּיק בְּדִינוֹ הִשָּׁלַח,
 אֶךְ תִּמִּיד, בְּעֶבְרוֹ שׁוֹתֵת,
 הוּא מְשֹׁאֵיר, כְּמוֹ טַעַם מֶלֶח
 אֶת דְּמַעַת הַחַפְּסִים מִחֶטְא.¹⁰

בסרט אלתרמניה שהפיק שירות הסרטים הישראלי בשנת 2001 (בבימויו של אילן כהן), סיפר צבי ענבר, לשעבר הפרקליט הצבאי הראשי, כי השיר "על זאת" השפיע עליו כאשר נדרש בשנות השבעים להחלטות בדבר העמדה לדין של חיילים שהפרו את ערך "טוהר הנשק".

9 ראו קצין חינוך ראשי "אין עושים מלחמה בכפפות לבנות" דבר לשטח 10 (9.1.2002). עוד על פסקת "הכפפות הלבנות" ועל השיר "צרכי בטחון" שממנו הובאו הדברים – ראו להלן, חלק שלישי, פרק ב. וראו גם אליקים רובינשטיין "הבטחון והמשפט: מגמות נתיבי משפט וממשל – סוגיות במשפט הציבורי בישראל 271-272 (משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשס"ג).

10 נתן אלתרמן שירים שמכבר 242 (מהדורה מתוקנת בעריכת עוזי שביט, הקיבוץ המאוחד, 1999) (להלן: שירים שמכבר) "שירי מכות מצרים" יצאו לראשונה בשנת 1944 בהוצאת מחברות לספרות). וראו שירו של יעקב אורלנד "שברי המהפכה" בתוך מחזור השירים "נתן היה אומר" מבחר כתבים כרך ג 37-39 (מוסד ביאליק, תשנ"ז) (להלן: "נתן היה אומר"). אורלנד מספר על חשיבותן של שורות אלה בעיני אלתרמן עצמו. וכן ראו חנן חבר פתאום מראה המלחמה – לאומיות ואלמות בשירת שנות הארבעים 64-68 (הקיבוץ המאוחד, 2001) (להלן: פתאום מראה המלחמה).

החרב שותתת דם גם כשהיא "צדיקה בדינה". בכל מלחמה, גם במלחמה צודקת, נפגעים אזרחים תמימים. לעובדה טרגית זו יש גם משמעויות נורמטיביות.¹¹ דיני המלחמה שונים מדיני השלום. לא אחת נעזרתי בשורות אלה של אלטרמן כדי להבהיר את עקרונות המדיניות של הפרקליטות הצבאית בתקופת הלחימה בטרור.¹²

משסיימתי את תפקידי, סברתי כי ראוי להעמיק ולחקור בשירי "הטור השביעי" ולפרסם את הדברים, כדי שיסתייעו בהם העוסקים הלכה למעשה בנושא הביטחון והמשפט, וכן אלה שהנושא קרוב ללבם.

מחקר זה יתמקד ב"טור השביעי" שפרסם אלטרמן בנושאי צבא, ביטחון, משפט ומוסר – מסוף שנת 1947 ואילך. המדובר בעיקר בשירי "הטור השביעי", אך גם ברשימות שפרסם אלטרמן בטור זה.¹³ מה שנכתב בטור השביעי קודם לכן בנושא זה, וכן דברים אשר נכתבו בנושאים אחרים, יובאו במידה מסוימת בלבד, ככל שהדבר יסייע להבנת דרכו של מחבר הטור השביעי בנושא שלפנינו.

חיבור זה יתחלק לעשרה חלקים: בחלק הראשון אסקור בקצרה את יצירתו של אלטרמן בכלל, ואת הטור השביעי בפרט. החלק השני יעסוק בשירי הטור השביעי בנושאים הנוגעים לצה"ל ולתחומי פעילותו, ובמרכזו תפיסתו היסודית של אלטרמן בדבר חשיבותו של הצבא כמגן המדינה הצעירה, שהיא מדינה במצור, מפני אויביה.

עניינו של החלק השלישי – בשנות החמישים. בתקופה זו פעל צה"ל רבות מול אוכלוסייה אזרחית, והשימוש הצבאי בכוח עורר טענות שונות. המדובר בפעולות כגון ירי, עוצר, חיפוש, וגירושם של מסתננים ושל שוהים בלתי חוקיים. את הטורים שעסקו בכך כינס אלטרמן עצמו למדור שקרא "אָבן בַּחן". לנוכח הריכוז המרשים של שירי אלטרמן בתקופה זו העוסקים בסוגיית טוהר הנשק, העדפתי לפתוח בשירים אלה דווקא.

11 שורות אלה מתוך "שירי מכות מצרים" הובאו בפסק דינו של בית המשפט המחוזי בחיפה, כדי להצביע "על טיבה האכזרי של מלחמה, כל מלחמה, באשר נפגעים בה גם כאלה שלא חטאו": ע"א 2829/04 עזבון המנוח אבו חתלה נ' מדינת ישראל, תק-מח 2005(4), 9753, פסקה 21 לפסק הדין.

12 למשל, מנחם פינקלשטיין "המשפט בתקופת לחימה" משפט וצבא 16, 31 (2005) (להלן: "המשפט בתקופת לחימה").

13 וראו להלן, חלק ראשון, תחילת פרק ב. "הטור השביעי" ייכתב להלן בדרך כלל ללא מירכאות (וכך גם המונח "טוהר הנשק"). הביטוי "שירי הטור השביעי" יכוון לעתים גם לרשימותיו של אלטרמן בטור זה.

יחסי ידידות קרובה נקשרו בין נתן אלתרמן לבין יצחק שדה, שהיה מפקד הפלמ"ח, ולאחר מכן, בתקופת מלחמת העצמאות, מפקד בכיר. בכך יעסוק החלק הרביעי. בחינת הדברים שכתב המשורר על יצחק שדה ועל הפלמ"ח תועיל להבנת עמדתו של אלתרמן בנושא שלפנינו, ותשמש כחוליית מעבר לשירי הטור השביעי בתקופת מלחמת העצמאות. החלק החמישי מוקדש למלחמת העצמאות. בחלק זה אדון גם בחטיבת "שירי עיר היונה" שיש בהם עיון היסטוריוסופי-מוסרי בתולדות האומה העברית המתחדשת.

בשתי פרשות ממלחמת העצמאות אדון בנפרד. האחת היא שיר המחאה "על זאת" שכתב אלתרמן בנובמבר 1948 בעקבות הריגת תושבים ערבים בידי צה"ל באחד הקרבות במלחמת העצמאות. בכך ידון החלק השישי. השנייה היא פרשת הוצאתו להורג של מאיר טוביאנסקי, בעקבות "משפט" שנערך לו בפני "בית דין שדה" ביוני 1948. זהו עניינו של החלק השביעי.

במרכזו של החלק השמיני פרשה מזעזעת של רצח אזרחים בשנות החמישים — פרשת כפר קאסם. אדון בדברים שכתב אלתרמן על הפרשה ועל לקחיה, וכן על משפט כפר קאסם המפורסם ותוצאותיו.

החלק התשיעי — על פציפיזם וסרבנות — קובע מקום לעצמו. אפתח בשיריו של אלתרמן בתקופה שלפני קום המדינה, ואמשיך בהתייחסותו של המשורר למקרה מפורסם של סרבנות לשרת בצה"ל — מטעמים פציפיסטיים — שאירע במחצית שנות החמישים.

בחלק העשירי אדָרֵש לסוגיה שעסקו בה רבים, והעמידו אותה כך: האם היה אלתרמן בשירתו הציבורית "משורר לאומי", או שמא "משורר חצר"? אבחן כיצד תורם חיבור זה במתן מענה לשאלה זו.

חלק ראשון

על יצירתו של אלתרמן ועל "הטור השביעי"

פרק א

יצירתו של אלתרמן¹⁴

נתן אלתרמן נולד ב־1910 בוורשה, פולין. אביו יצחק בא לוורשה ב־1909 מרוסיה הלבנה, וב־1910 ייסד בוורשה גן ילדים עברי. ב־1914, בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, חזרה המשפחה לרוסיה והתגוררה במוסקווה, ולאחר מכן, ב־1918, עברה לקייב, בירת אוקראינה. בשנת 1920 הגיעה המשפחה לקישינוב שברומניה, שם למד נתן בגימנסיה העברית "מגן דוד". גימנסיה זו שייסד באותה שנה הרב יהודה לב צירלסון, הייתה בעלת צביון דתי־לאומי. השפה העברית שלטה בה, והוקדש זמן רב ללימודים לאומיים ודתיים. בשנת 1924 עלה נתן ארצה עם משפחתו שהשתקעה בתל אביב. בשנים 1925-1928 למד בגימנסיה "הרצליה" שבתל אביב, ובשנים 1929-1932 למד בצרפת — תחילה בפריז, ולאחר מכן חקלאות בנאנסי. הוא קיבל תעודת אגרונום ושב לישראל. לאחר התנסות קצרה בעבודה חקלאית, החל להתפרנס מעבודה עיתונאית. שיריו הליריים הראשונים התפרסמו למן 1931 בביטאוני "המודרנה" התל אביבית של אותה תקופה:

14 הסקירה הכללית בפרק זה מבוססת, בין השאר, על הערך "אלתרמן נתן" שכתב מנחם דורמן באנציקלופדיה העברית כרך מילואים ב 140-141. הפרטים על אלתרמן הצעיר נלקחו מספרו של מנחם דורמן אל לב הזמר — פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן 25-41 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז) (להלן: אל לב הזמר).

"כתובים", "טורים" ו"גזית"¹⁵. באותה עת נמנה אלתרמן עם קבוצת המשוררים הצעירים שהתלכדו סביב אברהם שלונסקי.

ספרו הראשון של אלתרמן, **כוכבים בחוץ**, שפורסם ב-1938, הוא קובץ שירים שגיבוריו הם "ההלך" ו"הפונדקית". ספר זה הפתיע בחדשנותו ובעושר דימויו ומקצביו, וזכה לפופולריות רבה. הופעתו נחשבה למאורע מרכזי בשירה העברית הארצישראלית.¹⁶ ספר שיריו השני, **שמחת עניים**, שהופיע בשנת 1941, הוא פואמה שדמויותיה המרכזיות הן "אשת הנעורים" (או "הרעה" או "הבת"), ו"המת-החי" החוזר אל עירו הנצורה בידי אויב. נושאי העיקריים של הפואמה הם ייסורי האהבה והמתח שבין חיים למוות. בשנת 1944 הופיע ספר השירים השלישי, **שירי מכות מצרים**, המתרחש על רקע עיר מצרית קדומה, נוא-אמון, ועניינו החטא והדין. באופן מפתיע נכנס המשורר דווקא "לעורם של בני נוא-אמון, תוך שיקוף סבלם של החפים מפשע, המשלמים על עוון לא להם".¹⁷ **לשמחת עניים** ולשירי **מכות מצרים** הוצעו לא מעט פרשנויות, אך נראה כי לא פוענחו כל צפונותיהם. בדרך כלל פורשו השירים, והסמלים שבהם, על רקע העת שבה פורסמו – מלחמת העולם השנייה.¹⁸

- 15 על שירים אלה, ראו דן מירון **מפרט אל עיקר** – מיבנה, זאנר והגות בשירתו של נתן אלתרמן 101-105 (הקיבוץ המאוחד בשותף ספרית פועלים, תשמ"א) (להלן: **מפרט אל עיקר**); רות קרטון-בלום "חיוך ראשון ושני: תמורות בפואטיקה האלתרמנית" **מחברות אלתרמן** כרך א 203-229 (הקיבוץ המאוחד, תשל"ז). וכן ראו דן מירון **פרפר מן התולעת** – נתן אלתרמן הצעיר – אישיותו ויצירתו (האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א).
- 16 ראו, למשל, זיוה שמיר **על עת ועל אתר** – פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן 320-322 (הקיבוץ המאוחד, תשנ"ט) (להלן: **על עת ועל אתר**); חיים גורי "כמה פגישות עם שירתו" אלתרמן ויצירתו 9, 11-13 (מנחם דורמן ואהרן קומם עורכים, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1989) (להלן: **אלתרמן ויצירתו**).
- 17 **על עת ועל אתר**, לעיל ה"ש 16, בעמ' 322. ההפניות בחיבור זה ל**כוכבים בחוץ**, **לשמחת עניים** ולשירי **מכות מצרים** – יהיו מהקובץ שירים שמכבר, לעיל ה"ש 10.
- 18 למשל, דויד כנעני "על קו הקץ" נתן אלתרמן – מבחר מאמרי ביקורת על שירתו 45, 63-72 (עם עובד, תשל"א) (להלן: **מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**); אהרן מגד "אלתרמן ושירת קו הקץ" אלתרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 25-26; עוזי שביט שירה מול טוטליטריות – אלתרמן ושירי מכות מצרים' (הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, תשס"ג); עוזי שביט **לא הכל הבלים והבל** – החיים על קו הקץ על פי אלתרמן (הקיבוץ המאוחד, תשס"ח) (להלן: **לא הכל הבלים והבל**). בעז ערפלי "עבותות של חושך" – זיקתה של 'שמחת עניים' לנסיבות ההיסטוריות" הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן – מסות על 'שמחת עניים' ושירי מכות מצרים" 177-186 (זיוה שמיר וצבי לוז עורכים, אוניברסיטת בר-אילן, 1991) (להלן: **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**). זהו חלק

בד בבד פיתח אלתרמן תחומי יצירה נוספים. למן 1934 החל לכתוב לתאטרונים הסטיריים – תחילה ל"המטאטא" ולאחר מכן ל"לי-לה-לו". עד ראשית שנות החמישים כתב בעבורם עשרות רבות של פזמונים ושירי זמר – עתירי סטירה, הומור ושנינה. חלקם הולחנו והפכו לנכסי צאן ברזל של השירה העממית,¹⁹ ובהם שירים בעלי זיקה לאומית וביטחונית.²⁰ במחצית שנות השלושים החל אלתרמן גם לכתוב את "שירי הציבור" שלו. בז'אנר זה הגיב המשורר במשך עשרות שנים על מאורעות ועל סוגיות בחיי היישוב והמדינה. תחילתם במדור "רגעים" בעיתון הארץ בשנים 1934-1943, בחתימת "אגב",²¹ ושיאם בטור השביעי, בעיתון דבר, בשנים 1943-1967, בחתימת "נתן א."

מהפרק התשיעי בספרו של ערפלי עבודות של חושך – תשעה פרקים על "שמחת עניים" לנתן אלתרמן (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג).

לעומת זאת, דעתו של מרדכי שלו היא כי פתרון חידתה של "שמחת עניים" נעוץ במתח ובעימות שבין היהדות לבין הציונות, בין "היהודי הישן" לבין "היהודי החדש" – מי מפחד משמחת עניים" אלפיים 5 151-206 (תשנ"ב), וכן אלפיים 6 211-253 (תשנ"ג).

19 לפזמוני "המטאטא" שחיבר אלתרמן – עד שנת 1944 – מוקדש הכרך הראשון של פזמונים ושירי-זמר (הקיבוץ המאוחד, תשל"ז). הכרך השני של פזמונים ושירי-זמר (הקיבוץ המאוחד, תשל"ט) מוקדש בעיקרו לחלק מפזמוני "לי-לה-לו" של אלתרמן, בשנים 1945-1953. על הפזמונים שנכתבו לתאטרון "המטאטא" בשנים 1934-1944, ראו לאחרונה דבורה גילולה מול תגמול מחיאות כפיים – נתן אלתרמן והבמה העברית 38-61 (הקיבוץ המאוחד, תשס"ח) (להלן: מול תגמול מחיאות כפיים). על כתיבת הפזמונים לתאטרון לי-לה-לו בשנים 1944-1953 ראו שם, בעמ' 62-71.

20 חלק מהשירים לא חוברו דווקא לתאטרונים הסטיריים. ראו להלן חלק רביעי, פרק א, על השיר "זמר הפלגות" ומשמעותו, וכן בה"ש 227 להלן, על "שיר בוקר" ו"שיר העמק". בשיר האחרון שחיבר לתאטרון "המטאטא", בשנת 1944, "סיום" (פזמונים ושירי-זמר כרך א, לעיל ה"ש 19, בעמ' 286), כתב המשורר על הדבר האחד המלכדנו: "וְלִכֵּן לֹא מְנוּחַ / כִּה נְגִידָה: לֹא לְשִׁכְחַ עֲדֵי עַד / כִּי יִשְׁנֶנּוּ דְבַר אֶחָד – / הוּא בְּגִיא וְהוּא וְתַל / שְׁמוֹ הוּא אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל / [...] הוּא כְּאוֹר תְּקוּהָ נוֹצֵץ / הוּא אֶת הַגְּדֹרֶל חוֹרֵץ".

21 לכתובה במדור "רגעים" קדמו עשרים וששה טורים של "סקיצות תל-אביביות" שנרפסו בקיץ 1934 בתוספת הערב של דבר, בחתימת "אלוף נון", וכן כמה טורים שפורסמו בנובמבר-דצמבר 1934 בהארץ, במדור "נקודת השקפה", בחתימת "אגב". שירים אלה, יחד עם מאות שירי "רגעים", כונסו בשני כרכים לאחר מותו של אלתרמן. בסוף הכרך השני מנויה רשימת כל שירי "רגעים" לפי סדרם.

מקום לעצמו קובע ספר השירים עיר היונה שהתפרסם ב-1957.²² החטיבה "שירי עיר היונה" שעל שמה קרוי ספר השירים כולו, עוסקת בתקומתה של מדינת ישראל, בהעפלה, במלחמת העצמאות ובתחילת העלייה הגדולה.²³ זהו "אָפּוּס לידת הממלכה".²⁴

בשנת 1965 הופיעה סדרת השירים חגיגת קיץ, פואמה עלילתית המתרחשת בפרבר ("סְטֵמְבוּל") בשולי העיר. הפעם מדובר בפיתוח עלילה רצופה, ובין הדמויות נמצא בה גם "המחבר", בערוב ימיו, הלוא הוא המשורר עצמו.²⁵ בעיתון דבר חדל אלתרמן לכתוב ב-1967. אחרי מלחמת ששת הימים הוא נמנה עם מייסדי התנועה למען ארץ ישראל השלמה, ולרעיונותיה נתן ביטוי

22 נתן אלתרמן עיר היונה (הקיבוץ המאוחד, תשל"ב) (להלן: עיר היונה).

23 מבחינת דרך השיר – כתב דב סדן – היה כאן ביטולה של המחיצה בין שני סוגי שירתו של אלתרמן עד עתה: "סוג שירת-הציבור מזה וסוג שירת-היחיד מזה, ביתר דיוק: המחיצה שבין רשות-הכלל מזה ובין רשות-הנפש מזה". ראו דב סדן "במבואי עיר היונה" בין דין לחשבון 124, 127 (דביר, תשכ"ג) (להלן: "במבואי עיר היונה"); נדפס לראשונה בהפועל הצעיר כט 18 (1958).

עוד מספר סדן על ההפתעה "מצד השירה" עם פרסום ספר זה, שיסודה בכך שבשנים הקודמות להופעת הספר עשה אלתרמן את "הטור השביעי" קבע, ושירתו האחרת נעשתה ארעי. לפיכך: "נאחזה דעת-הקהל לאותה פרופורציה והרגילה עצמה לראותו כמי ששירי-ערבי-שבתותיו אכלו את כל-כולו, וכמעט הכל היו, מי בפליטת-אנחה, ומי בגלגול-עיניים, מפטירים: הרי משורר, שהכרוניקה זללה אותו עד תומו. בא הכרך הגדול 'עיר היונה' וראו אלה גם אלה, כי נתן החכם שיטה בהם, והיו כמי שעושה חשבון שלא מדעת-בעלים", ראו שם, בעמ' 125. לדברי סדן (שם), הוא שכינה את אלתרמן "נתן החכם" (כשם מחזהו הנודע של לסינג) בעת מסיבה לכבוד הוצאת הכרך הראשון של הטור השביעי.

אך ראו ביקורתו המעמיקה של ברוך קורצוויל "הערות ל'עיר היונה' של נתן אלתרמן" בין חזון לבין האבסורדי – פרקים לדרך ספרותנו במאה העשרים 191 (שוקן, תשל"ג) (להלן: בין חזון לבין האבסורדי).

בחיבורי זה יקדש, כאמור, מקום מיוחד לחטיבת "שירי עיר היונה" הרלוונטיים לענייננו (במיוחד בחלק החמישי להלן, פרק ד). עם זאת, אפנה גם לארבעת מחזורי השירים הנוספים שבספר עיר היונה (לעיל ה"ש 22).

24 חיים גורי "כמה פגישות עם שירתו" אלתרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 18.

25 נתן אלתרמן חגיגת קיץ (הקיבוץ המאוחד, 2000; המהדורה הראשונה הופיעה בהוצאת מחברות לספרות, תשכ"ה) (להלן: חגיגת קיץ).

במאמריו בעיתון **מעריב**. אלה כונסו לספר **החוט המשולש**.²⁶ בשנת 1969 הופיע ספרו האחרון, **המסכה האחרונה**, סטירה גרוטסקית שעניינה כישלון המדינה להגשים עקרונות יסוד.²⁷

בסקירה קצרה זו לא פורטו ששת המחזות שכתב אלתרמן בעשור האחרון לחייו.²⁸ כן לא פורטה יצירתו הענפה בתחום התרגום²⁹ ועוד.³⁰ אין ספק כי יצירתו של נתן אלתרמן מפליאה בעושרה ובגיוונה.³¹

26 נתן אלתרמן החוט המשולש – מאמרים תשכ"ז-תשל"ל (הקיבוץ המאוחד, תשל"א) (להלן: החוט המשולש). ראו לעניין זה, דן לאור "אידיאולוגיה ורטוריקה בספר 'החוט המשולש' השופר והחרב – מסות על נתן אלתרמן 102 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד) (להלן: השופר והחרב); דן לאור, "נתן אלתרמן: הפרק האחרון" מדעי היהדות 40 63 (תש"ס) (להלן: "נתן אלתרמן: הפרק האחרון"); דן מירון **נוגע בדבר** – מסות על ספרות תרבות וחברה 369-374 (זמורה-ביתן, תשמ"א) (להלן: נוגע בדבר); מנחם דורמן **אל לב הזמר**, לעיל ה"ש 14, בעמ' 125-139, 142-153.

27 נביא דברים מ"המסכה האחרונה" כפי שפורסמה גם בספרו של נתן אלתרמן **במעגל – מאמרים ורשימות תרצ"ב-תשכ"ח** 159 (הקיבוץ המאוחד, תשל"א) (להלן: במעגל).

28 המחזות **בנרת, בנרת** (1961), **פונדק הרוחות** (1962), **משפט פיתגורס** (1965) ו**אסתר המלכה** (1966) הוצגו בתאטרון "הקאמרי" ובתאטרון "הבימה". על ארבעה מחזות אלה, ראו בן-עמי פיינגולד **מבלניות' לפונדק הרוחות' – אלתרמן המחזאי** 27-123 (הקיבוץ המאוחד, תשס"ט) (להלן: אלתרמן המחזאי). כן ראו מול **תגמול מחיאות כפיים**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 72-136. על מחזות אלה יש להוסיף שני מחזות שנמצאו בעיזובנו של אלתרמן. האחד, **חוף המדוזה**, יצא לאור **במחברות אלתרמן** כרך א בשנת 1977, לעיל ה"ש 15 (להלן: חוף המדוזה). השני, **ימי אור האחרונים**, יצא לאור בעריכת דבורה גילולה בשנת 1990 (להלן: ימי אור האחרונים). על שני מחזות אלה ראו **אלתרמן המחזאי**, שם, 124-163.

כמו כן יש לציין את הקומדיה **שלמה המלך ושלמי הסנדלר** מאת סמי גרונמן שתורגמה ועובדה בידי אלתרמן למחזמר מצליח (בשנת 1942, נוסח מתוקן – 1964).

29 המדובר בעשרות מחזות מספרות העולם, ובכללם מחזות של שקספיר, ראסין ומולייר. רבים מהמחזות המתורגמים הועלו על הבמה העברית. ראו מול **תגמול מחיאות כפיים**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 153-160.

30 למשל, שירים ומעשיות לילדים. ראו **ספר התבה המזמרת** (הקיבוץ המאוחד, תשל"ד; לראשונה בהוצאת מחברות לספרות, 1958) וראו על שירים אלה, זיוה שמיר **תבת הזמרה חוזרת** – על שירי הילדים של נתן אלתרמן (הקיבוץ המאוחד, תשס"ה) (להלן: תבת הזמרה חוזרת). לרשימת כל ספרי אלתרמן לפי סדר כרונולוגי, ראו אתר נתן אלתרמן ב"לקסיקון הספרות העברית החדשה" בעריכת יוסף גלרון:

<http://library.osu.edu/sites/users/galron.1/00400.php>

31 רב סדן קרא לגיוון הז'אנרי של אלתרמן "כלים מכלים שונים", ולגיוון התוכני "עניינים מעניינים שונים" – לְמֵן זוטו של יום עד רומו של עולם". ראו רב סדן **אורחות ושבילים** כרך האישים 63 (עם עובד, תשל"ח) (להלן: אורחות ושבילים). וכן ראו הָרִי גולומב "הניגון

נתן אלתרמן נפטר ב-1970. בעיתון הארץ נכתב עליו:

מאז ביאליק, דומה, לא היה עוד משורר אהוב ומקובל כנתן אלתרמן [...] בשירתו העיתונאית ביטא את הממלכתיות הישראלית ומקימיה. על כן יש הרואים באלתרמן משורר לאומי – תואר שהיה שמור עד כה רק לביאליק.³²

והשיח – דרכו של אלתרמן בשיר הספרותי ובפזמון המושר" זיוה בן-פורת ליריקה ופיוט 265 (הקיבוץ המאוחד, 1989).

משה דיין כתב כי הכיר היטב את יצירתו של אלתרמן (ראו ספרו האוטוביוגרפי **אבני דרך – אוטוביוגרפיה** 564 (מהדורת ידיעות אחרונות, תשל"ז) (להלן: אבני דרך)). לאחר שהתוודע אישית אל המשורר, ציין כי אין זה מקרה שיצירתו כה מגוונת: "[...] זה הביטוי המלא לשעות השונות של האיש האחד" (שם, בעמ' 565). לדעתו של דיין, גם אי אפשר למדר בין סוגי שירותיו של אלתרמן: "יש ב'טור השביעי' שירים וקטעים שעצמתם הלירית עמוקה עד לכאב [...] והפזמונים שלו – יש בהם לא רק קלילות" (שם). ועוד: "שירתו הכובשת של אלתרמן לא יכלה רק להיכתב. היא לא היתה מה שהינה לולא היתה, מעל לכל, בכואתו, בכואת אדם גדול" (שם). וראו ה"ש 76 להלן.

המשורר יעקב אורלנד שאל על חברו אלתרמן: "פְּמָה פְּנִים בְּרָא לוֹ הַבּוֹרָא?", ראו "נתן היה אומר", לעיל ה"ש 10, עמ' 67. אורלנד סיפר שפעם, בשעת רצון, רמז לאלתרמן "על שְׁנֵיתוֹ הַמְּנַגֵּדָה", והמשורר הגיב ואמר בין השאר: "מֵה לְעֵשׂוֹת, נוֹלְדָתִי לְפָנָיו תְּאוּמִים", ראו שם, בעמ' 22. ב"התוודותו" זו ציטט המשורר מאחד משיריו הידועים **מכוכבים בחוץ**, השיר "אגרת", שבו פונה הכותב אל האל ואומר לו (בסוף הבית הראשון): "אֲנִי זֹכֵר, בְּרַעוֹת הַשָּׁמַשׁ עַל הַמַּיִם / נוֹלְדָתִי לְפָנֶיךָ תְּאוּמִים" – ראו **שירים שמכבר**, לעיל ה"ש 10, עמ' 58.

32 "מותו של משורר" הארץ 29.3.1970. הדברים הובאו על ידי דן לאור בספרו **השופר והחרב**, ראו לעיל ה"ש 26, בעמ' 9. וראו שם גם דברים שנכתבו בעיתונים אחרים אשר העלו על נס את אלתרמן כ"לוחם שהעמיד את כשרונו הגדול ועטו המזהיר בשרות מאבקיו של העם הזה בארצו". זיוה שמיר כתבה כי יצירתו "הקנונית" של אלתרמן הקנתה לו "את מעמדו הרם והמוצדק כגדול המשוררים שקם בספרות העברית אחרי ביאליק". ראו זיוה שמיר "הניתוח הצליח, המשורר מת" **תבלת** (12) 178, 187 (2002). חיים גורי ציין כי לדב סדן מיוחסת האמירה: "קשה לדעת מה ישאר לדורות משירת אלתרמן, אך ה**טור השביעי** יהיה בלב העם, מפני שהוא עובר במוקד החוויה הלאומית". ראו "כמה פגישות עם שירתו" **אלתרמן ויצירתו**, לעיל ה"ש 16, בעמ' 16-17.

דב סדן עצמו הביע בהספידו את אלתרמן את היגון והזעזוע של האומה על מות בנה: "אוהב עמו ונאמן מולדתו – נתן אשר נתן להם את כל אשר בו, קסם שירתו וחן חכמתו, שהתנצחו זה בזה והיו לאחדים בדברו". ראו **אורחות ושבילים**, לעיל ה"ש 31, בעמ' 63.

פרק ב

על הטור השביעי

כאמור, במשך עשרים וארבע שנים, מתחילת 1943 ועד תחילת 1967, פרסם נתן אלטרמן שירים ורשימות בעיתון דבר בימי שישי, בחתימת "נתן א.". "הטור השביעי" הוא שם המדור שהטורים פורסמו בו, וזאת בשל מיקומם בטור השביעי של העמוד השני בעיתון. בשם זה גם כונסו הטורים בספרים. בסך הכול כתב אלטרמן כשבע מאות טורים. תחילה היו כל הטורים שקולים, חרוזים, ומנוקדים. מאוחר יותר כתב גם טורים בפרוזה, שהם כמאמר לכל דבר. בשנות השישים כבר הרבה אלטרמן לכתוב את הטור השביעי בפרוזה, ואולם השירים מהווים את רוב מניינו של הטור השביעי.³³

שירי הטור השביעי נבדלים משירתו הלירית של אלטרמן מהבחינות של במת הפרסום, הניסוח והנושא.³⁴ אלטרמן הקפיד כי שירי העת שלו יתפרסמו בעיתון יומי, להבדיל משיריו הליריים, שהתפרסמו בכתבי עת ספרותיים או בקובצי שירה.³⁵ לשון הטור השביעי ברורה ואינה קשה, לעומת השירים הליריים

33 למעשה, חלה ירידה אטית, אך מתמדת, במספר הטורים שפורסמו בכל שנה. משנת 1963 כבר היה הפרסום דליל. למעשה, נכון לראות את סיום פרסומו של הטור בשנת 1965, משום שבשנת 1966 לא נכתב כל טור, ובשנת 1967 פורסם טור אחד בלבד (17.2.1967).

34 עמד על כך דן לאור, *השופר והחרב*, לעיל ה"ש 26, בעמ' 10-11.

35 רות קרטון-בלום בספרה *בין הנשגב לאירוני – ביונים ושינויי כיוון ביצירת נתן אלטרמן* (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב), עומדת על נושא "האכסניה הספרותית" כמושג שהיה חביב על אלטרמן ועל הסופרים בני דורו. אלטרמן הקפיד על זיקה בין הז'אנר הספרותי לבין "האכסניה" המפרסמת. את העיתון היומי הועיד מלכתחילה לשירי הציבור ולא לשירים הליריים. המחברת מסתמכת על מכתב שכתב אלטרמן לשלונסקי, עורך *בתובים*, בשנת 1931, ובו הוא מסביר את חשיבות מקום הפרסום לדידו: "ואם בחרתי ב'כתובים' לפיט, וב'הארץ' לרשימות פחות או יותר אקטואליות, אין כאן מקרה סתם", ראו שם, בעמ' 79-78.

שהם מורכבים וקשים לפענוח.³⁶ כמו כן מתייחד הטור השביעי בכך שהוא נצמד, ובאופן שוטף, אל האקטואלי והציבורי. אכן, בטור השביעי ליווה אלתרמן באופן תכוף את האירועים באותו חצי יובל שנים הרה גורל בתולדות ישראל – תקופת השואה והתקומה.³⁷

בשנות הארבעים כתב המשורר רבות על השואה ועל מלחמת העולם השנייה, על ההעפלה ועל המאבק המדיני בכריטים, ועל מלחמת העצמאות. שירים אלה "קנו לאלתרמן את חיבתו של הציבור הרחב ועשוהו למשורר הפופולרי של הדור [...] פרסומם הסדיר של שירי הטור השביעי הפך את אלתרמן לדמות ציבורית, כמעט למוסד".³⁸ זיוה שמיר ציינה כי מדי שבוע הלהיב אלתרמן את הקוראים

36 דב סדן, "במבואי עיר היונה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 127, עמד על כך שאלתרמן "כילכל שתי רמות-שירה"; ההבחנה היא בין שירת הציבור לשירת היחיד: "האחת סבירה ונהירה ושווה לכל נפש, האחרת כמערכת-חידות המצריכה כושר-פיענוח מיוחד שאינו מסגולתם של הרבים".

הלל ברזל ציין כי אלתרמן שהילך "כנתיביה של שירה, שאינה מתנזרת מן הלא-מובן", חייב היה להגיע למסקנות ברורות כאשר עטה את גלימת השופט בטור השביעי. ראו הלל ברזל שירת ארץ ישראל – אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן, לאה גולדברג 595 (ספרית פועלים, תשס"א) (להלן: שירת ארץ ישראל).

עוזי שביט במאמרו "חרוז ומשמעות בשירת אלתרמן" הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 207, 209-211, מציין כי כבר בסוף שנות השלושים גיבש לעצמו אלתרמן הבחנה פואטית ברורה בין מודוס ז'אנרי "נמוך" לבין מודוס ז'אנרי "גבוה".

37 בכתבתו של אלתרמן על השואה ועל זכר השואה לא אעסוק בחיבור זה. כללית יצוין כי בכרכי הטור השביעי מרוכז נושא זה, בעיקר במדורים הבאים:

א. המדור "מְפַל הַעֲמִים", כרך א, עמ' 7-25, שבו מופיעים שבעה משיריו של אלתרמן שפורסמו בשנים 1942-1946. יצוין כי הטור המפורסם "מכל העמים" פורסם בתאריך 27.11.1942 בהארץ, והוא נמנה עם טורי "רגעים" שקדמו לטור השביעי. השיר פורסם מיד לאחר שהגיעו לארץ הידיעות המוסמכות על ממדי ההשמדה הנאצית. אלתרמן כינס שיר זה לכרך הראשון של הטור השביעי שפורסם בשנת 1948.

ב. המדור "מְדוּת הַדִּין", כרך ב, עמ' 407-440, טורים שפורסמו בשנים 1954-1955, בעניין המרד היהודי והתנהגות ה"יודנראט". לעניין זה ראו גם נתן אלתרמן, על שתי הדרכים – דפים מן הפנקס (דן לאור ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט). וראו עוד על משפט קסטנר ורציחתו: הטור השביעי ה' 219-222; הטור השביעי ו' 30-33.

ג. מדור "פְּלִמוֹס הַנֶּשֶׁק", כרך ב, עמ' 443-494, טורים שפורסמו בשנים 1957-1961 בעניין היחסים של מדינת ישראל עם גרמניה.

ד. מדור "הַמְשֶׁפֶט", כרך ב, עמ' 497-543, רשימותיו של אלתרמן על משפט אייכמן.

38 אורה באומגרטן "קווים בהתפתחות ביקורת אלתרמן" מבהר מאמרי ביקורת על שירתו, לעיל ה"ש 18, בעמ' 7, 17.

בשירי העת והעיתון שלו "שליו את האקטואליה בפרשנות אישית של איש רוח, שנון ומצפוני כאחד".³⁹

דן מירון כתב כי שירי הטור השביעי הקנו לאלתרמן מעמד ציבורי שלכמותו לא זכה שום משורר עברי מלבד ביאליק.⁴⁰ לטעמו, אלתרמן כמשורר-עיתונאי

39 זיוה שמיר "נתן אלתרמן – משוררו של דור המאבק לעצמאות" סדרן ה' 115, 116 (2002) (להלן: "משוררו של דור המאבק לעצמאות"); וכן זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 27. הלל ברזל כתב כי חריצת הדין בטור השביעי נשענת על השיקול הערכי "המאשש את המסקנה השיפוטית": "לידיעה האינפורמטיבית נוספת תגובה פורמטיבית, שתכליתה – מוסר-השכל". ראו שירת ארץ ישראל, לעיל ה"ש 36, בעמ' 395.

ברוך קורצוויל הדגיש אף הוא את "הפאתוס המוסרי, ההומאניסטי" בטור השביעי וראה אותו כ"ביטוי לאומי מובהק". הוא כתב בשנת 1949 על אלתרמן: "הלוחם האמיץ, רב הכשרון, למען כבוד האדם, שהעניק זה שנים צורה מזהירה ומקורית לשיר האקטואלי במשמעותו הטובה ביותר" ("יסודות הומאניים בשירת ההווה" הארץ 4.2.1949) (להלן: "יסודות הומאניים").

גם דן אלמגור כתב על אלתרמן כ"מצפון היישוב", ראו "הטור השביעי והטורים שלצידו ובעקבותיו" קשר 18 112 (נובמבר 1995) (להלן: "הטורים שלצידו").

צבי שילוח סיפר כי היה "מתחיל את קריאת דבר ביום שישי מהטור השביעי, כמו כולם. המבוגרים בינינו היו משווים את ציפייתם לטור השביעי לציפיית הוריהם בגולה למאמרו השבועיים של נחום סוקולוב בהצפירה". ראו צבי שילוח "אלתרמן ובן-גוריון" נתיב שנה תשיעית (2) 84, 85 (1995). גם נעמי שמר העידה על עצמה כי היכרותה עם אלתרמן לא החלה אצלה בקריאת "כוכבים בחוץ", אלא "בטורים השבועיים שבקצה העיתון". מובא אצל אילנה קדמי מקומו ומשמעותו של הטור השביעי ביצירתו של נתן אלתרמן 399 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן – המחלקה לספרות עם ישראל, תשמ"ד) (להלן: "אילנה קדמי").

הד לדברים אלה אפשר למצוא בדברי אלתרמן עצמו. בשנת 1965 הופיעה כאמור סדרת השירים חגיגת קיץ (לעיל ה"ש 25), שבין הדמויות המופיעות בה נמצא גם "המחבר" עצמו, בערוב ימיו. בפרק "ראיון עם המחבר" אומר "היושב ראש" – אחת הדמויות – אל המחבר (בעמ' 182): "אשתי היא חסידה נאמנה של פְּבֹדוֹ / וְעַד הַיּוֹם הַיָּא מְחַפֶּשֶׁת בְּגִלְיוֹן יוֹם וְיוֹ קֶדֶם-כָּל אוֹתוֹ".

במקום אחר בחגיגת קיץ, שם, בעמ' 100, אומר ברחסיד (אחת הדמויות) למרת קלרה, בעלת המסעדה, כי "סופר מחבר-ספרים" נמצא בקצה המסעדה, והוא, אולי "מִכֵּין מֵאָמֵר לְיוֹם שְׁשִׁי, זֶה יוֹם שָׁבוּ הוּא מוֹכִיחַ בְּשַׁעַר אֶת הַצְּבוֹר, / אֶךְ הָרַעַשׁ וְהַמְהוּמָה שֶׁמְסַבֵּב מִפְּרִיעִים לוֹ לְשִׁמְעַ לְקוֹל הַמְּצִפּוֹן".

באשר לזיהויו של "המחבר" בחגיגת קיץ עם אלתרמן, ראו רות קרטון-בלום הלן והצל – חגיגת קיץ: הפואמה המניפאית של אלתרמן 58, 202 (זמורה-ביתן, תשנ"ד) (להלן: הלן והצל); אלתרמן המחזאי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 201.

40 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 82. במקום אחר ביאר מירון מדוע נכון לראות את אלתרמן כמשורר לאומי:

ביקש "להיות דָּבָר, שליח ציבור, אדם הנותן ביטוי לרחשי לבם של הרבים".⁴¹ תפקיד זה צלח בידו של המשורר למן טוריו שעסקו בהוויית השואה, בהמירו את "הפרסונה" של משורר העיתון:⁴² "בפרסונה של המשורר הלאומי, המדבר בשם האומה כולה והמבטא את רחשי לבה בעת מבחן שאין כמוהו לחומרה".⁴³ "אין ספק" – המשיך מירון – ש"אלתרמן ה'דָּבָר' הגיע לעתים למדרגה של משורר גדול, ושכמה מן ה'טורים' שכתב במסגרת השליחות ה'דָּבָרית' שנטל על עצמו הם מיצירות המופת של השירה הלאומית-ציבורית שלנו".⁴⁴

הוא הבקיע ביצירתו הרחק מעבר למעגל הצר של קוראי-שירה מובהקים, ואף למעגל הרחב יותר של אינטליגנציה הנוקקת בדרך זו או אחרת לספרות והגיע אל ציבור רחב כל-כך, עד שמותר לומר עליו, ולו גם מתוך הגזמה, שחדר לתודעת הלאום כולו. הוא גם היה משורר שחויית הקיום הקולקטיבית של האומה נעשתה לעניין המרכזי ביצירתו, ובהזדמנויות אחדות נראה כאילו היה הוא מבטאה של אותה חווייה, מעין דָּבָר של האומה כולה.

דן מירון **מפרט אל עיקר**, לעיל ה"ש 15, בעמ' 211.

דויד כנעני במאמרו "על קו הקץ" **מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**, לעיל ה"ש 18, בעמ' 74, ציין כי שירי העת והעיתון של אלתרמן הקנו "פופולאריות וחשיבות ציבורית כה גדולה למשורר, עד שספק הוא אם יש להם אח ודוגמא בתולדות העיתונות".

ראו גם שלמה יניב **הבלדה העברית בת-זמננו – מסורת וחדוש** 154 (הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, תשנ"ט) (להלן: הבלדה העברית): "שירתו של אלתרמן זכתה להתקבלות אוהדת על-ידי כלל הציבור בדורו, ותעיד על כך ההצעה להכתירו בתואר 'משורר האומה'. בעניין אלתרמן כ"משורר לאומי", ראו חלק עשירי להלן.

41 דן מירון **נוגע בדבר**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 103.

42 לדעת דן מירון בספרו **נוגע בדבר**, שם, בעמ' 125, כתב אלתרמן עד לראשית שנות הארבעים "בעיתון נגד העיתון ועל פוליטיקה מתוך התנגדות לפוליטיות כשהיא לעצמה. בתקופה זו [...] היה הוא משורר ציבורי אבל לא משורר פוליטי". וראו מאמרו של מנחם דורמן "איזהו משורר פוליטי?" **הספרות העברית ותנועת העבודה** 266, 271-275 (פנחס גינוסר עורך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשמ"ט) (להלן: הספרות העברית ותנועת העבודה). דומה כי אחד מסלעי המחלוקת הוא עצם הגדרתו של המושג "שירה פוליטית".

43 דן מירון **נוגע בדבר**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 126. וראו נסים קלדרון "מ'רגעים' אל 'הטור השביעי' – דרכו של אלתרמן אל כתיבה פוליטית" **הספרות העברית ותנועת העבודה**, לעיל ה"ש 42, בעמ' 277. קלדרון כותב כי המעבר של אלתרמן אל הטור השביעי "היה כרוך בקבלת המשא של העולם היהודי", שם, בעמ' 283.

44 דן מירון **נוגע בדבר**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 127. בהמשך, חזר מירון להזדהותו של הציבור הרחב עם כתיבתו של אלתרמן בעניין העלייה הבלתי ליגלית: "ועם מחאות הזעם והלעג שלו שהוטחו כלפי השלטון הבריטי. זה האחרון כיבד את המשורר במעקב צמוד ובאיסורי צנזורה, שהביאו להפצת שיריו האסורים כחלק מספרות המחתרת של התקופה. היישוב כולו ציפה מדי שבוע לתגובותיו של המשורר וציפייתו זו הייתה לאחת החוויות שעיצבו וגיבשו אותו בתקופה

בדומה לכך כתב גם מנחם דורמן כי הטור השביעי הוא "מהישגיה המהותיים של התרבות העברית בשיבתה לציון".⁴⁵ דן לאור ציין כי מעמדו של המשורר כדָּפָר וכשליח ציבור הביא לכך "כי האני השר בטורי אלתרמן חוזר ומדבר בשם של האנחנו", בשמו של 'העם' או בשמה של 'ישראל'.⁴⁶

לאחר מלחמת העצמאות המשיך אלתרמן לכתוב על ענייני אקטואליה שעמדו ברומו של עולם, וייחד מקום רב לסוגיות שעניינן הביטחון הלאומי בכלל, וצה"ל בפרט. על טורים אלה יורחב הדיבור בחיבור זה. יציון כי הטור השביעי עסק בתקופה זו בסוגיות רבות נוספות כגון בעיות עלייה וקליטה, יחסה של יהדות הגולה למדינה, יחסה של ברית-המועצות ליהודיה ולציונות, משפטי הרופאים ומשפטי פראג בתחילת שנות החמישים, שאלת השילומים והיחסים עם גרמניה, מירוץ החימוש האטומי, "המלחמה הקרה" ועוד. עם זאת, בתקופה זו הפך אלתרמן בהדרגה ממשורר אשר שיקף בדרך כלל את הקונצנזוס למשורר שנתן ביטוי לעמדות שאין עליהן הסכמה כללית; הוא הביע עמדות מפלגתיות ברורות, ולא אחת התפלמס עם מתנגדיה של המפלגה השלטת.⁴⁷

סוערת זאת", ראו דן מירון *נוגע בדבר*, לעיל ה"ש 26, בעמ' 131. וראו בדומה, שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש – תמונת עולם, הגות ופואטיקה בשירתו המאוחרת של נתן אלתרמן ("עיר היונה" ו"הגנת קיץ") 238 (קרן, 2000) (להלן: "העולם באמצע מתרחש").

45 אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 143.

46 דן לאור *השופר והחרב*, לעיל ה"ש 26, בעמ' 16. המחבר סבור כי זיהוי זה "הוא הביטוי המובהק לחוויית השתין של אלתרמן העומדת בסימנו של זימון הסטורי בין רצון היחיד לבין רצון הכלל, הנגזר מכוח מהותה יוצאת הדופן של התקופה", שם, בעמ' 17.

בסרט *אלתרמניה*, לעיל ה"ש 8, אמר שמעון פרס: "איני זוכר פובליציסטיקה יותר משפיעה ויותר מכרעת מ'הטור השביעי'". וכן אמר: "הטור השביעי" היה חזק מכל מאמר בעיתון". אילנה קדמי, לעיל ה"ש 39, בעמ' 100, מטעימה שאלתרמן היה מודע לתפקידו המיוחד של הטור בחיי היישוב, וכדוגמה לכך היא מפנה לאחד הטורים, הפותח: "וְהַטּוֹר הַשְּׁבִיעִי אֵז עָלָה עַל עֵץ־תֵּתֵר, וַיִּמַח דְּמַעְתּוֹ וַיֵּאמֶר" (וכאן מובאים דברים, בשם העם). השיר הוא "ארץ ישראל בְּאֶסְמֵבֶלִי" *הטור השביעי* ג 178 (3.9.1943). בטור אחר מסרב השיר "לשיר בעיתון" על תכנית כלכלית מסוימת, אך האני הכותב אוחז את השיר "בצוארון מעילו" ומצווה עליו "לדבר" על אודות התכנית – ראו "המילירד והירח" *הטור השביעי* ה 61 (8.9.1950).

ואולם, עם זאת שבטור השביעי מדבר המשורר בשמו של ה"אנחנו" – אין להתעלם מכך שגם בתקופת המנדט, בשנות הארבעים, מתח אלתרמן ביקורת חריפה על פעולות שונות של המחותרות, כפי שיוזכר עוד להלן.

47 יש להוסיף כי בכל שנותיו עסק הטור השביעי גם "בפכים הקטנים" – אותן ידיעות שאינן זכות לכתורות ראשיות ושאלתרמן הוציא אותן מאגביותן וביקש לתת להן משמעות.

כינוס הטור השביעי

כינוס הטור השביעי לספרים אינו פשוט. בחייו פרסם אלתרמן שלוש אסופות מכלל טוריו.⁴⁸ אסופות אלה, שהכילו כשישים אחוזים בלבד מן הטורים, נקבצו לפי נושאייהן למדורים, ולא לה תאים אלתרמן שמות. בדרך כלל שינה אלתרמן את נוסח הטור שהתקין לכינוס בספר, מעט או הרבה. זהו "הנוסח השני". הכינוס הבא של הטור השביעי לספרים נעשה לאחר מותו של אלתרמן על ידי מנחם דורמן, בשנים תשל"ג-תשל"ה. הטורים מוינו לשלוש קבוצות, ומיון זה הוא ששימש את דורמן לכינוס המחודש של הטור השביעי במתכונת המקובלת עד היום.⁴⁹

48 **הראשונה** – בשנת 1948, בהוצאת "עם עובד" בשם "הטור השביעי", ובכותרת המשנה: "שירי העת והעתון". בספר זה שילב אלתרמן גם המישה-עשר טורים משירי "רגעים" שקדמו לטור השביעי (ופורסמו בהארץ). מקץ כמה שנים, בשנת 1954, פרסם אלתרמן בהוצאת "דבר" ספר שני של שירי הטור השביעי, ובו חלק מהטורים שנכתבו בשנים 1948-1953. האסופה השלישית שהכין אלתרמן לדפוס יצאה לאור בשנת 1962, ונכללה בה מבחר טורים שפורסמו בשנים 1954-1961. כמו כן, ערך או אלתרמן מבחר משתי האסופות הראשונות. המבחר משתי האסופות הראשונות הוא כרך ב מתוך "כתבים בארבעה כרכים" של אלתרמן. הטורים מ-1954 עד 1961 הם כרך ג של ה"כתבים".

בספרו **אל לב הזמר**, לעיל ה"ש 14, בעמ' 103-115, עמד דורמן על דרכו של אלתרמן בעריכת ספרי הטור השביעי ובגניזת חלק מהטורים. דורמן ציין שבקיבוצם של השירים יש ממד נוסף על צירופם הטכני גרידא, ובכך הסתמך על אלתרמן עצמו שאמר בהודמנות אחת כי "ספר זה אינו אומר רק סך-הכל ממה שאומרים השירים, הוא אומר גם משהו נוסף", ראו שם, בעמ' 103. גם דן מירון בספרו **מפרט אל עיקר**, לעיל ה"ש 15, בעמ' 18, ציין כי פרסום ספר שירים נראה לאלתרמן תמיד "כעין אקט ציבורי וחברתי מן המדרגה הראשונה". כלל זה אמור גם לגבי כרכי הטור השביעי שארגן אלתרמן מחדש באופן מדוקדק ולא כרונולוגי, שם, בעמ' 19. להלן ממשיל מירון את אלתרמן לאדריכל "החווה את מראה הבניין ומתקין לבנים להקמתו ולא פלֶבֶן המתקין לבנים-לבנים ומנסה אולי לאחר מכן להקים גם בניין, בבחינת סוף מחשבה במעשה תחילה", ראו שם, בעמ' 40.

49 בקבוצה **הראשונה** נכללו מבחר טורים משלוש האסופות שראו אור בחייו של המשורר, ללא שינוי הנוסח (השני). קבוצה זו חילק דורמן לשני כרכים שראו אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשנת תשל"ג: **ספר ראשון**, תש"ג-תשי"ד, ו**ספר שני**, תשי"ד-תשכ"ב. על שני כרכים אלה כתב דורמן, בהקדמתו להוצאת הטור השביעי בשלושה כרכים, כי "נתן אלתרמן בנה אותם כהלכתם ועליהם חל דין כל ספריו הגמורים, שאין אנו גורעים מהם ואין אנו מוסיפים עליהם".

בקבוצה **השנייה**, נכללו כל הטורים משלוש האסופות (שכבר פורסמו בחיי אלתרמן), אשר לא נכללו בקבוצה הראשונה כאמור. קבוצה זו פורסמה בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" בשנת תשל"ה: **ספר שלישי**, תרצ"ט-תשי"ד. על קבוצה זו כתב דורמן, שם, כי אפשר היה לראותם כגניזת ארעי של המשורר.

הטור השביעי מקובץ היום בשישה ספרים, בחלוקה הבאה (לפי השנים שבהן פורסמו הטורים):

הטור השביעי א	—	ספר ראשון: תש"ג-תשי"ד
הטור השביעי ב	—	ספר שני: תשי"ד-תשכ"ב
הטור השביעי ג	—	ספר שלישי: תרצ"ט-תשי"ד
הטור השביעי ד	—	ספר רביעי: תש"ג-תש"ה
הטור השביעי ה	—	ספר חמישי: 1956-1948
הטור השביעי ו	—	ספר שישי: 1967-1957

בשלושת הספרים האחרונים נמצאים אפוא הטורים שלא כונסו לספר על ידי המשורר עצמו. רשימת כל הטורים, לפי סדר ותאריך הופעתם בדבר, מצויה בסוף הספר השלישי.

נוסח הטור השביעי שיובא בחיבור זה הוא הנוסח המופיע בששת הכרכים של הטור השביעי בהוצאת "הקיבוץ המאוחד"⁵⁰.

בקבוצה השלישית נמצאו שאר הטורים אשר בשעתו לא הייתה כוונה לפרסמם. בספרו אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, כתב דורמן כי אלתרמן לא פרסם ולא התכוון, בעליל, לפרסם טורים אלה, ועל כן חלק זה "יישמר לפי שעה בגניזתו".

ואולם, בינתיים השתנה הדבר, ופרסום שאר הטורים בספר, לראשונה, נעשה בחלוקה הבאה: ספר רביעי, המכיל את הטורים הנוספים מתש"ג עד תש"ח; ספר חמישי, המכיל את הטורים מ-1948 עד 1956; ספר שישי, המכיל את הטורים מ-1957 עד 1967. תחילה פרסם דורמן את הטורים מתש"ג עד תש"ח במהבורות אלתרמן כרך ד (הקיבוץ המאוחד, תשל"ז), בשנת 1985, ולאחר מכן נדפס הספר בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" בשנת 1987 כספר רביעי. הספר החמישי פורסם בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" בשנת 1995, בעריכת דבורה גילולה. בהקדמה לספר החמישי כתבה גילולה את תולדותיו של כינוס הטורים כמובא בהערה זו. יצוין כי לדברי גילולה, המיון המחודש לשלוש קבוצות נעשה על ידי אלתרמן עצמו, ודורמן מצא זאת בעיזבונו של המשורר. הספר השישי פורסם בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" בשנת 2005, בעריכת דבורה גילולה. הטורים בספר הרביעי, החמישי והשישי מופיעים לפי סדרם הכרונולוגי, וללא שינוי נוסח.

50 הדברים אמורים גם לגבי ניקודם של השירים, על אף שבכמה מקרים יש טעויות ניקוד או חוסר עקביות. במקום שיובאו מובאות מהשירים ללא ניקוד, וכן במובאות מתוך הרשימות שבטור השביעי, יהיה הבתיב בדרך כלל כמופיע בטור. כמו כן, תישמר בדרך כלל, כבמקור, הדגשת מילים בדרך שהדגיש המשורר, היינו בפיזור אותיות. גם עימוד שורות השירים יהיה כמופיע בספרי הטור השביעי.

בדרך כלל יובא שם הטור, תאריך פרסומו המקורי בדבר, והכרך שהוא מופיע בו. אם שינה אלתרמן את שם הטור – אציין בדרך כלל את שני השמות. לגבי השוואת הנוסח בין העיתון לספר – ראו אילנה קרמי, לעיל ה"ש 39, בעמ' 229-261. במקומות מסוימים עמדתו גם אני על ההבדל שבין "נוסח הספר" לבין "נוסח העיתון" המקורי.

פרק ג

הערות מקדימות

בזיקה לנאמר עד כה, אבקש להקדים כמה הערות לחיבור זה: **ראשית**, הטור השביעי עמד אמנם במבחן הזמן, ואולם "טבע צורתו ותכליתו קבעו ששמות ועניינים אקטואליים שימשו לו סממן קבוע. אלא שבינתיים נשתכחו דברים רבים, שהיו ידועים בשעתם לכל [...]. פיענוח אותם פרטים, עשוי לסייע לדור חדש של קוראי 'הטור השביעי' ולהקל עליו לעמוד על כוונת המשורר ואמירתו, בשיר ובמסה".⁵¹ הערות וביאורים לטורים רבים נוספו אפוא בסוף כל אחד מספרי הטור השביעי, ואלה מסייעים רבות להבנת הרקע לכתיבת הטור ולשמות ולעניינים המוזכרים בו.⁵² לא אחת כתב אלטרמן עצמו דברי רקע בפתח הטור. על הערות ועל דברי רקע אלה התבססתי בגוף החיבור,⁵³ ובמקרים רבים הסתמכתי על מקורות נוספים. בחיבור זה משוקע אפוא לא מעט חומר היסטורי, שבחלקו לא עסקו עד כה כותבי קורות העתים.⁵⁴

שנית, בכתיבה על נושא זה קיים "מתח" מובנה מסוים בין הצד הכרונולוגי לבין הצד התוכני, התמטי. בחנתי אפוא מהי הדרך הטובה ביותר להבאת הדברים

51 מתוך הקדמתו של מנחם דורמן, בעת הוצאת הטור השביעי בשלושה כרכים.
52 ההערות והביאורים לארבעת הכרכים הראשונים נכתבו בידי מנחם דורמן, ולכרך החמישי והשישי בידי דבורה גילולה.
53 בדרך כלל לא צוין הדבר במפורש. כאשר נעשה שימוש במקורות אחרים להבנת הרקע ההיסטורי, צוין המקור.
54 הדברים אמורים במיוחד לגבי נושאי המשפט הצבאי הנדונים במאמר זה. פסקי הדין של בתי הדין הצבאיים כמעט שלא זכו עד כה "בתשומת-ליבם של ההיסטוריונים". ראו רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר "בין משפט להיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי" **עיוני משפט** כו 351, 383 (2003); הוא הדין לגבי פעולת הפרקליטות הצבאית בכל הנוגע לחקירות רגישות אחרות, שלא הגיעו לכלל משפט צבאי.

בפני הקורא. אצייץ כבר עתה כי לעתים תהיה בחיבור זה הליכה קדימה ואחורה על ציר הזמן, והדבר נועד לשרת תכלית תוכנית. עם זאת, רוב הפרקים והעניינים מסודרים באופן כרונולוגי, וגם לכך יש "מחיר" מסוים של פגיעה בתמטיקה. מטבע הדברים יוכל הקורא לעמוד על טעם סמיכותם של פרקים ועניינים במהלך הקריאה עצמה.

שלישית, חיבור זה דן ביצירה ספרותית. לנוכח טבעו וייעודו של החיבור, היסוד העיקרי שבו הוא הבחינה התמטית-אידיאלית ולא הצורנית-אסתטית.⁵⁵ ואולם, צורה ותוכן משולבים הם ביצירה הספרותית – וביצירתו של אלתרמן בכלל. על כן, לא אמנע לעתים מלהעיר, בכל הנוגע לענייננו, על אמצעי ההבעה, על הסגנון ועל העיצוב הספרותי של הטורים – הגם שאינני מומחה לכך – ועל הקשר שבין תוכן לצורה בטור השביעי.⁵⁶

55 **תמטיקה** – שם כולל להיבטים של תוכן היצירה: נושא, רעיון, קונפליקט, מסר, לקח וכדומה, ראו אשר ריבלין **מונחון לספרות** 66 (ספרית פועלים, תשל"ח).

56 בנימין יצחק מיכלי בספרו **מסה ופולמוס** (אגודת הסופרים העברים בישראל, ליד הוצאת מסדה, 1973), עמד על הסממנים הרטוריים המיוחדים של הטור השביעי – ומזיגתם המופלאה כגון: היסוד הלירי, החרוז השנון, ההומור המפגי את מרירות הסטיריקן, סוד הצמצום וההבדלה בין עיקר לטפל, השליטה במכמני הלשון וכן היסוד האידיאלי. שם, בעמ' 22-23. מוסיף מיכלי, שם: "מחרוזיו המתנגנים עולה קול המצפון שאינו יודע משוא פנים בדינו. בעמידתו על מיצפה ימינו הוא מעמיד בראש בחינותיו את ההבחנה המוסרית המחמירה".

על החרוז בשירת העת והעיתות לעומת החרוז בשירה הלירית, ראו עוזי שביט "חרוז ומשמעות בשירת אלתרמן" **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, לעיל ה"ש 36, בעמ' 208-211. לסקירה על האמצעים הספרותיים – ובמיוחד המודרניים – הנקוטים בשירת אלתרמן בכללותה, ראו ספרה של זיוה שמיר **עוד חוזר הניגון – שירת אלתרמן בראי המודרניזם** (פפירוס, תשמ"ט).

הפרק השני בספרה של שמיר מוקדש ל**אוקסימורון** ולאמנות הפרדוקס (למשל, "פתאומית לְעֵד!" בתוך "פגישה לאין קץ", ב"כוכבים בחוץ", **שירים שמכבר**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 12). הפרק השלישי מוקדש למעמדה של ה**זאוגמה**, שהיא רתימה יחדיו של שני עניינים או יותר שאינם מאותה רמת הפשטה (למשל, "קרונות רעש וְאֶבֶן פּוֹרֶקֶת הָעֵיר!" בתוך "יום השוק" ב"כוכבים בחוץ", **שירים שמכבר**, שם, בעמ' 91). בשתי פיגורות מודרניסטיות אלה – האוקסימורון והזאוגמה – השתמש אלתרמן גם בשירי הטור השביעי, ואצייץ זאת בחלק מאותם מקומות.

תחבולת התרתי משמע, משחקי מילים, חידודי לשון וחידושי צירופים – שזורים תדיר בשירי הטור השביעי. באמצעים ספרותיים אלה עוסקים הפרקים הרביעי והשביעי בספרה של שמיר **עוד חוזר הניגון**, שם. בעמ' 224-227 מנתה שמיר שמונה-עשרה קטגוריות

רביעית, אך טבעי הוא שהשקפותיו של אלתרמן בטור השביעי מצאו ביטוי גם באפיקים אחרים של יצירתו הענפה שהרי "נפש האדם נפש אחת".⁵⁷ על כמה רעיונות של המשורר, בתחום הנידון כאן, המופיעים ביצירותיו האחרות, אבקש להצביע בחיבור זה.

חמישית, לתחום הנידון של טוהר הנשק יש השלכות משפטיות בכלל ובמשפט הצבאי בפרט. טוריו של אלתרמן עוסקים או נוגעים בשאלות משפטיות, במישרין או בעקיפין. אצביע בחיבור על סוגיות משפטיות אלה, ואפנה לפסיקה ולספרות הרלוונטית.

שישית, נתן אלתרמן, בעל החינוך היהודי מגיל צעיר, עשה שימוש רב במקורותיה השונים של השפה העברית, בכל הז'אנרים של כתיבתו, ובמהלך כל שנות יצירתו.⁵⁸ כך גם בטור השביעי נקל למצוא את השימוש בצירופי לשון

להבהרת דרכיה האופייניות של "לשון החידוד האלתרמנית" ולהדגמתן כגון: "לשון נופל על לשון", "החלפת מילה במילה חורזת בלתי צפויה (נטפו המשעולים אור" במקום "מור")", המרת מילה בהומופון שלה (הימים "המסלעים בתכלת" במקום "המסלאים בפז")". לשון החידוד והשנינה של אלתרמן מברחה ככריח את יצירתו כולה, ודומני שהדברים אמורים במיוחד בשירי הטור השביעי בשל טיבם וטבעם. ניווכח בכך רבות להלן. דויד כנעני במאמרו "על קו הקץ" מבחר מאמרי ביקורת על שירתו, לעיל ה"ש 18, בעמ' 74-75, עמד במיוחד על צד זה של השנינות והוורטואוזיות בטור השביעי. לדעתו, חריפות המוח התלמודית התגלגלה ל"שאר-הרוח" האלתרמני שבטור השביעי. שאר רוח זה אינו חריפות מוחין בלבד, "הוא למעלה מזה: חכמה, נגיעה בלבם של דברים, חוש דיאלקטי, חתירה לשרשן של תופעות, הגדרת יחודן ותורפתן". דב סדן ציין את דרך השיר בטור השביעי "שִׁבְרוּ קלילות חן ותוכו כובד סער". ראו אורחות ושבילים, לעיל ה"ש 31, בעמ' 68.

אזכיר עוד את חיבורה של אילנה קדמי, לעיל ה"ש 39, שאחד מפרקיו, בעמ' 42-99, עוסק במבנה ובצורה של שירי הטור השביעי. קדמי הרחיבה בדוגמאות לגבי השימוש במטפורה ובדימוי, בסוגי החריזה, באורך השורות השונה, בחזרה המרובה על מילים ושורות, במילים זרות ועוד.

כל המחברים שהוזכרו עומדים בדבריהם על הזיקה ההרדית שבין תוכן לצורה בטור השביעי. 57 בפרפרזה על דברי הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות (שמונה פרקים לרמב"ם), תחילת פרק ראשון, בעמ' רכה (מהדרות שילת, תשנ"ב). דב סדן הטעים כי כל "חטיבות הביטוי" של אלתרמן לסוגיהן נשאו בבירור את חותם יוצרן "האחד והיחיד". ואם הדברים אינם נהירים עדיין ל"דור קרוב" – "דור רחוק" יראה "את השורש האחד המפטם את כל הענפים השונים". ראו אורחות ושבילים, לעיל ה"ש 31, בעמ' 66. סדן קרא להבין את אלתרמן "מתוך שלמותו", ואף הציע שם לתנועה זו: "התנועה למען נתן אלתרמן השלם..." (שם).

58 ראו צור ארליך, "אלתרמן כשמרן", תבלת 27, 80, 88 (תשס"ז) (להלן: "אלתרמן כשמרן").

מתוך התנ"ך, מתוך התורה שבעל-פה, מתוך המדרש ומתוך סידור התפילה. במקומות מסוימים אצביע על מקורות אלה. זאת ועוד, לא אחת אבקש להפנות לאותם מקורות ב"ארון הספרים" היהודי שאפשר למצוא בהם תמיכה ועיגון לרעיונות שהביע המשורר בתחום הנידון של טוהר הנשק.

שביעית, עיקרו של חיבור זה דן בשירי הטור השביעי שפורסמו בשני העשורים שבין מלחמת העצמאות לבין מלחמת ששת הימים. לפיכך לא יוקדש דיון נפרד ליחסו של אלתרמן לפעולות המחתרות לפני 1948, על אף שבנושא טוהר הנשק שבו עוסק מחקר זה יש חשיבות לעמדתו התקיפה של אלתרמן כלפי פעולות האצ"ל והלח"י. עם זאת, אפנה לשירי הטור השביעי שעסקו בסוגיה זו. **שמינית**, שירי הטור השביעי מהווים סוגה ספרותית יוצאת דופן,⁵⁹ ורבים

59 הכול מסכימים – כמוזכר לעיל – כי שירי הטור השביעי שונים משירתו הלירית של אלתרמן. קדמי (לעיל ה"ש 39) כתבה בסיכום חיבור הדוקטורט שלה על הטור השביעי כי הוא "ז'אנר ייחודי עצמאי הבא להציב אקטואליה ולשמש סיכום אפי לאחת התקופות הסוערות בחיי עמנו". ייחודה של "שירה אחרת" זו של אלתרמן – ציינה קדמי – "בהיותה שונה", שם, בעמ' 399.

דן לאור, בספרו **השופר והחרב**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 51-74, הקדיש פרק ל"יסודות הבלדה בשירי הטור השביעי". לדעתו, ניכר היטב בטור השביעי רישומה של מורשת הבלדה האנגלית-סקוטית המסורתית, וזאת בשלושה היבטים מרכזיים: הקריטריון הדרמטי, הרטוריקה הסיפורית והדיאלוגית והיסוד התמטי-תוכני, שעניינו במצבים מיוחדים הטעונים מתח ריגושי. עם זאת, עמד לאור על כך שיש בשירי הטור השביעי תופעות שאינן עולות בקנה אחד עם תכונותיה של הבלדה המסורתית, והכוונה בעיקר למגמות של הטפת מוסר, אקטואליזציה וקונקרטיזציה. סטייה זו מתכונות הז'אנר הבלדיסטי המסורתי נובעת ממטרתו של המשורר "לפעול בתוך הזמן" ולהשפיע בדרך של הצבעה על הַלְיֵי החברה וקריאה לתיקון נקודות התורפה שלה. כך מוסברים קשירת השיר למציאות הקונקרטית, דברי הפתיחה והסיום של המספר לקוראיו, וכיוצא בזה סטיות מן "העולם האחדותי של הבלדה", ראו **השופר והחרב**, שם, בעמ' 71-72.

גם שלמה יניב **הבלדה העברית**, לעיל ה"ש 40, בעמ' 113-130, הקדיש מקום רב "לשאלת האבחנה הז'אנרית" של שירי הטור השביעי. הוא חולק על לאור בשתיים: ראשית, התכונות שציין לאור כסטיות הן דווקא הנורמה המאפיינת את ז'אנר הטורים. שנית, לשירי הטור השביעי יש זיקה מובהקת לז'אנר של "בלדות העלון" או "בלדות הרחוב" – ולא לבלדות המסורתיות. יניב למד זאת מהיסודות הבאים בטור השביעי, האופייניים לבלדות העלון: "לבטי הדובר לגבי נושאי הטור השביעי; הבעת רגשותיו של הדובר לגבי תוכן השיר; הפנייה הישירה של הדובר לקוראיו; הגשת מידע מוקדם לקורא, בעיקר בהקדמה לטור; מאפייני לשון ייחודיים כאמצעי לעורר את סקרנות הקורא". יניב מסכם וקובע כי שירי הטור השביעי הם שירים פובליציסטיים, או ז'ורנליסטיים, בעלי זיקה מפורשת לז'אנר של בלדות העלון.

רבים מהם מרהיבים ביופיים, מקסימים בניסוחם וחשובים בלקחם.⁶⁰ **מעטים בלבד ידועים לרבים.** אחת ממטרותיו של חיבור זה היא, בפשטות, להביא לידיעת הקורא שירה מרתקת זו של **אלתרמן** – בתחום הנידון של ביטחון המדינה, של טוהר הנשק ושל המשפט בצבא. לשם כך אצטט לא אחת כלשונם את בתי השיר עצמם, או את חלקם, ובשני מקרים יובא הטור בשלמותו.

כללו של דבר, הנושא הנידון בחיבור זה ייבחן בכלים משולבים של תחומי דעת שונים, ובעיקר הספרות, השירה, ההיסטוריה, המחשבה היהודית, המשפט בכלל והמשפט הצבאי בפרט.

60 לשיר "טוב" או לשיר "יפה", כמו לכל יצירת אמנות טובה, יש "אפקט" שהוא תוצאה של העיצוב האסתטי של פעולת הלשון. אדגר אלן-פו ציין כי "היופי הוא תחומו הלגיטימי היחיד של השיר". השיר היפה מביא להתרוממות נפש. ואולם מעבר להנאה האסתטית, שיר בעל ערך יכול להשפיע על קוראו – להציע תובנה חדשה, לשנות דעות קדומות, לעודד, לדכא, וכיוצא בזה. ויטגנשטיין השתמש בהקשר זה במטפורה של דקירה, שהשפעתה משתנה מאדם לאדם. על כך, ראו דורית למברגר "על גבולות משתנים בשירה" אקדמות יד 131, 132-133 (תשס"ד).

פרשן התורה, ר' יעקב צבי מעקלנבורג (גרמניה, המאה התשע-עשרה), מחבר "הכתב והקבלה", הסביר כי העיקר בשיר הוא "להשתדל לעורר את הנפש אל הפליאה וההסתכלות העמוקה" – ראו יצחק דב פריז "כתבו לכם את השירה הזאת" – התורה כשירה פרשת **השבוע** (משרד המשפטים, מכללת "שערי משפט") פרשת וילך 225 (תשס"ה). אכן, במורשת ישראל נכרכו יחדיו המשפט והשיר, ורבים עמדו על קווי הדמיון וההשראה שבין שני התחומים – ראו בפרסום הנזכר של משרד המשפטים, וכן אביעד הכהן "שירת המשפט" **פרשת השבוע** (משרד המשפטים, מכללת "שערי משפט") פרשת בשלח 13 (תשס"א); אביעד הכהן מפנה לדברים המיוחסים לרב אברהם יצחק קוק – שהיה בין השאר חכם-משפט ומשורר: "כשם שיש חוקים בשירה, כך יש שירה בחוקים". וראו גם מנחם אלון "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת" **פרשת השבוע** (משרד המשפטים, מכללת "שערי משפט") פרשת וזאת הברכה 46 (תשס"ב).

חלק שני

אלתרמן על צה"ל וחשיבותו

פרק א

צה"ל – "הערובה העיקרית לחיי האומה"

נקודת המוצא בשירי הטור השביעי העוסקים בצה"ל ובנושא הביטחון היא התפיסה שלפיה מדינת ישראל העצמאית היא לידתה מחדש של האומה העברית, ולכך משמעות היסטורית כבירה. צה"ל הוא שהביא לתקומת המדינה, והוא הגורם היחיד המונע את השמדתה בידי מדינות ערב.⁶¹

אפתח בשתי דוגמאות – משנות החמישים והשישים – שבהן הביע אלתרמן בחדות את תפיסתו כי צה"ל הוא הערובה העיקרית לעצם קיומה של המדינה. בשיר "מאחורי החומה"⁶² מדמה המשורר את צה"ל לסכר המונע את חורבנה של מדינת ישראל. הימים היו ימי תקריות גבול קשות עם מצרים בעקבות עסקת הנשק הצ'כית-מצרית. המצרים חדרו לאזור המפורז של ניצנה, וב-3.11.1955 התקיף אותם צה"ל והדף אותם מניצנה (מבצע "הר געש"). בימים הסמוכים להופעת הטור, התפרסמו בעיתונות ידיעות על היקפה הגדול של עסקת הנשק, ועל אלפי מומחים סובייטים העתידים להגיע למצרים, לאמן את חייליה ולהקים לה חיל אוויר גדול. אלה העמיקו את תחושת החירום. כתב אז אלתרמן:

... וְכִן פְּתֹאם בְּךָ עוֹבְרֵת מַחְשָׁבָה,
הֲרֵהוּר שֶׁל מַה־בְּכֶךָ, שְׁלֹא מִדַּעַת, אַחָא,

61 על התפיסה ההיסטוריוסופית של אלתרמן לגבי מדינת ישראל ומשמעותה – ראו במיוחד להלן, חלק חמישי, פרק ד.

62 "מאחורי החומה" הטור השביעי ה 235 (11.11.1955).

עַל הַצָּבָא, כֵּן, כְּכַה־סֵתֶם עַל הַצָּבָא,
עַל עֵצֶם הָעֵבֶדָה הַזֹּאת הַנִּצְבָּה
כַּחֲזִיץ הַמוֹנֵעַ אֶת רִדְתָּנוּ שַׁחַת.

עַל צֵה"ל... כֵּן, עַל עֵצֶם הַיּוֹתוֹ קִים,
עַל עֵצֶם יִשׁוּתוֹ שֶׁל זֶה בְּנִי-הַסֶּכֶר,
שְׁלוּלָא הוּא, כִּי אִז (לְפִי חֲקֵי פִשׁוּטִים
שֶׁל הַדְּבָרִים) כֵּן, אַחָא, לוּלֵא הוּא-אִי-שֵׁם
כִּי אִז נִמְחִים אָנוּ בֶן-לַיִל בְּלִי אוֹת וְזֹכֵר.⁶³

צה"ל הוא התנאי ההכרחי לקיומה של המדינה, ורק הודות לו ולכוחו אפשר לעסוק בחקלאות, במסחר ובענייני תרבות:

כֵּן צֵה"ל... כֹּה שְׁגוּרִים הֵם הַדְּבָרִים... אוֹלָם
כְּדָאי לְזִכֹּר כִּי רַק הוֹדוֹת לְזֶה הַחֲזִיץ
עוֹסְקִים אָנוּ בְּמַלְאכַת נִיר וְעִיר וְיָם
וּבְשִׁיר וְאִמְנוֹת וּשְׂאֵר הַבְּלִי-עוֹלָם
וּבְנִשְׁימַת אֲוִיר הַחֲרָף וְהַקִּיץ.⁶⁴

בעיני המשורר, לכוח הצבאי של העם היהודי נודעת בתקופה זו משמעות היסטורית. תולדותיו של העם הן מיוחדות. עם ישראל לא עסק במלחמות: "כי לא בְּרָזַל נִבְנוּ וְיָהִי נִצְחָם יַחֲדֵי-לְפִלָּא".⁶⁵ דווקא עתה הוטלו העם ותולדותיו במלוא כובדם על צה"ל. לפיכך מוצדק הוא שיר התהילה לצבא:

63 שם. כידוע, אבן יסוד בתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל הייתה, ועודנה, שאין היא יכולה "להרשות לעצמה" להיות מנוצחת במלחמה. המשורר מטעים זאת (שם):

כִּי אִין זוֹ שְׂאֵלַת תְּבוּסוֹת-עֲרָאי, פְּלִישָׁה
וְדִין כְּבוֹשׁ זְמַנִּי, כְּכֹל אַחֲרַת.
לֵא, אַחָא, כָּאן – זֶה קִץ. זוֹ עֲרִיפַת רֵאשָׁה
שֶׁל הָאִמָּה... לֹא עוֹד גְּלַגְלַת חֲדָשָׁה
תִּצְמַח לָהּ... זֶה סִיּוֹם תּוֹלְדוֹת כְּתוּבוֹת בְּחֶרֶט.

בשיר אחר מאותה תקופה כתב אלתרמן "על צה"ל וְכִלְיוֹ וְעֲצָמָתוֹ שְׁלוּלָא הִיא – כְּבִים גַּם גַּר נִשְׁמַת אָדָם גַּם גַּר חַי הָעָם". ראו "לדוד בן-גוריון", לעיל ה"ש 4, בעמ' 285. וראו בדומה לכך "סואץ והתמורה בנוף" הַטוֹר הַשְּׁבִיעִי ה' 167, 168 (30.7.1954).

64 שם, בעמ' 237.

65 שם, בעמ' 236.

בן, צה"ל... אין זה טוב לשיר שירי תהלה
 לכלי משחית... כי לא זמירות קולם ישמיע...
 אבל אמה עברית עומדת על תלה
 משום שהנופלים בלילה בשבילה
 חובקים את הרובה באין מושיע...⁶⁶

על רעיונות דומים חזר אלתרמן בפרוזה, בטורו "הערבה העקרת".⁶⁷ למן שלהי 1959 ועד תחילת 1960 גברה מאוד המתיחות בין ישראל לבין קע"ם (הקהילייה הערבית המאוחדת שהקימו מצרים וסוריה). משפקע המתח, כתב אלתרמן ברשימה בטור השביעי: "בימים אלה הורגש והוזכר שוב מה השטפון שהיה ועלול ועודנו עלול לגרוף כאן את הכל, את העם היהודי ועברו ועתידו ומעשיו ולשונו וספריו, לולא טיבה וחסנה וכשרה של המהות המוחשית המקופלת בראשית-יבות של צה"ל".⁶⁸ וכן: "כוחו של הצבא העברי הוא כיום הערובה העיקרית לחיי האומה".⁶⁹ שוב חוזר דימוי הסכר,⁷⁰ ושוב חוזר הרעיון:

אין לך תחום אחד מתחומי החיים, מתחומי המעשה, מתחומי המחשבה,
 תחומי הרוח והחומר, שהיה יכול להוסיף ולהתקיים אם לחשבון של חיי
 שעה ואם לחשבון היסטורי, לולא הכוח הצבאי הקיים מאחורי כל אלה.⁷¹

66 שם. לאחר עסקת הנשק המצרית-צ'כית ביקשו קברניטי הביטחון לתקן את מאזן הכוחות. משהובאו כלי נשק כבדים לארץ, ערב מלחמת סיני, כתב על כך אלתרמן את הטור "אחד הלילות" (הטור השביעי ב 33) (להלן: "אחד הלילות") (במקור – עוד יספר). ראו להלן, חלק חמישי, סוף פרק ה, וראו ה"ש 389 להלן.

67 "הערבה העקרת" הטור השביעי ב 42 (4.3.1960). נקרא במקור "ימי מתח".
 68 שם.

69 שם, בעמ' 43.

70 שם.

71 שם, בעמ' 42. אלתרמן התייחס בחיוב רב לעיסוקו של צה"ל במשימות שאינן צבאיות מובהקות. כך, בחורף 1950 נחלץ צה"ל לעזרה במעברות העולים, ולכך הוקדש שירו של אלתרמן "הצבא לעזרת המעברות" הטור השביעי א 441 (24.11.1950). אלתרמן הקדים לטורו כי הצבא נטל על עצמו "לנכח אדישותו של הציבור, עבודות נקוי ותעול ורפוי ומשק במעברות העולים". הוא דימה משימה זאת ל"תפיסת עמדות בחזית", שם, בעמ' 442:

אי עובר בזמננו הקו הראשון
 שתקומה בלעדיו אין לערף?
 במקום בו קרועים הגגות על ראשו
 של קבוצן גליות בחרף.

מעט המאבק לעצמאות ישראל, במהלך מלחמת השחרור ולאחר מכן, ראה אלתרמן את היישוב היהודי בארץ ישראל כאומה נצורה, ואת מדינת ישראל כמדינה במצור. מדינות ערב שאפו להשמדה בתש"ח, ואינן חדלות משאיפתן זו גם לאחר מכן, חרף כישלונן.⁷² לכך אחזור בחלק החמישי שלהלן.⁷³

אל צה"ל התקבצו ובאו עולים חדשים רבים שלא ידעו עברית, או שהיו אנאלפביתים. בקיץ 1953 ביקר אלתרמן גרוד תותחנים שאנשי ענף הסברה והשכלה חילקוהו לכיתות לימוד, ולימדו בו עברית במשך חודש. אלתרמן תיאר בהתרגשות רבה את מראה עיניו. התותח, עם כל חשיבותו, מוסר "לתקופת בינים, / את שעות האמון לאותה סוללה / חרוכה וישנה של עשרים ושנים / אותיות עבריות, כי תתן קולה...". ראו "הגרוד הלומד" הטור השביעי א 465, 467 (21.8.1953). לדעתו, עתידה המדינה לברך על כך שהצבא עסק בהוראה.

על ההיבט המשפטי של סוגיה זו, ראו אייל נון "המגבלות החוקתיות על הצבא בישראל: הצעה לניסוח מחדש של חוק-יסוד: הצבא" משפט וצבא (13) 79, 95-104 (1999); מרדכי קרמניצר ואריאל בנדור חוק-יסוד: הצבא 37-43 (המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, תש"ס). בשנת 1995 תוקנה פקודת סדרי שלטון ומשפט, התש"ח-1948. נוסף על כוחו של צה"ל לפעול להגנת המדינה, נאמר בתיקון לחוק כי צה"ל רשאי לפעול גם להשגת יעדיה "הבטחוניים-לאומיים" של המדינה. וראו בג"ץ 7455/05 הפורום המשפטי למען א"י נ' ממשלת ישראל, פ"ד נט(2) 905 (2005).

72 כך, לאחר מבצע קדש, כתב אלתרמן כי במבצע זה "מגנה חשרת אויב אשר עמדה אחר פתלנו / דרוכה לזנק ולגלגלנו ימה", ראו "בתוך הטלטלה" הטור השביעי ה 287 (16.11.1956) (להלן: "בתוך הטלטלה").

73 את הרעיון שלפיו צה"ל הוא עתה מרכז הכובד, ורק עקב זאת אפשר יהיה – בבוא השלום – להעתיק את המרכז לכיבוד אחר, הביע אלתרמן גם בטורים שבהם כתב על תמיכתו בקיומו של מצעד צבאי ביום העצמאות:

אָבֵל לְכַשְׁתְּכֶרַע הַפָּף בֵּין הַיְהוּדִים וְצָרֵיהֶם לְצַד שְׁלוֹם בְּכֹד הָעֵבֶד וְתִבְּוֹא הָעֵת

בְּרוּר כִּי עֵצָם קִיוּמוֹ שֶׁל הַצֶּבֶא הוּא אֲשֶׁר יִשְׁפִיעַ כְּמִן בְּזֵה כְּדָר
וְעֵצָם קִיוּמוֹ – יוֹתֵר מִכָּל גּוֹרֵם אַחֵר – יִבֵּיא לְכַף כִּי בְּיוֹם הַלּוֹבִיּוֹם מוֹעֵד
יִחְלַף וְיַעֲתֵק אוֹתוֹ מִרְכּוּז אֱלִי רִבֵּד

"מצעד ועם ומרכז כבוד" הטור השביעי ו 34, 36 (10.5.1957). וראו עוד על מצעד ומפגן: "ספורו של נסים שושנת-יעקב על יום העצמאות העשירי" הטור השביעי ב 7, 8-9 (2.5.1958); "המצעד" הטור השביעי ה 199 (1.4.1955); "על גלגל הרהב" הטור השביעי ה 169 (13.8.1954); "עוד לגלגל הרהב" הטור השביעי ה 309 (27.8.1954).

פרק ב

"לא אשכח זאת, רעי, איך על גב נשאתני"

אלתרמן כתב על החייל הפשוט, "האפור",⁷⁴ על מפקד השדה,⁷⁵ וכן על המפקדים הבכירים, ובמיוחד על יצחק שדה ועל משה דיין שהכיר אישית.⁷⁶ העם אשר חייב להיסמך על החרב:

74 למשל, בטור "תנופת המסע" הטור השביעי ב 36 (16.11.1956) (להלן: "תנופת המסע"), כתב המשורר:

ורק החיל האפר, שחתר מאבק ומיגע,
ידע איך הזמן כמו נצח קופא ונצב ללא נייע
ברגע האחרון אשר לפני קרב המגע.

75 כך, בסוקרו תמרון גדול של צה"ל בדרום הארץ, כתב אלתרמן על מפקדו של הכוח התוקף, ראו "עם לכידת התל" הטור השביעי ה 181, 182 (10.9.1954) (להלן: "עם לכידת התל").

76 בין אלתרמן ליצחק שדה נקשרו קשרים מיוחדים, והדברים יפורטו בחלק הרביעי להלן. גם את משה דיין הכיר אלתרמן אישית והעריך מאוד, והדברים באו לידי ביטוי בדברים שכתב בטור השביעי. ראו, למשל, "כמה מלים למשה דיין" הטור השביעי ב 227 (31.1.1958) (להלן: "כמה מלים למשה דיין"). וכן ראו "טעמם של דברים" הטור השביעי ו 12 (18.1.1957). בינואר 1957 הגיע הרמטכ"ל משה דיין לאל-עריש כדי להיות נוכח בשעת יציאת צה"ל משם. כאשר שאלו אותו עיתונאים למטרת בואו, השיב: "המפקדים צריכים לאכול את מנות צה"ל כולן, גם הטעימות וגם המרירות". אלתרמן שיבח את הרמטכ"ל על תשובה זו, והרגיש שצה"ל "מתקדם הוא בסערה-בקרוב וכי נסוג הוא לאטו ורק בלחץ מדיני [...] / אשרינו ואשריו שפך הוא המצב ולא להפך" (בעמ' 13).

משה דיין, מצדו, העריך אף הוא מאוד את נתן אלתרמן. דיין הכיר את אלתרמן מקרוב רק לאחר שהתמנה כרמטכ"ל ב-1953, ובן-גוריון הוא שקישר וקירב אותו למשורר. בספרו האוטוביוגרפי אבני דרך, לעיל ה"ש 31, בעמ' 564-565, הפליג דיין בשבחיו של אלתרמן, וקרא לו "גדול מחנכי דורנו". הוא ציין כי היה בן בית בשיריו ובתרגומיו של המשורר, והתייחס אליהם כאל ביטויים אישיים: "שרק הוא, נתן אלתרמן, ואנוכי חשים אותם למלוא עמקם".

[...] לְבוּ הַיֵּטֵב יוֹדֵעַ
כִּי אֵין אֶתוֹ דְּמִיּוֹת עֲזוֹת וְנַפְלְאוֹת
מֵאלוֹ שֶׁהוֹשְׁמוּ שׁוֹלְפֵיהָ וְשׁוֹמְרֵיהָ⁷⁷

אלתרמן העריץ את נכונות ההקרבה העצמית מצד צעירים, שעל כתפיהם הוטלה המשימה ההיסטורית של הגנת האומה — אותם צעירים "נוֹטְפִים טְלָלֵי גְעוּרִים עֲבָרִיִּים" שהם "מִגֵּשׁ הַכֶּסֶף שֶׁעָלְיוֹ לָךְ נִתְּנָה מְדִינַת־הַיְּהוּדִים"⁷⁸. הוא ייחד שירים בטור השביעי לגילויי ההקרבה של חיילי צה"ל במלחמת השחרור,⁷⁹ ולאחר

יצוין כי זמן קצר לאחר מלחמת יום הכיפורים יצאה אנתולוגיה של שירי אלתרמן: **מגש הכסף — מבחר שירים** (כסלו תשל"ד), והקדים לה דברים משה דיין, שר הביטחון, תחת הכותרת "הקול וההד" (להלן "הקול וההד"). כך פתח משה דיין את דבריו:

אלתרמן המשורר נתן לנו את שיריו; השירים נתנו לנו את האיש אלתרמן. אלתרמן נתן לנו את יצירותיו והיצירות חשפו את דמות יוצרן וכמו בשרשרת מראות הניצבות האחת מול רעותה חזרו והשתקפו אחת בשניה — היצירה והיוצר, המבטאים אחד את השני שוב ושוב, עוד ועוד — וכבמראות, מדי פעם, בתוספת עומק. ואנחנו, הקוראים, כשנקלענו בין המראות של יצירתו, נקבענו בתוכן ולא רק קראנו אותן, אלא גם הזדהינו איתן, ובתמימותנו חשבנו שהיא, אלתרמן, מבטא אותנו, שהוא רק מצא את המלים ונתן את הביטוי למה שאנו חשים, אולם האמת היא, כי הוא לא ביטא את רגשותינו אלא עיצב אותם, יצרם. הוא היה הקול ואנו ההד.

77 "כמה מלים למשה דיין", לעיל ה"ש 76, בעמ' 229. באותו טור, שחובר לכבודו של משה דיין בסיימו את תפקיד הרמטכ"ל ואת שירותו בצה"ל ב-1958, הודה אלתרמן לדיין ולחבריו: "פָּל אוֹתוֹ שְׁנָתוֹן / שְׁבֻזְכוֹתוֹ אוֹלֵי לֹא רַד הָעֵם שְׁאוּלָה" (בעמ' 228).

78 "מגש הכסף" **הטור השביעי** א 154 (19.12.1947) (להלן: "מגש הכסף"). על הטור ראו להלן, חלק חמישי, פרק א. הדימוי של מגש הכסף נלקח מדברי חיים ויצמן שציין אלתרמן בפתיחת הטור: "אין מדינה נִתְּנָת לעם על מגש של כסף". וראו על כך מרדכי נאור **הטור השמיני** — **מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן 209-213** (הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז) (להלן: הטור השמיני).

79 הטור "אחד מן הגח"ל" **הטור השביעי** א 144 (31.12.1948) (להלן: "אחד מן הגח"ל") מוקדש לעולה חדש שהגיע למולדת כדי "לְלַחֵם אֶת מְלַחְמַת הַדּוֹר". הוא שהה בארץ זמן קצר ולא הספיק לקבל מן הארץ "לֹא יָדִיד, לֹא פְּנָה לְמִקְלָט":

לֹא, כִּי רַק אֶת חַיִּי וְ, פְּלִיטֵי־חֶרֶב,
הוא קָבַל עַל הַחוּף מִיָּדָה.
אֲבָל גַּם אֶת חַיִּי, אֵי־בְעֶרְב,
הוא הִשִּׁיב בְּנַפְלוֹ בְּעֶדָה.

וראו עוד על נושא זה, להלן, חלק חמישי, פרק ג ופרק ד. כמו כן, ראו את "שיר אליפלט"

מכן.⁸⁰ החייל הנושא על גבו בעת קרב את רֵעו הפצוע, הוא מוטיב חוזר אצל אלתרמן הכותב על ענייני צבא. כך התייחס בטור השביעי לדברי פרשנים שהדגישו את מהירותה הרבה של מלחמת סיני:

אך רק הלוֹחֵם שְׁזָחַל בְּמִטְר־אֵשׁ וְעַל גְּבוֹ רֵעוֹ שֶׁעוֹד בּוֹ נִשְׁמָה
יָדַע מָה אָרְכוֹ, מָה אָרְכוֹ הַשְּׁנִיּוֹת הָעוֹכְרוֹת בְּסֶדֶךְ
עַד הַתְּקַפֵּל תַּחֲתֵיו עוֹד שֶׁעַל אֲדָמָה.⁸¹

המרגש, על אותו "ביש-גדא", "בלי אופי", שזחל בליל קרב מול האש כדי לחדש את מלאי התחמושת של העמדה הקדמית (פזמונים ושירי-זמר כרך ב, לעיל ה"ש 19, בעמ' 281). וראו זיוה שמיר תבת הזמרה חוזרת, לעיל ה"ש 30, בעמ' 153.

80 על החייל נתן אלבו אשר הפעיל בטעות מנגנון פיצוץ של רימון, ולא השליך את הרימון מחמת הסיכון לחבריו, ומת מהפיצוץ – ראו "על החיל אלבו" הטור השביעי ב 47 (26.2.1954).

על פרשת אורי אילן, החייל שנפל בשבי בסוריה והתאבד בכלא דמשק, וכשהוחזרה גופתו "נמצא עִמָּדוֹ פֶתַק וְבוֹ הַמְּלִים 'לֹא בַגְדֵתִי'" – ראו "הזמן והתגובה" הטור השביעי ב 14 (21.1.1955); "אורי אילן" הטור השביעי ב 17 (6.1.1956). מתברר כי הפתק המפורסם – אחד מתוך כמה – נוקב על דף מתוך ספר, וכדרך זו נכתב בו: "לא בגדתי, התאבדתי". ראו משה רום וזאב ארליך "אורי אילן – מסר נוסף בפתקים" הארץ 14.1.2005.

אעיר כי לפרשה זו היה גם היבט משפטי. אורי אילן נמנה עם חמישה חיילי חוליה שנפלו בשבי בסוף שנת 1954 בעת שביצעו משימה מודיעינית. בשנת 1956 הוחזרו שאר השבויים. שניים מהם, סגן מאיר מוזס וסמל ראשון יעקובי, הועמדו לדין בבית דין צבאי בעברה של הפרת סודיות, לפי תקנה 93 לחוקת השיפוט הצבאי, תש"ח (שקדמה לחוק השיפוט הצבאי). זאת, משהתברר כי גילו את מטרת הפעולה, לאחר שלושה שבועות של חקירה תחת עינויים קשים. בית הדין הצבאי הרשיע את השניים על פי הודאתם, וגזר על מוזס, במאי 1956, עונש של הורדה לדרגת טוראי, ועל יעקובי עונש של נזיפה.

בעת מלחמת סיני, כמה חודשים לאחר מכן, נפל יעקובי בקרב, וזכה לאחר מכן בחנינה. יצוין כי בשנת 1961 כתב בן-גוריון לאמו של יעקובי כי לדעתו החנינה לבנה "אינה מעשה של חסד אלא תיקון המעוות".

בשנת 2005 חנן נשיא המדינה גם את מוזס.

81 "תנופת המסע", לעיל ה"ש 74, בעמ' 36. וכן בהמשך השיר, שם. "סופת התהלה" של צה"ל מצטרפת, בין השאר, "מֵהַלּוֹךְ מִתְנַוֵּדֵר וְאֵטִי שֶׁל נֶעַר נוֹשֵׂא אֶת רֵעוֹ הַנֶּעֶר". וראו גם ב"דבר מבקיעי הדרך" הטור השביעי א 142 (10.2.1948) (להלן: "דבר מבקיעי הדרך"): "עֲלֵי גִחֹן זָחַלְנוּ הָרָה / וְעַל גִּבְנוֹ אָחַ נוֹפֵל – / אֶכְּל עֶבְרָנוּ אֶת הַדֶּרֶךְ". גם בטור "ערכים ונכסים" הטור השביעי ו 237 (23.3.1962) מובא, כדוגמה למעשה בעל ערך, מקרהו של החייל אשר "גָּח אֶל אֵשׁ הַפּוֹעֶרֶת לְעָה / וְגוֹרֵר מִתּוֹכָהּ אֶת רֵעוֹ בְּזַחֲלָהּ עַל גִּחֹן וְעַל בְּרֶךְ", ראו שם, בעמ' 238.

וב"שירים על רעות הרוח", בעיר היונה, מוקדש לנושא זה הבית הבא:

לא אֶשְׁכַּח זֹאת, רְעִי, אֵיךְ עַל גֹּב נִשְׂאתָנִי,
וּתְזַחַל אֶתִּי הַר וְגִיא.
לא אֶשְׁכַּח לָךְ זֹאת, אֵיךְ לָמוֹת לֹא זִנְחָתָנִי,
בְּחִבְקֵי צְוֹאֲרֶךְ כְּחִבְקֵי אֶת חַיִּי.⁸²

יתר על כן, ב"שירי עיר היונה" מפותח הרעיון של "החוב שֶׁחָב הַחַי לְמַת תַּחְתִּיו"⁸³.
וב"שירי נוכחים" נכתב:

וְאֵתָה אֵל תֹּאמְרִי: יְסוּדֵי מַעַפֵּר
יְסוּדֶךָ מִן הַזֶּר שֶׁנִּפְּל תַּחְתֶּיךָ.
יְסוּדֶךָ מִן הַזֶּר. יְסוּדֶךָ מִן הַחַי
שֶׁנִּפְּל בְּקִרְבוֹת הָעָרִים אוֹ הַגִּיא.⁸⁴

82 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 170. מוטיב זה חוזר כמה פעמים בקובץ "שיר עשרה אחים" שבספר עיר היונה. כך, מדובר שם על "שִׁמְחָתוֹ שֶׁל אִישׁ נוֹשֵׂא רְעוֹ מִשְׁדֵּה הַקָּרֵב עַל שְׂכָם" ("שיר שמחת המעשה", בעמ' 328). הרודפים סוגרים על איש להכריעו "אֶךְ אֶת רְעוֹ עַל גֹּב יִשָּׂא כְּעַל אַחֲרוֹן" ("קול והד", בעמ' 340). וכן בשיר העשירי "מִי קִם וְעָל גֹּבוֹ אֶחִיהוּ?" , בעמ' 347.

שלמה שדה כותב בספרו והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 68, כי מוטיב זה הוא ביטוי עליון של הצו המוסרי בשירים אלה של אלטרמן. וכן ראו משה שמיר נתן אלטרמן – המשורר כמנהיג 81-83 (דביר, תש"ס).

83 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 155 ("נספח לשיר צלמי פנים"). "תחתיו" – הן במשמעות הפיזית והן במשמעות: "במקומו".

84 עיר היונה, שם, בעמ' 280 ("האיש החי"). טיבו של הזמן ש"את נִפְּשׁ הַחַי הַשׁוֹרְדֵת / הוּא בּוֹרָא מִן הָאִישׁ הַנוֹפֵל שְׁדוּד" (שם). וטבע העת, "כִּי יְהִי בְּעוֹמְסִיָּה אִישׁ מֵת וְאִישׁ חַי. / כֶּף נוֹשֵׂאִים הֵם בְּמוֹט בְּשָׁנִים" (שם, בעמ' 281). הנאמר בפסוק המקראי "וַיִּשְׁאַהֲבוּ בְּמוֹט בְּשָׁנִים" (במדבר יג כג) מקבל כאן כפל משמעות שנון ומצמרר.

ב-14.11.1945 הודיע שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, כי בריטניה התחייבה להקים בית יהודי, אך לא מדינה יהודית. אלטרמן העריך כי צפויה מלחמה לחירות שייפלו בה קרבנות, וכותב: "אֲשֶׁרִי דוֹר שֶׁנִּפְּשׁוּ בְּכַף, / וְהָאִישׁ הַנוֹפֵל בּוֹ כְרוּת – / גּוֹפּוֹ נִהְפֵךְ לְסֶף / אֵל הַיּוֹם הַנוֹשֵׂא חַרוּת" – "מלחמת העם" הטור השביעי ד 128, 129 (16.11.1945).

וראו גם ב"מלחמת ערים" עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 71: "וּכְנַבְרָא מַעַפֵּר בְּצֻלָם / נִבְרָא אִישׁ מְקַרְבֵן אֶחָיו".

בהגיגת קיץ, לעיל ה"ש 25, כתב המשורר כי לא מן הכתב קמה עיר על תלה: "כִּי אִם מִן

קרוב לעניין זה מוטיב "המת-החי" – אחד המוטיבים המרכזיים בכל יצירת אלתרמן – המופיע ב"מגש הכסף" ובשירים נוספים שעניינם גילויי ההקרבה של צעירים למען הגנת ישראל.⁸⁵ עם מתן אות הצניחה הקרבית למי שצנח במלחמת סיני, הקדיש לכך אלתרמן

הָאֵשׁ וְהַעֲצִים וְהַעוֹלָה (בעמ' 30). זהו רמז ברור לעקידת יצחק (בראשית כב). בעת ריאיון עמו נשאל "המחבר" עצמו, מהי מידת ערכם של מושגים כמו אומה, ארץ, צו התקופה; המחבר מבריל בין משמעות מושגים אלה לרבים לבין משמעותם למעטים, שהיא "אַמְתָּלָה שְׁקוּפָה / לְהַשְׁלִיךְ נַפְשָׁם מִנֶּגֶד" (עמ' 181).

בשנת 1969, שנה לפני מותו, כתב אלתרמן: "אכן זהו לחצה הנורא של מלחמה זו שבה עומד היום העם היהודי. מלחמה זו שבה יש לנו רק ברירה אחת: להיוואש ממנה ולמות, או להמשיכה ולראות כיצד אנשים צעירים מתים על-מנת שאחרים יחיו". ראו החוט המשולש, לעיל ה"ש 26, בעמ' 221.

85 על "מגש הכסף" ראו להלן, חלק חמישי, פרק א. כללית, על מוטיב המת-החי ביצירת אלתרמן, ראו זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 327-329; ברוך קורצוויל "ה-Condition Humaine בשירה הפרסונאלית של נתן אלתרמן" מבחר מאמרי ביקורת על שירתו, לעיל ה"ש 18, בעמ' 102, 103-111 (פורסם לראשונה ב"מאסף", אגודת הסופרים, כרך א (תש"ך)); דן מירון "המת והרעיה", שם, בעמ' 83, 90-101 (פורסם לראשונה ב"משא", למרחב (21.8.1959)); חנן חבר פתאום מראה המלחמה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 34-39; יוחאי אופנהיימר הזכות הגדולה לומר לא – שירה פוליטית בישראל 82-83 (מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשס"ד) (להלן: שירה פוליטית בישראל); רות קרטון-בלום הלץ והצל, לעיל ה"ש 39, בעמ' 66-69.

בספרה הדים של ניגון – שירת דור הפלמ"ח וחבורת "לקראת" בזיקתה לשירת אלתרמן (הקיבוץ המאוחד, 1997) דנה חיה שחם בקליטתו של מוטיב "המת-החי" האלתרמני אצל משוררים אחרים – בשירי מלחמה ושלא בהקשרם של שירי מלחמה – ראו בעמ' 86-113. ברשימתו של משה דיין "הקול וההדר", לעיל ה"ש 76, עמד דיין על "המוות שבלחימה" בשירתו של אלתרמן. דיין הדגיש כי אין כוונתו אל המוות של כישלון הקרב ("הנה תמו יום הקרב וערבו") או אל המוות של הנצורים שהגיעו כגבם אל הקיר ("חרב הנצורים"). כוונתו "אל המוות שהוא חוליה בלחימה האופטימית, התכליתית, זו אשר יש לה שחר!". הווה אומר: האדם יוצא לקרב משום שהוא, אישית, אינו רוצה להיכנע. הוא רוצה ללחום לא על קיום חייו אלא על תוכן חייו:

אלא שהמוות של הלחימה איננו סוף הלחימה אלא שיאה, והואיל ולחימה הינה חלק ולעיתים אף מלוא החיים, הרי גם המוות, כאשר הוא שיא הלחימה, אינו החידלון של החיים, אלא ביטויים במלוא עוצמתם.

לפיכך, דיין סבור כי אותם לוחמים שהיה בחברתם רוב שנותיו, היו אנשים שנסוכה הייתה בהם עוצמת חיים אדירה. לדעתו של דיין, עיצב נתן אלתרמן בדור זה את רוח הלחימה האופטימית: "האופטימית גם כאשר המוות שזור בה".

את הטור "הֶרְקֵעַ הָאָדָם".⁸⁶ אלתרמן התייחס למובנים שונים של המילה "רקע", כדי ליתן משמעות עמוקה לגבורת הלוחמים. כך הוא ה"רקע" במובן של יסוד ותשתית: "זֶה רֶקֶע שֶׁעַל פִּיּו כָּל מַעֲשֵׂינּוּ נִמְדָּדִים וּבְעַל כְּרַחֲנוּ הוּא אֲמַת־מְדָה וְאֵין אַחֲרָת".⁸⁷ וכך הוא ה"רקע" במובן של הזמן. הצנחנים של היום, לדעת המשורר, הם ממשיכיהם של חלוצי ההתיישבות, מייבשי הביצות, מגְנִי "חומה ומגדל" ולוחמי תש"ח: "כְּגֶשֶׁר בֵּין הָאָב וּבֵנּוּ... הַנְּשָׁקָפִים אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ וְרוֹאִים אִישׁ אֶת פְּנֵיו עֲצָמוֹ כְּבִאֲסִפְקָלְרִיה".⁸⁸

גם בתארו תרגיל צבאי, משבח אלתרמן את סגולותיהם החיוביות של אנשי הצבא: תבונה ולהט, השראה ודיוק, יצר תחרות בריאה עם עבודת צוות, תחושת יעד ומטרה אחת.⁸⁹ ורומז המשורר כי ראוי היה שהמגזר האזרחי יסגל לעצמו מסגולות אלה:

בְּאֲחָדוֹת מְאֵלוֹ הַסְּגֻלוֹת, אָחִי,
שֶׁתוֹךְ מִשְׁחָק צְבָאִי מֵהֶן גְּלִינוּ טַפַּח,
כְּדָאִי גַם לְשִׁחָק בְּתַחוּם הָאֲזָרְחִי...
אך אָנוּ כְּבִדֵי־רֹאשׁ אֲנַחְנוּ. או לְהַפְךָ.⁹⁰

בשנת 1961 ייחד אלתרמן רשימה בטור השביעי להגנה על סממת "הטובים לטיס" מפני התקפתו של הפילוסוף נתן רוטנשטרייך.⁹¹ הוויכוח התנהל בתחום

86 "הרקע האדם" הטור השביעי ו 9 (11.1.1957) (להלן: הרקע האדם). על טור זה בקשר לפרשת כפר קאסם ראו להלן, חלק שמיני, וכן ראו ה"ש 493.

87 "הרקע האדם", לעיל ה"ש 86.

88 שם, בעמ' 10. חיבה יתרה נודעה לו לאלתרמן לטיסי חיל האוויר, השולטים במעופן של "מכונות הקרב האֵימות", אשר בלעדיהן "כי אֵז אֹלִי עוֹד כִּהְיוּם הַזֶּה הָיוּ כְּנָפִים אַחֲרוֹת הוֹפְכוֹת אוֹתָנוּ פִּיח". ראו "אל המפגן" הטור השביעי ב 138, 139 (15.8.1958). על המבנה הספרותי המיוחד של טור זה, ראו אילנה קדמי "נתן אלתרמן על צה"ל ועל טוהר הנשק" עיתון 77 לספרות ולתרבות 96-97 (1988).

בטור אחד משנת 1954 מודה אלתרמן כי בזמנו דימה שהטיסים הם "מִיֵּן פֶת עֲלִית בְּדוּלָה וּמִתְנַשְׂאוֹת מְעֵם. גּוֹף טְכְנוֹקְרָטִי / קֶצֶת מִתְבַּל סְנוּבִיזִם [...] / הָה, לֹא גוֹלָנִי, או גְבְעֵתִי". ואולם, לשמחתו התחוור לו שלא כך הדבר. "הנה הטיסים" הטור השביעי ב 126 (24.9.1954).

89 "עם לכידת התל", לעיל ה"ש 75, בעמ' 183. על "בְּרֶק הַהֶעָזָה וְהַדְמִיוֹן" כתב המשורר לאחר מלחמת סיני, בטור "בתוך הטלטה", לעיל ה"ש 72, בעמ' 287.

90 ראו "עם לכידת התל", לעיל ה"ש 75.

91 "טעמיו של טוב" הטור השביעי ב 298 (17.3.1961).

הפילוסופיה של המוסר. רוטנשטרייך יצא נגד הקישור שבין השירות כטייס לבין הרמה הערכית של המשרת. לדעתו, יש להבדיל היטב "בין היענות להכרח לבין היענות לעיקרון של טוב". היענות להתיישבות היא היענות לעקרון החלוציות הבונה את החברה מבפנים, "ושום היענות להכרח – ולו העליון ביותר – אין בה הסגולה הזאת. הכרח הוא כוח ואילו חלוציות הבונה חברה היא עקרון"⁹². אלתרמן לא קיבל הבחנה זו. המושג "טוב" חל בוודאי גם על התנדבות שעניינה היענות להכרח הביטחוני, ואשר באה כדי להגן על חיי הרבים. הדברים אמורים במשנה תוקף בנסיבות החירום הביטחוניות של מדינת ישראל, ש"משמעותן הפשוטה והבאנאלית היא שחיי המדינה וחיי תושביה, האנשים הנשים והטף, נקבעים במידה ששום אומה ושום ארץ שבעולם אינן יודעות זאת כיום, על ידי מידת היחלצות של אנשים צעירים המקיימים פעמים מתוך מסירות נפש והקרבה עילאית, את 'ההיענות להכרח'".⁹³

בסוף ימיו כתב אלתרמן: "אם יבוא יום והעם היהודי, השוקט בארצו, יביט רגע אחורנית לראות את צלמו ודמותו בשנים עברו, יתגלה מרחוק צלמה זה של ישראל הלוחמת, בדמותו של חייל צעיר".⁹⁴

92 ראו שם, בעמ' 299.

93 ראו שם, בעמ' 301. וראו לעניין זה דברים שכתב נתן רוטנשטרייך בספרו בין עם למדינתו 396-401 (הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו).

94 נתן אלתרמן "זהות ומלחמה" החוט המשולש, לעיל ה"ש 26, בעמ' 273. "ואותה שעה" – ממשיך אלתרמן – "לא ידע העם כיצד לקרוא לו לנער הזה, אם לומר לו: בני, בני – או לומר: אבי, אבי, רכב ישראל ופרשיו, רכב ישראל וסבליו העמוסים לעיפה". וראו אריה נאור, "ארבעה דגמים של תיאולוגיה פוליטית: הגותם של יוצאי תנועת העבודה בעניין שלמות הארץ, 1967-1970", בספר האלוהים לא ייאלם דום – המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית (בעריכת כריסטוף שמידט, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, תשס"ט), עמ' 199.

חלק שלישי

פעולות צה"ל מול אוכלוסייה אזרחית בשנות החמישים

פרק א

"לענין של מה־בכך"

אלתרמן ראה אפוא את צה"ל כמכשיר העיקרי לתקומתה של מדינת ישראל, על משמעותה ההיסטורית הרבה. עם זאת, האמין אלתרמן כי שמירת רמה מוסרית גבוהה היא תנאי הכרחי לצבאו של העם היהודי במדינת ישראל. בחלק זה אעסוק בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות. בתקופה זו כתב המשורר רבות על פעולות שונות של צה"ל מול ערביי ישראל, פעולות שבהן – או באופן ביצוען – ראה חשש לחריגה מהערך של "טוהר הנשק". אלתרמן עצמו כינס טורים אלה למדור אחד שקרא לו "אֶבֶן בַּחֶן". נקל לשער כי שם זה בא להטעים את חשיבות הנושא,⁹⁵ לאמור, אמת המידה לבחינתם של המדינה הצעירה ושל צה"ל תהיה ההתנהגות כלפי אוכלוסיית המיעוטים. יש להוקיע התנהגות בלתי מוסרית ושימוש בכוח בלתי נחוץ מצד צה"ל כלפי ערביי ישראל. ניכנס אפוא ל"טרקלינו" של החיבור באמצעות דיון בשירי הטור השביעי משנות החמישים שעסקו בנושא רגיש זה. אפתח בשיר משנת 1951, "לְעֵנִין שֶׁל מֵה־בְּכָךְ",⁹⁶ שיוכא בשלמותו.

95 הצירוף "אֶבֶן בַּחֶן" מופיע בישעיהו כח טז במשמעות אבן חזקה; המשמעות המודרנית של המונח היא: אמת מידה להערכת דברים, קריטריון (מילון אבן־שושן).

96 "לענין של מה־בכך" הטור השביעי א 281 (7.9.1951) (להלן: "לענין של מה־בכך"). זהו הנוסח השני. להלן נעיר על השינויים מהנוסח המקורי.

א

הִדְיָעָה שֶׁהָתָה שְׁנֵי לַיְלוֹת וְיָמִים
וְהוֹפִיעָה וְשׁוֹב נֶעְלָמָה בְּמַחֲיֵיד.
וְאִין קוֹל וְאִין קֶשֶׁב. נְדָמָה לְפַעֲמִים
שְׁאֲמָנָם אוֹלֵי אִין בְּה עֲנִין מִיָּחַד

ב

בְּעַפְר אוֹם-אַל-פָּחֶם, הַכֶּפֶר הַנֶּדָח,
הַתְּפִלְשׁוּ יְלָדִים
(אֲזַרְחֵי הַמְּדִינָה).

וְהִיְתָה צוֹרְתוֹ שֶׁל אֶחָד חֲשׂוּדָה
בְּעֵינֵי חֵיל-צֹה"ל מִבְּנֵי-יְהוּדָה
וְיִצְוֶנּוּ "עֲמַד!" —
וּפְקָדָה הִיא פְקָדָה.

וּפְקָדָה הִיא פְקָדָה. אֶךְ הַכֶּסֶל הַפּוֹחַח
לֹא עֲמַד כְּמִצּוּהָ
וְהַתְּחִיל בּוֹרַח.

אֲז הָרִים חֵיל-צֹה"ל רוֹבְהוּ (אִין פְּלֹא!)
וְיָרָה
וּפָגַע⁹⁷
וְהָרַג אֶת הַיָּלֵד.

זֶה הַכֵּל וְתוֹ לֹא. בְּקִצּוֹר, מִסְתַּבֵּר
שְׁכַמְעֵט
בְּאֵמַת
אִין פֹּה מֵה לְסַפֵּר.

97 במקור: "וכוון וקלע" במקום: "ויריה ופגע".

ג

אִין זֶה קָרַב (לֹא שְׁעַת מְלַחְמָה הַשְּׁעָה).
אִין זֶה צִיד מְסַתְנֵן שְׁנַפֵּל בְּרָעָה.
כִּי אַף רִצַּח, אֲמָנָם בְּצִרוּף הַתְּרָאָה.⁹⁸

לֹא לְשׂוֹא גַם קְצִינֵי הַמָּטָה הַכּוֹכָבִים
(שֶׁהִרְבּוּ בְּשִׁיחֹת־שֶׁל־הַסִּבָּר הַשְּׁבוּעַ)
לֹא צִינּוּ זֹאת בְּשׂוּם מְסַבֵּת פְּתָבִים — —
בְּדָבָרִים שֶׁל חֲלִין אִין לְדוּשׁ כִּידוּעַ.

כֵּן! בְּכָל מְדִינָה קָצַת פְּחֹת יְצִיבָה
וּמְפַתַּחַת פְּחֹת
וּפְחֹת מְבֹסָסַת
זֶה הָיָה מְעַבִּיר בֵּין רְאִשֵׁי הַצָּבָא
טְלִטְלָה מְסִימַת בְּזָכוֹת אוּ בְחָסֵד.

בְּמְדִינֹת חֲלוּשׁוֹת
מוֹגוֹת־לֵב וּרְפוּת־גּוֹף,
זֶה הָיָה מְעַרְעֵר קָצַת כְּסָאוֹת בְּמַפְתִּיעַ
וְאִי־מִי הָיָה עָף אוּ חוֹשֵׁשׁ פֶּן יַעֲרֹף
אוּ נַחְפֹּז לְפָחוֹת
לְהַסְבִּיר וּלְהַבְטִיחַ...

— — וּמְדַלֵּג עַל כֶּף גַּם⁹⁹ הָאֲזֹרַח־הַפְּשׁוּט
הַנְּזָהָר קִנְדָם־כָּל
חַיֵּשׁ לְרַחֵק מִמְקוֹם פֶּשַׁע,
הַרְוֵעַשׁ רַק עַל מְנַת־הַבָּשָׂר, הִלָּהוּט
כְּחִיָּה שֶׁכְּלָה רַק גְּרִגְרַת־וּוֹשֵׁט,
וְחוֹזֵר וְצוֹלֵל בְּשִׁתִּיקַת־אֲדִישׁוֹת
אֲטוּמָה וְקָהָה
וּפְלִילִית וּמְטַפֶּשֶׁת.

98 במקור: "כִּי רַק רִצַּח פְּשׁוּט בְּצִרוּף הַתְּרָאָה".

99 במקור חסרות ארבע המילים הראשונות, והמשפט מתחיל באמצע השורה: "לְעִינֵי הָאֲזֹרַח־הַפְּשׁוּט". זאת מהמת הצנזורה, כפי שיוסבר להלן. את שני המקפים בתחילת השורה שם אלתרמן בעת כינוס השיר לספר השני של הטור השביעי (בשנת תשי"ד), כנראה כדי לבטא את יד הצנזורה.

אִי הַפֶּחַ אֲשֶׁר יַעֲלֶה וַיָּבֹא
 לְהַקְיִץ אֶת חוֹשְׁוֵיו? נִבְקֵשׁ נָא עַד-עָרֵב
 שְׂיִהְיֶה זֶה כַּחַם שֶׁל נַפְשׁוֹ וּלְכַבּוֹ
 וְלֹא כַחַם הָאֵשׁ וְהַחֶרֶב.¹⁰⁰

בטור זה מתח המשורר ביקורת חריפה על הריגת ילד ערבי באום אל-פחם. הביקורת הוטחה כלפי החייל היורה, אך גם כלפי קצינים בכירים וכלפי ראשי הצבא, ונגד אדישות הציבור.

אתיחס תחילה לפתיחת הטור. כרקע לשיר כתב אלטרמן כי מקרה זה: "נמסר לפרסום בצורת ידיעה קצרה של שורות מספר.¹⁰¹ בבית הראשון התייחס המשורר

100 שיר זה הוא אחד מעשרה טורים העוסקים ביחס אל המיעוט הערבי בשנים 1949-1953, שכניס, כאמור, אלטרמן למדור אחד בספר השני של הטור השביעי. אחד הטורים הוא "חֶקֶת הַחֵרוֹם" (15.7.1949) (במקור: "חוקת החירום ובטחון המדינה"). מדובר בדיון שנערך בכנסת ב-12.7.1949 בהצעת חוק "הגנה ובטחון בשעת חירום". הצעת חוק זו נועדה לבטל את דבר המלך במועצה משנת 1937, ואת תקנות ההגנה לשעת חירום מ-1945. החוק המוצע עסק בשלושה עניינים: א. הגבלת חופש הפרט; ב. אמצעי ביטחון כגון הטלת עוצר; ג. צנזורה. זוהי הסיבה לשילובו במדור "אבן בִּתְּן". ראו הטור השביעי ג 351, ודברי הסבר בעמ' 412. אלטרמן חיוה דעתו כי ביטחון המדינה ייקבע על ידי: "עֲלִיָּה, הַתְּיַשְׁבוּת, נְקֻדּוֹת עַל הַסֶּפֶר, עַל וְפָרֶךְ" (בעמ' 352). לעומת זאת, אמצעי הביטחון שבחוקת החירום לא יקבעו את ביטחון המדינה (בעמ' 353):

כִּי חֶקֶה-שֶׁל-חֵרוֹם זֶה טִיבָה וְדִינָה:
 הִיא אוֹלֵי הַקָּלוֹשׁ הַבְּחוּמוֹת הַמְּדִינָה
 לֹא תִמִּיד הִיא בְּכִיָּה לְדַחִיפוֹת וּלְתוֹעֵלֹת
 אֲפִי כִי הִיא רְאוּשׁוֹנָה הַדּוֹפְקֵת בְּדָלֶת.

שני הטורים הראשונים שבספר השני (משנת תשי"ד) עוסקים במתח שבין יהודים לערבים. האחד, עניינו צעירה יהודייה שנישאה לערבי (ג, 357), והשני עוסק בחיילים יהודים שהתנפלו במנשיה על ערבים שישבו בבית קפה בחברת צעירה יהודייה (ג, 354). שני טורים אלה, וכן הטור על חוקת החירום, הוצאו ממדור "אבן בִּתְּן" ואינם מצויים בכרך א של הטור השביעי בשנת תשל"ג. לעומת זאת, הוכנסו למדור זה שלושה טורים אחרים: האחד, עניינו פרשת טוביאנסקי שתידון בחלק השביעי להלן (א, 265); השני נוגע לחקירת מותו של נער בעת מסע גדנ"ע (א, 268), והשלישי, עניינו שלושה יתומים שברחו מבית יתומים ירושלמי (א, 273). למעט הטור האחרון, עוסקים אפוא יתר תשעת הטורים בצה"ל. וראו ה"ש 127 להלן.

101 דברים אלה לא נכתבו בטור המקורי (בשנת 1951), אלא כאשר כינס אלטרמן את כרך ב של הטור השביעי (בשנת 1954).

אל ידיעה זו שבעיתון, אשר הופיעה ו"נְעֵלְמָה בְּמַחֲיֵיד". דברים אלה קשורים לסיפור מעניין של הפעלת הצנזורה הצבאית על שירו של אלתרמן, כחלק מהפעלת הצנזורה לגבי אירועים שאירעו בשנות החמישים ב"משולש" וכישובים ערביים נוספים.

בידיעה שפורסמה בעיתון נאמר כי ילד בן שתיים-עשרה עמד בשבת בין אום אל-פחם לכרכור ומכר שום. בראותו חייל נבהל וברח. החייל ציווה עליו לעצור, וכשהילד לא נשמע, ירה בו החייל והרגו.¹⁰²

הצנזור הצבאי באותה עת, אבנר בר-און, כתב בספרו על הצנזורה כי על מקרה זה הוטל איפול, אך נתן אלתרמן "ניסה לעוקפו" באמצעות פרסום השיר בטור השביעי. בר-און ציין כי פסל את השיר, מאחר שחשש כי יתורגם לערבית ויגרום לסערת רוחות בכפרים הערביים. עורכי דבר קיבלו זאת, אך חבר הכנסת ריפתין ממפ"ם הקריא את השיר מעל דוכן הכנסת, כדי לעקוף את הצנזורה.¹⁰³ נראה כי דבריו של בר-און בעניין זה אינם מדויקים,¹⁰⁴ ואולם ברור כי חלק משיר

102 דבר, 4.9.1951. עוד נאמר כי בית משפט השלום בחיפה עצר את החייל לחמישה-עשר יום "באשמת רצח בכוונה תחילה".

103 אבנר (ולטר) בר-און הסיפורים שלא סופרו – יומנו של הצנזור הראשי 30 (עידנים, תשמ"א) (להלן: הסיפורים שלא סופרו). לדברי בר-און, הצליח חבר הכנסת ריפתין לקרוא שני בתים מתוך השיר לפני שהפסיק אותו יושב ראש הכנסת. מאחר ששני בתים אלה נכנסו לפרוטוקול הכנסת – שהצנזורה לא חלה עליו – התיר הצנזור את פרסומם, אך לא נענה לבקשת דבר לפרסם את השיר כולו. ועדת השלושה שבפניה הובא ערעורו של דבר – לרבות נציג העיתונות בוועדה – הצדיקו את החלטת הצנזור. לעצם הרעיון של השמעת דברים מעל דוכן הכנסת כדי לעקוף את הצנזורה ראו בר-און, שם, בעמ' 23-24. בר-און ממשיך ומציין כי בינתיים התבגרו מדינת ישראל וגם הצנזורה "כדי להבין שביקורת אינה בהכרח סכנה לביטחון" (שם, בעמ' 30).

על ההיבטים המשפטיים של עבודת הצנזורה הצבאית – ראו בג"ץ 680/88 שניצר נ' הצנזור הצבאי הראשי, פ"ד מב(4) 617 (1989); זאב סגל "הצנזורה הצבאית: סמכויותיה, ביקורת שיפוטית על פעולותיה והצעה להסדר חלופי" עיוני משפט טו(2) 311 (1990).

104 ראשית, מדובר באירוע מתחילת ספטמבר 1951, ואלתרמן פרסם את השיר כבר ב-7.9.1951. שנית, הבחירות נערכו באותה שנה בסוף יולי 1951, והמושב הראשון של הכנסת התקיים ב-20.8.1951. המושב השני היה ב-10.9.1951. בדברי הכנסת לא נמצא כי שיר זה נקרא, ואף לא רישום על כוונה לקוראו. לפי תיאור הזמנים דלעיל, גם לא היה סיפק לעשות זאת. אכן, כעבור חודשיים, בדיון על מצב האוכלוסייה הערבית בסביבות אום אל-פחם, התרעם ח"כ וילנר על הפעלה מסיבית של הצנזורה (באמצעות "כתמים לבנים") בנוגע למתרחש באזורים הערביים, ובאזור המשולש בפרט. לדבריו, רק מקרה אחד "הסתגן" לידיעת הציבור, וזהו, כדבריו, "רצח" של ילד ערבי בן שלוש-עשרה שבוצע על ידי חייל העומד למשפט

זה של אלתרמן אמנם צונזר, ומלמדים על כך שני כתמים לבנים בולטים בשיר, ביום שבו פורסם בדבר.¹⁰⁵

(ישיבה מיום 14.11.1951, דברי הכנסת (ד"כ), כרך 10, עמ' 393). הכוונה היא כנראה לאירוע נשוא שירו של אלתרמן.

נראה אפוא כי לא התרחש האירוע של קריאת חלק משירו זה של אלתרמן, מספטמבר 1951, מעל דוכן הכנסת, כפי שתיאר הצנזור בר-און. יצוין, כי כחודשיים לאחר מכן צנזרה הצנזורה שיר נוסף, והפעם מדובר היה בשירו של חיים גורי, "אל הקצינים". חבר הכנסת ריפתין קרא שני בתים מהשיר, והדבר מופיע בד"כ 10, 284 (ישיבה מיום 4.11.1951). ברם, לדברי הצנזור בר-און, הצנזורה על שירו של גורי נוספה על הצנזורה על שיר זה של אלתרמן, ובשני המקרים הקריא חבר הכנסת ריפתין את השירים מעל דוכן הכנסת. ראו הסיפורים שלא סופרו, לעיל ה"ש 103, בעמ' 30-31.

אפשרות אחרת היא שהשיר של אלתרמן הוקרא באחת משיבותיה של הוועדה לענייני חוץ וביטחון. בדיון מיום 14.11.1951 על המתרחש ב"משולש", שצוין לעיל, מסר חבר הכנסת ארגוב, יושב ראש הוועדה, כי קוימו בוועדה שתי ישיבות, בנוכחות שר הביטחון והרמטכ"ל, על הממשל הצבאי ועל המצב ב"משולש" (עמ' 395).

105 שני הכתמים הלבנים מצביעים על שני בתים בשיר שצונזרו, בפרק ג – האחד לאחר הבית השני, והשני לאחר הבית הרביעי (החמישי במקור). הדבר מתחוויר גם מבחינת הקשר – ליתר דיוק, אי הקשר – שבין הבתים. כמו כן, לאחר הכתם הלבן השני מתחיל הבית הבא באמצע שורה, באופן שברור כי הייתה כאן יד הצנזורה (ראו לעיל ה"ש 99). ביום 14.9.1951, שבוע לאחר פרסום השיר בדבר, פרסם העיתונאי דוד לאזר רשימה שכותרתה "הכתם הלבן", ובה מזהה בחריפות על צנזור שירו של אלתרמן, כאשר "שני כתמים גדולים קישטו לתפארת את שירו האקטואלי, הצורב של אלתרמן בדבר" (דוד לאזר "הכתם הלבן" מעריב 14.9.1951). הוסיף לאזר:

עצם העובדה שיש אינסטנציה "פטריוטית" גבוהה יותר ממצפוננו היהודי והאנושי של המשורר, והיא מתימרת לדעת "טוב יותר" מה מותר ומה אסור לכתוב בחרוזים, והיא אינה נרתעת ממחיקות ומגזירות בטקסט של אחד מטובי משוררינו, והיא "מתקנת" ומוסיפה "אפקטים" צבעוניים – בצבע לבן – למה שכתוב ברם, שחור על גבי לבן – עובדה זו אינה יכולה לעבור ללא תגובה מצד אנשי העט, והם אינם רשאים לומר: "לי זה לא נוגע". נוגע – ועוד איך נוגע. זהו עניין של המקצוע כולו, עניין של חופש הביטוי והדעה ששום סופר אינו יכול להיות אדיש כלפיו, כי מחר עלול הדבר לפגוע בו.

יועד כי גם דברים אלה של לאזר בדבר הצנזורה בדרך של מחיקת חלק מהשיר, מלמדים כנראה על כך שאין מדובר בשיר שהוקרא בכנסת. כמו כן, כאשר קרא חבר הכנסת יצחק בן-ארהן בכנסת שנתיים קודם לכן את שירו המצונזר של אלתרמן "שתי שבלים וחנית" – כתב על כך לאזר במעריב. ראו ה"ש 263 להלן.

נראה כי לא נוכל כבר לדעת מה היה כתוב בשני בתים מצונזרים אלה של "לענין של מה- בכך". כאשר כינס אלתרמן את הטור לספר, היה זה ללא שני הבתים המצונזרים.

אעיר כי עוד לפני קום המדינה התוודע אלטרמן אל הצנזורה.¹⁰⁶ לאחר קום המדינה, בשנת 1949, צונזר שירו של אלטרמן על הפלמ"ח: "שתי שבלים וחנית".¹⁰⁷ בשנת 1955 סייע כנראה הטור השביעי לחשוף בפני הציבור את פרשת "עסק הביש",¹⁰⁸ וכך גם לגבי פרשת כפר קאסם בשנת 1956.¹⁰⁹

106 טור מפורסם של אלטרמן נאסר תחילה לפרסום על ידי הצנזורה הבריטית, אך לאחר מכן חזרה בה הצנזורה, והטור פורסם. המדובר בטור "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי לאחר ליל הורדה" הטור השביעי א 97 (15.1.1946). השיר פותח במילים: "עֲנִיִּים עַל רֵאשֵׁינוּ. הָרוּחַ אֵיִתָן", ומסיים: "לְחַיֵּי הַסְּפִינּוֹת הַקְּטָנוֹת, קַפִּיטָן! / לְחַיֵּי הַסְּפִינּוֹת שֶׁבְּדָרְךָ!". טור זה נכתב לאחר בואה של ספינת המעפילים "חנה סנש" שהגיעה לחוף נהריה בדצמבר 1945. ראו מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 132-136. טור אחר שצונזר הוא שירו של אלטרמן מ-1946 על העלייה לברייה: "אדמת ביריה" הטור השביעי א 357. שיר זה פורסם לראשונה בספר השנה של העיתונאים תש"ז; על השיר ראו דן אלמגור "בין רציני לקל" קשר (26) 79, 84 (נובמבר 1999); מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 159-160. בסוף כרך ג של הטור השביעי מובאת רשימה ביבליוגרפית של שירי הטור השביעי לפי סדר הופעתם בעיתון דבר. בעמ' 441 צוין כי לא נמצא מקום הדפסתם הראשונה של כמה שירים שנמנו, ולגביהם נאמר כי "ייתכן שמקצתם כלל לא נדפסו בעתון מחמת הצנזורה של ממשלת המאנדאט והיו שמורים ביד בעליהם עד עת הכינוס".

107 ראו ה"ש 263 להלן.

108 על פרשת "עסק הביש" (או "פרשת לבון" או "הפרשה") והוויכוחים המתמשכים על אודותיה במרוצת השנים, ראו דן לאור "נתן אלטרמן בימי פרשת לבון" אלטרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 89, 91-94. ביום 11.2.1955 פרסם אלטרמן את השיר "הדף הפתוח" הטור השביעי ב, 20. לדברי לאור, הפר אלטרמן בשיר זה את קשר השתיקה שאפף את "עסק הביש" בשל מגבלות צנזורה חמורות. טור זה פורסם, באישור הצנזורה, זמן קצר לאחר שמואל עזר ומשה מרוזק עלו לגדרום בקהיר. הגם שהוטל על "הפרשה" באותה תקופה איפול כבד, מצויים בשירו של אלטרמן רמזים עבים לכך שנידוני קהיר פעלו למען ישראל בשליחות מערכת הביטחון, וכן מובעת ביקורת על מה שאירע. הצנזור, בר-און, ציין בספרו כי רק בודדים מקוראיו של אלטרמן הבינו את ביקורתו, שכן הרוב הגדול האמין באותו זמן כי משפט קהיר לא היה אלא עלילת דם. ראו הפיפורים שלא סופרו, לעיל ה"ש 103, בעמ' 54. בין השאר ציין לאור כי שר המשפטים העלה את הנושא בישיבת הממשלה ביום 15.2.1955 בעקבות שירו של אלטרמן, ושלושה ימים לאחר מכן התפטר פנחס לבון. לאור מפנה לדברי חגי אשד, כי פרסום שירו של אלטרמן החיש את "סיום פרפור ההכרעה" (בעמ' 94). על טור זה כמסמך שהשפיע על התפתחותה של פרשת לבון, ראו גם חיבורו של שבתאי טבת "קלב"ן: על מה נפל דוד בן-גוריון? 'פרשת הביש' עונת הגז 190-202 (איש-דור, 1992) (להלן: עונת הגז).

109 ראו להלן, חלק שמיני, פרק ב.

בשיר הנידון השתמש אלתרמן באמצעי הנקוט לא מעט בטור השביעי, והוא האמירה – בדרך כלל בתחילת הטור – שלפיה מדובר אולי במקרה פעוט, זניח, בלתי משמעותי. ואולם, עד מהרה מתברר כי ההפך הוא הנכון. זוהי וריאציה לדרך הביטוי רבת הניגודים השכיחה אצל אלתרמן, שבאמצעותה מובהר היטב המסר שברצונו להעביר. כך כותרת טור זה: "לְעֵנֶן שֶׁל מֵה־בְּכָךְ",¹¹⁰ כך בסיום הבית הפותח, וכך בסיום פרק ב, שעניינו תיאור האירוע.¹¹¹ ברם, המשורר מסייג, מינייה וביה, את האפשרות שהעלה, שלפיה האירוע זניח. כך בסיומי שני הבתים הראשונים: "נִדְמָה לְפַעֲמִים שְׁאֵמָנָם אֲוִלֵי אֵין בְּה עֵנֶן מִיְחָד"; "בְּקֶצֶר, מִסְתַּבֵּר שְׁפַמְעֵט בְּאֵמַת אֵין פֹּה מֵה לְסַפֵּר". ביטויי הצמצום והספק ("נדמה", "לפעמים", "אולי", "כמעט") רומזים על המפנה שיבוא מיד ויבהיר כמה חמור הוא המקרה, לאמתו של דבר.¹¹²

הפרק השני עוסק באירוע הירי עצמו, המתואר בשורות קצרות – עד כדי מילה אחת בלבד בשורה – המתאימות לקצב ההתרחשות: הפקודה, הבריחה, הירי והפגיעה. המשורר בשלב זה הוא ציני: "אֵין פְּלֵא" שהחייל הרים רובהו, ובכלל, איך העז הילד – "הַכֶּסֶל הַפּוֹחֵחַ" – להפר פקודה.¹¹³

110 ובדומה לכך, דברי הרקע לטור, בדבר הפרסום בעיתון "בצורת ידיעה קצרה של שורות מספר".

111 המשורר חוזר לכך גם בציניו שהקצינים אשר הרבו "בְּשִׁיחּוֹת־שֶׁל־הֶסְבֵּר" באותו השבוע, לא התייחסו כלל לאירוע זה, שכן "בְּדְבָרִים שֶׁל חֶלְזִין אֵין לְדוֹשׁ פִּידוּעַ" (מדובר בראיונות שנעשו לרגל תמרון קרב צבאי גדול בדרום הארץ שנערך באותו שבוע).

112 בהמשך, אפנה לכמה דוגמאות נוספות באשר לחשיבותם של "דברים פעוטים" בהקשר הביטחוני-ערכי. על "עוצמת הזעיר" בשירתו של אלתרמן ראו שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 24-27.

113 האירוניה מלווה את הטור לכל אורכו. "לא לְשׂוֹא" נעדרה התייחסות לאירוע, שכן המדובר "בדברים של חֶלְזִין". טלטלה הייתה עוברת בכל מדינה מפותחת פחות ומבוססת פחות (והרי ישראל בשנת 1951 – כבר מפותחת ויציבה...). הקורא גם אמור לשאול את עצמו, מדוע הייתה חשודה בעיני החייל "צורתו" של אחד הילדים.

עם זאת, עולה תמיהה על עצם ה"הוה-אמינא" שבתחילת הטור, דהיינו, הכיצד אפשר היה לסכור, ולו לכאורה, כי הריגת ילד בנסיבות כאלה היא "עֵנֶן שֶׁל מֵה־בְּכָךְ?" מה אומר הדבר על ההשקפות שרווחו בשנות החמישים ביחס לאוכלוסייה הערבית? האם הרשה לעצמו המשורר לנקוט את התחבולה הספרותית שנקט בטור זה, מתוך שהכיר את עמדות הציבור? וראו עוד בעניין זה בחלק שמיני, פרק ד.

בהקשר זה יצוין כי במאמר המערכת של דבר מיום 5.9.1951 נאמר:

ההבהרה שאין מדובר בעניין של מה בכך אלא בדבר משמעותי ביותר, וכן היציאה מהמקרה הפרטי אל העניין הכללי,¹¹⁴ באות בפרק השלישי. מיד בבית הראשון בפרק זה – שכבר כתוב בשורות ארוכות – קורא המשורר למקרה הנידון "רִצָח"¹¹⁵! ניווכח רבות בהמשך החיבור כיצד ביקש אלתרמן תמיד לקרוא

ילד נשא רגליו וברח. כמה נחשד הילד? גנב? שדר? רצח? איך העיז [כך] חייל
בצבא ההגנה לישראל לשלוח כדור בילד על שום חשד בעוון – ויהי החשד
אשר יהיה?

כי הדם הוא הנפש. כי בנפש ישראל היא.

114 תופעה זו אינה מאפיינת רק את שירי הטור השביעי. ראו שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 175, 257. בשיר "עשרה אחים" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 292, כותב המשורר על "דרך השיר", ובין השאר הוא מנחה: "בתבונה נהלהו, מפרט אל עקר".

115 הרצח הוא "אָמְנָם בְּצִרוּף הַתְּרָאָה" (הפקודה "עמוד!") – אך גם סיוג זה הוא ציני כמובן (במקור גם נעדרה המילה "אמנם"). באמצעות האנאפורה "אֵין זֶה", מסביר המשורר שאין מדובר בירי במלחמה, בקרב, או כנגד מסתנן. ואולם, אפשר לשאול אם היה מקום לתוספת הסבר זה מצד המשורר, דהיינו, אם לא היה הירי בילד "חשוד" בורח פסול בכל מקרה. על סוגיית כללי הפתיחה באש בשנות החמישים ויישומם – לרבות המחלוקת בעניין זה בין הדרג הפיקודי לבין הפרקליט הצבאי הראשי – ראו בני מוריס מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956 – ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש 136-151 (עם עובד והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו) (להלן: "מלחמות הגבול של ישראל"). להיבט המשפטי ראו ע"פ 57/53 גולד נ' היועץ המשפטי, פ"ד ז 1126 (1953); יורם שחר "השימוש בכוח קטלני לביצוע הדין – גולד בראי ההיסטוריה גבורות לשמעון אגננט 275 ("אבידע" – דעת ומידע, תשמ"ז). להתפתחות ההלכה המשפטית ראו ע"פ 486/88 סמ"ר אנקונינה נ' התובע הצבאי הראשי, פ"ד מ"ד (2) 353 (1990). לסקירת ההיסטוריה המשפטית של כללי הפתיחה באש בעשרות השנים האחרונות, ראו דברים שכתבתי בפסק הדין של בית הדין הצבאי לערעורים ע 67/98 התובע הצבאי נ' טרבלסי, פס' 36-40 (1999).

כמי שעסק למעלה מעשרים שנה בניסוח כללי הפתיחה באש המטכ"ליים לחיילי צה"ל באזורי יהודה, שומרון ועזה, אציין כי אחת הבעיות הקשות שניצבו בפנינו תדיר הייתה סוגיית השימוש בנשק כלפי אדם שנדרש לעצור ונמלט. היה צורך בהוראה ברורה כי אסור לפתוח באש במקרה כזה, אלא אם כן התמלאו תנאי "נוהל מעצר חשוד", ובהם: המטרה היא לתפוס חשוד בפשע חמור (ובעקבות הפסיקה – פשע שהוא גם מסוכן), ואי אפשר לעשות זאת בדרך אחרת. הירי הוא בשלבים, ומסתיים לכל היותר בירי לעבר הרגליים בלבד. הודגש כי "הבריחה כשלעצמה אינה הופכת את הבורח לחשוד בפשע מסוכן". כמו כן נאסר במפורש ירי לעבר ילדים.

לדברים בשמם, ללא טיוח לשוני, ובפרט כשמדובר בעברות חמורות. ירי קטלני ללא הצדקה, גם על ידי חיילים, ואפילו בזמן לחימה, הוא לאמתו של דבר רצח.¹¹⁶ לאחר קביעה זו, עובר המשורר לדון בכמה גופים, ותרעומתו העיקרית היא על התעלמותם ואדישותם, עד שבכית המסיים מובעת הבקשה להתגברותו של כוח "הנפש והלב" על "כח האש והחרב". הביקורת מוטחת כלפי קציני המטה, כלפי ראשי הצבא, וייתכן שגם כלפי הדרג שמעליהם. מן הראוי היה שבגלל חומרתו "יטלטל" מקרה זה את ראשי הצבא, או שיגרום לחשש מפני פיטורין, ואולם "אין קול ואין קשב". חריפים מאוד הם גם דברי המשורר על אודות שתיקת האדישות של הציבור ("האזרח הפשוט"), שהיא "אטומה וקרה ופליילית ומטפשת".¹¹⁷

- אוסף כי בסוגיה זו של ניסוח כללי הפתיחה באש בסביבה אזרחית – שהיא דיני נפשות ממש – עסקו הרמטכ"לים לדורותיהם באופן אישי.
- 116 השור לטור "על זאת" הטור השביעי א 149, 150 (19.11.1948) (להלן: "על זאת"), המתייחס להרג חפים מפשע במלחמת השחרור: "ויושר לה אספן על מקרים עדינים אשר שקם, במקרה, רציחה". לסקירת הטור, ראו להלן, חלק שישי.
- 117 יצוין כי עיתוני אותו שבוע, בספטמבר 1951, דיווחו על "מעשה לינץ" בפועל חף מפשע ביפו, וכי שכנים היו עדים לתקיפתו. נראה שזהו הרקע לאותו בית בשיר, העוסק באדישות האזרחים. גם מאמר המערכת בדבר מיום 5.9.1951 (ראו לעיל ה"ש 113) כורך את שני המקרים ביפו ובאום אל-פחם.
- והשוו לשיר "הקהל הוא בסדר" הטור השביעי ג 328 (22.11.1946) (נקרא אז: "בסדר גמור"). הטור התייחס לפציעת יהודי בתל אביב, כנראה על ידי שני יהודים (לנסיבות הפרשה, ראו הטור השביעי, שם, עמ' 409-410 בהערות). אשתו של הפצוע קראה לעזרה, אך איש מהעוברים ושבים לא חש לעזרתה. אלתרמן מגנה את הקהל השומר "דיסטנץ" ומוותר על "אבק התערבות מיתרת". קהל זה "נגמל" מן "החוש הברברי", ממשיך המשורר בלעג מר, שלפיו נזעקים "בלי חשבון אל האיש הנופל, עת מדרגת העיר את דמו עוד בולעת" ... ראו שם, בעמ' 329.
- על ההיבטים הפסיכולוגיים של תופעה זו בארצות-הברית – אי התערבות הקהל בנסיבות דומות – ראו הפסקה על "Bystander Intervention" בספר RITA L. ATKINSON (13ed., 2000) HILGARD'S INTRODUCTION TO PSYCHOLOGY 645-648. וכן ראו לעניין זה את דברי נחמה ליבוביץ על האדישים שלא יוכלו לומר "ידינו לא שפכו את הדם הזה", בספרה עיונים בספר דברים – בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים 198 (ספרית אלינר, תשנ"ד).
- מפורסמת בהקשר זה היא האמרה "כל מה שדרוש לניצחון של הרע הוא שאנשים טובים לא יעשו דבר". אמרה זו מיוחסת להוגה הדעות הבריטי אדמונד ברק (המאה השמונה-

"מקרה פעוט"

מאלפת ההשוואה – מכמה בחינות עקרוניות – בין טור זה לבין טור קודם של אלתרמן, מקיץ 1945, שכותרתו "מקרה פעוט"¹¹⁸, ושעניינו אירוע מלפני הקמת המדינה. בטור זה מחה המשורר על התנהגות רעה של צעירים "כחלי-חלצות" שבמלאות שנה למותו של ברל כצנלסון נסעו ברכבת מיוחדת כדי להתכנס ולעלות על קברו. ליד טול כרם עצרה הרכבת, ואז קפצו ממנה "חמשים בנים" וגנבו אבטיחים:

הִיָּה שָׁם נֶעַר עֲרָבִי.

צָעֵק,

הִטִּיחַ,

אָבַל קִטָּן הִיָּה הַנֶּעַר. זָאָטוּט.

הוּא לֹא עֲצַר אֶת הַלּוֹלֵת־הָאֲבִיחַ,

כִּי מָה כַּחוֹ סוּף־סוּף מוֹל נֶעַר בֶּן־תְּרַבּוּת?

וְעַת כִּי זָזָה הַרְכָּבָת, רַבּוּתִי,

אֲבִיחִים הִיא כָּבֵר הוֹכִילָה עַד בְּלִי דִי.

וְגַם הוֹכִילָה חָבֵר נֶעַר בְּעַל־דָּגֶל,

אֲשֶׁר חָמַד קִצַּת שַׁד בְּעֵלּוֹתוֹ לְרָגֶל.

כָּאֵן יִפְסִיקוּנּוּ פְּתַע:

שׁ ד? גְּזָמָה לְקוֹנִית!

לִכֵּן נָשִׁיב, אִפּוּא, בְּלִי לְעֵמִיד פְּנִי־תָם,

שָׁכַךְ קוֹרְאִים לְזֹאת בְּכָל הַלְּפִסִּיקוֹנִים

וְלַפְעָמִים כְּדֹאֵי לְקֹרֵא דְבָרִים בְּשֵׁמָם.

כִּי יֵשׁ מוֹמִים שְׁנִסְתָּרִים הֵם מֵעֵינֵינוּ

וְאֵין לְתַפֵּס אוֹתָם בְּזָרוּעַ וְלִשְׁפֹּט,

עשרה), הגם שלא נמצאה בכתביו. לעומת זאת, נאמרו דברים אלה בהרצאה שנשא הפילוסוף ג'ון סטיוארט מיל בשנת 1867. ראו אוצר הציטטות 348 (איתי בן-נתן עורך, מאגנס, 2008).

ולעניין הרוחצים בניקיון כפיהם ואומרים: "ידינו לא שפכו", ראו גם ה"ש 510 להלן.

118 "מקרה פעוט" הטור השביעי א 203 (17.8.1945) (להלן: "מקרה פעוט").

עַל כִּי חַיִּים הֵם בְּשָׁנוּי־שְׁמוֹת בְּיַנְיָנוּ,
עִם תְּעוּדוֹת־זְהוּת מְזִיפּוֹת.

אִם מְטַפְּחִים אָנוּ חֲזוֹן־גְּדוּלוֹת אוֹטוֹפִי,
גַּם בְּקִטְנוֹת חוֹכָה לְנִגְעַ לְפָרְקִים.
וְאֵל נֹאמֵר שֶׁהַמְּקָרָה הוּא מִיְקָרוֹסְקוֹפִי...
בְּמִיְקָרוֹסְקוֹפִי, אַחִי, נִגְלִים הַחֲדִיקִים.¹¹⁹

לפנינו אפוא שוב "מקרה פעוט".¹²⁰ בפרק הראשון מתנצל כביכול המשורר על שנדרש לנושא זה. זהו אמצעי ספרותי נוסף השכיח בטור השביעי, כאשר המחבר מסביר כי הוא "נאלץ" לכתוב על הנושא המסוים, השלילי, הגם שמעדיף היה לכתוב על נושאים חיוביים. גם כאן, רוצה היה הטור – והטור הוא המשורר – לשיר על המראה הנאה של הנוער העברי, אך "נגזר" עליו לשיר שירה אחרת:

כִּי כָאן גַּנְבֵי אֵלָיו מְקָרָה אֶחָד פְּעוּט.
אֲשֶׁר גַּם הוּא תוֹבֵעַ מִסֵּן הַפְּיּוּט.¹²¹

המשורר אינו סבור כמובן כי מדובר כאן במקרה זניח, "פעוט". לדעתו, זוהי תופעה חמורה, ולמעשה מדובר בעבירה של שוד. מילה זו – שוד – היא נקודת התפנית שבשיר. המשורר עצמו ער לטענה האפשרית שעם כל הפגם בהתנהגות בני הנוער, מדובר במקרה חסר חשיבות. לכך מתייחס המשורר בשתי מטפורות – של תעודת הזהות ושל המיקרוסקופ – ושתייהן בעלות מסר עקרוני.

119 שם, בעמ' 204-205.

120 אניטה שפירא מביאה בספרה יגאל אלון: אביב חלדו – ביוגרפיה 241 (הקיבוץ המאוחד, תשס"ד) (להלן: אביב חלדו) – את עדותו בפניה של ארנן (סיני) עזריהו, שלפיה דאג יצחק שדה שטור זה יופץ בכל יחידות הפלמ"ח. נאמר שם כי מדובר ביחידת פלמ"ח שנסעה לכינוס פלמ"ח. וראו גם מוטי שלם "ערכים צבאיים ומוסר לחימה בפלמ"ח" פלמ"ח – שתי שיבולים וחרב 253 (יחיעם ויץ עורך, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, תש"ס). גם מחבר זה כתב, שם, בעמ' 264, כי מדובר היה באנשי פלמ"ח המוסווים בשיר כחברי תנועת נוער. לדברי שלם, אלתרמן עצמו התלווה למסע, והוא "הזדעזע מהתנהגות הפלמ"חאים ונתן ביטוי לדעתו וייאושו" בשיר זה. לפי הנאמר, ארנן עזריהו הוא שהורה להפיץ את השיר ולקרוא אותו במסדרי הפלמ"ח. גם המקור לדברים אלה הוא ארנן עזריהו.

121 "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118.

האמירה הראשונה היא שחשוב לקרוא לדברים בשמם. אין זו הגזמה לקרוא לאירוע זה שוד. אדרבה, שם אחר לאירוע יהיה בבחינת "תעודת זהות מזויפת". האמירה השנייה – אין לזלזל בקטנות, שכן מהאירוע "הפעוט", הזניח כביכול, אפשר ללמוד למעשה על תופעות בלתי מוסריות מסוכנות.¹²² אבחון הקטנות החולות הוא הכרחי לטיפוחו של חזון הגדולות: "וְאֵל נֹאמֵר שֶׁהַמִּקְרָה הוּא מִיקְרוֹסְקוֹפִי... בְּמִיקְרוֹסְקוֹפ, אֲחִי, נִגְלִים הַחֲיִדָּקִים".¹²³ אם לא יטופל "המקרה הפעוט", עלול הדבר לגרור אחריו מעשים בלתי מוסריים חמורים בהרבה.

מן הראוי להעיר כי מובן שהשוואה עקרונית זו בין הטור "מקרה פעוט" מ-1945 לבין הטור "לענין של מה-בכך" משנת 1951 איננה צריכה להשכיח את השוני הברור בדרגת החומרה של שני המעשים שבעקבותיהם נכתבו השירים. אחזור לשירי "אֶבֶן בְּחֵן" משנות החמישים.

122 ראו מנחם רגב "הוא לא עצר את הילולת האבטיח" ספרות ילדים ונוער שנה 24 חוברת א(93) 45 (אב תשנ"ז).

123 "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118, בעמ' 95. והשוו להבדל הקטן, המיקרוסקופי, בטור "שני זכרונות ואגרת" הטור השביעי ב 261 (23.8.1957) (להלן: "שני זכרונות ואגרת"). אלתרמן התייחס כאן – כמו בטורים רבים אחרים – למחלוקת שבין בן-גוריון לנחום גולדמן בנוגע ליחס אל יהודי הגולה. אלתרמן צידד בבן-גוריון וקרא להבלטת יתרונו של בן הארץ, שם, בעמ' 264: "כִּדְאֵי לְהַבְלִיטוֹ אֶת זֶה הַבְּדִל־הַיְסוֹד / הַקָּט, הַמִּיקְרוֹסְקוֹפִי (וְעוֹשֶׂה הַיְסוֹטוֹרִיָה) / בֵּין טַעַם הַתְּקוּמָה שֶׁבְּמִדְיָנָה הַזֹּאת / וְטַעַם הַתְּרוּמָה בְּוִלְדוֹרְף-|בְּאַסְטוֹרִיָה".

אצל אלתרמן, ההבדל "המיקרוסקופי" הוא ההבדל ש"עושה היסטוריה". על גישתו האנטי-גלוית העקבית של אלתרמן בכל יצירתו, ובטור השביעי, ראו אלתרמן המחזאי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 118, 171, 231, 238.

פרק ב

עוצר, סריקות וחיפושים

בטור "לענין של מה-בכך" נדרש המשורר כאמור לירי קטלני נפשע שירה חייל צה"ל בתחילת שנות החמישים. כבר בעיצומה של מלחמת העצמאות כתב אתרמן טור תקיף במיוחד שעניינו ירי באזרחים חסרי מגן, ולטור מפורסם זה יוקדש להלן החלק השישי.¹²⁴ ראוי גם לציין כי הריגתם של חפים מפשע היא נושא מרכזי בביקורתו של אתרמן בשנים שלפני מלחמת העצמאות על פעולותיהם של ארגוני המחתרת.¹²⁵

124 "על זאת", לעיל ה"ש 116, בעמ' 149.

125 על פיצוץ משרדי הממשלה במלון "המלך דוד" בירושלים (22.7.1946) ראו "אחרי מלון המלך" הטור השביעי ג 325 (26.7.1946) (במקור: "יום ירושלים"). בפתחת הטור מדובר על "מדרון-העוועים", ובסיומו כותב המשורר: "אל נפקיר את נפשה של מלחמת העם. / פן נקיץ ואנחנו בקצה המדרון" (בעמ' 327).

ביולי 1947 ביקש אצ"ל לפוצץ את "בית הדר", בניין מפקדה צבאית בריטית בתל אביב. המזימה סוכלה על ידי אנשי ה"הגנה", ואחד מהם נהרג. אתרמן ביקר קשות את הנימוק "לא אֶלְחֵם בְּאֶחִי" שהושמע כטעם לכך שאין להיאבק בארגוני המחתרת, כאשר הם אחינו: "ובגמרו להרג איש-נקי, תנהו לכת. / חובתנו לראות נבלה / ולשתק". החובה לשמור על ניקיון כפיים ולמנוע שפיכת דם נקי היא יסוד מרכזי בטור זה: "וכבוד לאמה שאיננה נותנת / על חשבון מוסרה / הנחות לקרובים", ראו "הנמוק הפסול" הטור השביעי ג 330 (4.7.1947) (במקור: "לא אֶלְחֵם בְּאֶחִי"). אך ראו מנחם בגין המרד – זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל 362-364 (אחיאסף, 1958) (להלן: "המרד"). בגין הסביר מדוע תוכנן פיצוץ "בית הדר", וכיצד נערך האצ"ל שלא לפגוע באזרחים ואף להזהיר את הבריטים. הוא הביע צער על הצעיר העברי "שנפל במנהרה המנוקשת, מפני שהממונים עליו ראו בלהות והחליטו למנוע 'בבל מחיר' הורדת מהלומה – אולי מכרעת – על ראש המשעבר". וכן ראו על הטור "לא אלחם באחי" בהקשר הסזון – אבי שילון בגין – 1913-1993 110 (עם עובד, תשס"ח).

לאירוע דיר יאסין (9.4.1948) קרא אתרמן "פוגרום", ראו "עם הפגנה שלא נערכה"

עם זאת, בטורי "אָבֶן בַּחֵן" התייחס אלטרמן לקשת התנהגויות של חיילי צה"ל בפעולותיהם ובהתנהלותם מול האוכלוסייה הערבית – שאינן כרוכות בהפעלת נשק דווקא – לשם מניעת הסתננות וכדי לאכוף את החוק.¹²⁶ לגבי

הטור השביעי ד' 219 (16.4.1948) (להלן: "עם הפגנה שלא נערכה"). וראו להלן ה"ש 427. וכן ראו "פוליטיקה של פִּיסְטוֹלֵטִים" הטור השביעי ד' 93 (10.11.1944) (על רצח הלורד מוין); "דרושה מטפלת" הטור השביעי ד' 143 (31.5.1946); "המאבק האחר" הטור השביעי ד' 156 (1.11.1946) (להלן: "המאבק האחר"); "מצב המצב" הטור השביעי ד' 167 (14.2.1947), וראו גם נתן אלטרמן "השוטר" רגעים ב' 238 (23.1.1942).

ב-21.4.1947 התאבדו מאיר פיינשטיין ומשה ברזני בבית הכלא המרכזי בירושלים, זמן קצר בטרם עמדו להיות מוצאים להורג על ידי הבריטים. אלטרמן כתב בהתרגשות על "הוֹדָה שֶׁל אוֹתָהּ שְׁעַת-לַיִל", ראו "ליל התאבדות" הטור השביעי ג' 334 (25.4.1947). ואולם, בסוף הטור התייחס אלטרמן לפיצוץ, ליד רחובות, של הרכבת מחיפה למצרים ב-23.4.1947, רכבת שנסעו בה מאות חיילים בריטים. בהתנגשות נהרגו חמישה חיילים ושלושה אזרחים, ובהם אישה תורכיה ובנה בן החמש. אלטרמן כתב כי הדגל שפיינשטיין וברזני אחזו נגזל מידם: "וּגְזְלוֹ הַתֵּינֹק הָאֶחָד (כֵּן, אָ הָ ד!)", / שְׂרֵפָה לְמַחֲרַת בְּרַכְבֵּת", ראו שם, בעמ' 336. וראו גם מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 163-171.

ב-16.6.1947 נידונו למוות שלושת חברי האצ"ל מאיר נקר, יעקב וייס ואבשלום חביב באשמת השתתפותם בהתקפה על כלא עכו. כעבור חודש חטפו חברי אצ"ל שני סרג'נטים בריטים, והארגון הודיע כי אם גזר הדין של חבריו יצא לפועל, ייתלו שני החטופים. ב-29.7.1947 נתלו שלושת חברי אצ"ל, וכעבור יומיים נמצאו שני הסרג'נטים הבריטים תלויים. אלטרמן כתב בטורו "ביום הניצחון" הטור השביעי ד' 191 (1.8.1947) כי האצ"ל והבריטים מתחרים "בְּשִׁטּוֹת גִּנְסְטֵרִים מוֹסְרִי ופּוֹלִיטִי"; אך ראו בעניין זה את דבריו של מנחם בגין בספרו המרד, בעמ' 357-361. בגין כתב כי "המעשה האכזרי בנתניה, לא רק הציל עשרות בחורים עבריים מגרדום, אלא גם שבר את מפרקתו של השלטון הבריטי". אין תמה שבעקבות ביקורת רצופה זו של אלטרמן נתפס המשורר כאויבם של ארגוני המחתרת. בין השאר נהג לפרסם "המעש", עיתון הקיר של לח"י, בתגובה לשירי אלטרמן, שיר תחת הלוגו "טור מול טור". איבה זו נשמרה גם לאחר 1948. מי שכתב את "טור מול טור" מטעם הלח"י היה ישראל אלדר (שייב), ולאחר מכן מרדכי שלו, ראו צור ארליך "חרוז כזה" מקור ראשון – דיוקן 24, 26-27 (8.4.2005). וראו גם דן לאור השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 35-38.

יצוין כי גם בשיר "קרואי מועד" ב"שירי עיר היונה" חזר אלטרמן לדברי הביקורת על פעולות המחתרות. ראו עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 33-34, שם מתייחס המשורר לתקופת "הסוזן" ("אֶבֶל בְּשֶׁלֶף מַחְתֶּרֶת" וכולי; ראו להלן, סוף ה"ש 373).

126 על בעיית ההסתננות לישראל לאחר מלחמת השחרור, ראו בני מוריס מלחמות הגבול של ישראל, לעיל ה"ש 115, פרקים שני, רביעי וחמישי. להיבטים המשפטיים של תופעת ההסתננות, ולגישת בית המשפט העליון לסוגיה זו בתחילת שנות החמישים, ראו אורן ברכה "ספק מסכנים, ספק מסוכנים: המסתננים ובית המשפט העליון 1948-1954" עיוני

פעולות אלה הושמעו טענות לא מעטות בדבר נקיטת אמצעים בלתי ראויים כגון שימוש בכוח בלתי נחוץ או מוגזם, אגב עוצר, חיפושים וסריקות. המשורר הדגיש כי חובה לבדוק את הטענות,¹²⁷ ויצא נגד נשיאת הצידוק "צָרְכֵי בְּטָחוֹן" לשווא. שיקולי הביטחון הם חשובים מאוד, אך יש לאזנם מול שיקולים אחרים, חשובים לא פחות, ורק כך יימנעו מעשים בלתי מוסריים. מצוקת הפרט צריכה לגבור על פורמליסטיקה משפטית או "פרינציפים" למיניהם. היבט עקרוני נוסף שהמשורר מדגיש – שיקולי מוסר הם הכרחיים לצבאו של העם היהודי, החייב לצרור בזיכרונו את המוסר היהודי ואת הגורל היהודי, במיוחד לאחר השואה.

כמה טורים עניינם, כאמור, בחיפושים ובסריקות שערכו חיילי צה"ל. בטור קצר, "צָרְכֵי בְּטָחוֹן", שחובר "לרגל אחת הסריקות, 1950",¹²⁸ נדרש המשורר לנימוק הביטחוני שדי בו, כביכול, להביא "לתום הוויכוח". נקל להבין כי דעתו של המשורר אינה נוחה מהשימוש במונח זה, "צָרְכֵי בְּטָחוֹן", כדי להצדיק את

משפט כא 333 (1998). על צעירות שנהרגו על ידי מסתננים ראו הטורים של אלתרמן: "הנערה משרד-בוקר" הטור השביעי א 428 (26.9.1952); "בהודש האביב" הטור השביעי ב 44 (8.4.1955).

127 אלתרמן התמיד בדרישתו לחקירה נאותה של אירועים נוספים מעוררי שאלות – לאו דווקא בקשר לאוכלוסיית המיעוטים. במדור "אבן בָּחוֹן" עצמו יש שני טורים הדורשים חקירה כזו. אחד מהם עוסק במותו של נער בעת מסע גרנד"ע ביום שרב בשנת 1952. ועדת חקירה אחת בעניין זה התמנתה מטעם משרד החינוך והתרבות, ונראה שהועלו בה ספקות "לגבי סדרי המסע ולגבי כמה עקרונות במשטרם של גדודי הנוער". ועדת חקירה אחרת, צבאית, הגיעה למסקנה כי במסע לא היה כל פגם, וכי "התנהגותו של הגדנ"ע, שלא גילה את מחשבו לממונה עליו, גרמה בסופו של דבר לתוצאה הטרגית". אלתרמן יצא כנגד המסקנות של הוועדה הצבאית ודרש חקירה יסודית ומקיפה: "... וברור יֵעָרָךְ / הוא יִקָּרַע גַּם פָּרְטוֹ / גַּם כָּלְלוֹ שֶׁל עֲנָן. מִפְּנֵים וְעָרָף". ראו "הדין-וחשבון" הטור השביעי א 268, 271 (25.7.1952) (במקור: "הדין-וחשבון והנער") (להלן: "הדין-וחשבון").

בטור אחר נדרש אלתרמן לידיעה בדבר יתומים שברחו מבית יתומים ירושלמי, ודרש חקירה באשר לתנאי ההחזקה והיחס האנושי במוסדות שונים לזקנים, לחולי נפש וליתומים: "בְּאֵה עֵת לְבִקְרַת-חַמּוֹת צְבוּרִית / לְחֶשֶׁף, לְמִשְׁפָּט, לְעֶנֶשׁ", ראו – "חקירה תהיה" הטור השביעי א 273, 275 (25.2.1949). הצורך בחקירה הוא אפוא הטעם להכללתו של טור זה במדור "אבן בָּחוֹן" (לעיל ה"ש 100), הגם שזהו הטור היחיד במדור שאינו עוסק בצה"ל.

128 "צרכי בטחון" הטור השביעי א 279 (14.7.1950) (להלן: "צרכי בטחון").

עקירת "הנְּשִׁים מִן הַטֶּף בְּקֵת".¹²⁹ כמו כן, אין לקבל את הנימוק החוקי, הפורמלי, שאת התלונות יש להגיש בכתב: "גַּם בְּדָבָר הָעוֹר שְׁגָרֵשׁ עִם הַיָּלָד".¹³⁰ היבט ראוי לציון בטור זה הוא ההשוואה שעורך המשורר בין מצוקתו של הערבי לבין מצוקתו זה לא כבר של היהודי, אשר נקט כל תחבולה כדי להגיע לארץ ישראל. הכנסת הצביעה על הסרה מסדר היום של נושא הסריקה ואופן ביצועה, והמשורר תמה:

129 שם. המדובר בעוצר, סריקה וגירוש של מסתננים ותושבים בלתי חוקיים, ובהם נשים וילדים, באבו גוש. וראו גם בג"ץ 188/53 רשיד אבו גוש נ' המפקד הצבאי בפרוזדור ירושלים, פ"ד ז 941 (1953). באותו מקרה נידונו צווי הגליה של ארבעה מתושבי אבו גוש לגליל בקיץ 1953, וזאת מטעמים ביטחוניים. המשיב לא פירט מהם נימוקים ביטחוניים אלה, בהסתמכו על תעודה של שר הביטחון שלפיה הנימוקים להוצאת הצווים חסויים אף הם מטעמי ביטחון. בית המשפט העליון האמין לטענה כי הצווים הוצאו על בסיס שיקולי ביטחון בלבד, וזאת, בין השאר, משום שבאבו גוש רבו באותה תקופה ההסתננויות וההברחות. וראו חנן מלצר "התערבות בג"ץ בפעולות רשויות הצבא הפיקודיות והמנהליות לתקופתיה" משפט וצבא 11-12-35 (תשנ"ב). המחבר מבחין בעניין זה בארבע תקופות, ורואה את פסק הדין בעניין אבו גוש כשייך לתקופה השנייה, היא "התקופה השקטה", שנמשכה בשנות החמישים והשישים, והתאפיינה בהימנעותו של בג"ץ מלהתערב בשיקול דעתם של גורמי הצבא. על הנמקתו של בית המשפט באותו פסק דין כתב המחבר כי "זו מעוררת לא מעט תהיות באספקלריה של המקובל עלינו כיום" (בעמ' 44). לעניין ההלכה המשפטית ששררה באותה עת בנוגע לחיסיון מטעמי ביטחון, ראו להלן ה"ש 175.

130 שם. בדיון בכנסת טען חבר הכנסת ארם מופ"ם כי גורשו כאלה שישבו בכפר בידיעת השלטונות, וכי הופרדו ילדים מאמותיהם. בין השאר, טען בציניות, גורשו שלושה עיוורים "שכנראה הטילו את פחדם על מצב הבטחון באבו גוש", וכן זוג זקנים "מסתננים שסיכנו את המצב". חבר הכנסת הדגיש שמדובר דווקא בכפר אבו גוש, הידוע בנאמנותו העקבית למדינת ישראל. בתגובתו, הסביר בן-גוריון מדוע הפעולה של תפיסת השוהים הבלתי חוקיים נוגעת ישירות למדיניות המחמירה כלפי המסתננים. באשר לטענות לגבי התנהגות החיילים, הדגיש ראש הממשלה, כל תלונה בנושא זה תיחקר באופן מדויק, ואם יימצאו אשמים, הם ייענשו. הכנסת החליטה לעבור לסדר היום, ראו ד"כ 6, 2151-2154 (תש"י), מיום 11.7.1950. יצוין כי בישיבה זו של הכנסת השמיע חבר הכנסת והמשורר אורי צבי גרינברג קריאות ביניים לעבר חברי הכנסת הערבים תופיק טובי וסיף אלדין אל-זועבי. האחרון העלה לסדר היום את פעולת צה"ל באבו גוש. דן לאור, במאמר על גרינברג בכנסת הראשונה, עמד על כך שקריאות ביניים אלה שיקפו את איבתו של המשורר לערביי ארץ ישראל. כך מצויה בארכיון המשורר טיוטה שכתב בה על שני חברי כנסת אלה: "הם התחילו להתחצף וצריך ללמדם בשקט בינה. להוציא מראשם שהנה ישוּבו ימי יפו הקודמים". ראו "דיוקן המשורר כאיש ציבור: א"צ גרינברג בכנסת הראשונה" רגע של הולדת – מחקרים בספרות

איך הצַבְעֵנו אֶל סְרֵר־הַיּוֹם לְעֵבֶר –
 אִיךְ לְמַדְתָּ זֹאת, צִיר אֲסֵפֶה־מְכֻנָּנֶת,
 יְהוּדִי, מְזַיֵּף דְרָכַיִת מְדוּר־דוּר,
 מְסַתֵּן
 בֶּן בְּנֵה שֶׁל מְסַתֵּנֶת...¹³¹

והלוא דבר הוא, שחרף תופעת ההסתננות המסוכנת, שהמאבק בה היה משימה ביטחונית ראשונה במעלה בשנות החמישים, לא היסס המשורר לקרוא לחבר הכנסת היהודי: "מסתנן, בן בנה של מסתננת".

"אין בונים מדינה בכפפות לבנות"

אקרב מבט לשתי שורות שהתפרסמו משיר זה, והן מופיעות לקראת סיום הטור. בבית המסיים בטור השביעי נהג אלתרמן פעמים רבות להצביע על הלקח העקרוני או על ההכללה החשובה שיש ללמוד מהאירוע המסוים.¹³² כתב המשורר:

אִין בּוֹנִים מְדִינָה בְּכַפְפוֹת לְבָנוֹת.
 לֹא תָמִיד הַמְּלֹאכָה נִקְיָה וּיִפְתַּח־נֶפֶשׁ.
 אָמֵנָם כֵּן! אֵךְ דּוֹמָה כִּי בְּאֵלוֹ מְנוֹת
 נוֹהֲגִים אָנוּ
 לוֹכְסוֹס קָטָן שֶׁל רֶפֶשׁ.¹³³

- עברית ובספרות יידיש לכבוד דן מירון 377, 356 (מוסד ביאליק, תשס"ז). לאור מציין (שם) כי סוגיה זו של היחס לערביי הארץ הטרידה מאוד את גרינברג במהלך כהונתו בכנסת, והוא אסף קטעי עיתונים מאותה תקופה, ובכלל זה כאלה שנדונה בהם עמדתם "ההומנית" של שניים מעמיתיו הסופרים – נתן אלתרמן וס' יזהר.
- 131 "צרכי בטחון", לעיל הערה 128. והשוו ל"סתר שוק" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 12. המשורר משבח שם את התחבולות שנגקטו באירופה כדי להבריח בספינות יהודים ארצה: "לִכְן תִּהְיֶה לְכָל עֲרְמוֹת עִם רְמִיּוֹת / וּלְכָל חוֹבְלִים שְׂכִירִים וּלְמַבְרִיחֵי הַמָּכֶס / וּלְסֹטְרֵי עֲרֵי הַחֹף הַדְּרוֹמִיּוֹת / אֲשֶׁר מְכָרוּ כְּלֵי שֵׁיט וּכְלֵי אֵשׁ לְמִלְאֲכָתּוֹ." וכן ראו על "זיוף התעודות" ב"עוד דף", עיר היונה, שם, בעמ' 30. וראו זיוה שמיר "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 118, 141-142.
- 132 וראו שלמה יניב הבלדה העברית, לעיל ה"ש 40, בעמ' 125: "מגמתם הדידקטית של ה'טורים' מתבטאת בדרך-כלל ישירות בבית המסיים".
- 133 "צרכי בטחון", לעיל ה"ש 128, בעמ' 280. ומסיים המשורר באירוניה: "מִיֵּן בְּבוֹזוֹ... פְּנִירוֹת נְטוּלֵת־מְנִיעָה... / וְאַנְחָנוּ סוּף סוּף מְדִינָה עֲנִידָה".

שתי השורות המפורסמות הן הראשונות, ולא אחת נעשה בהן שימוש שנועד להצביע על כך שפעולות הצבא, מעצם טיבן, ובמיוחד מול אזרחים, כרוכות בשימוש בכוח, אלא שאין מנוס מכך, וזאת כאשר "אין בונים מדינה בכפפות לבנות". אכן, גם אלתרמן היה ער לכך שהפעולות הצבאיות מול האזרחים הן תקיפות ופוגעניות.¹³⁴ ואולם, השאלה האמתית היא שאלת אופן הביצוע והמידה. דעתו של המשורר נוטה לכך שיש הגזמה בשימוש בכוח, וכי "באלו מנות / נוהגים אנו / לופסוס קטן של רפוש".¹³⁵ מן הראוי, אפוא, לקרוא את שתי השורות הראשונות בבית זה יחד עם השורות שאחריהן.¹³⁶

בספרה **חרב היונה**¹³⁷ ציינה ההיסטוריונית אניטה שפירא כי "משקמה המדינה, נטלה זו על עצמה את הטיפול בביטחון. שאלת השימוש בכוח הוצאה מן ההקשר המוסרי והפילוסופי והועמדה בתחום של הריבונות הממלכתית".¹³⁸ המשיכה שפירא:

היתה גם נכונות להסכים לכך שהשיקול המוסרי כוחו יפה במישור של הפרט, אך לא תמיד הוא תופס במישור של המדינה. "אין בונים מדינה בכפפות לבנות", כתב אלתרמן, "לא תמיד המלאכה נקיה ויפת-נפש".

- 134 השור, למשל, לטור אחר: "הנזיפה בתופיק טובי" הטור השביעי א 276 (18.11.1949) (להלן: "הנזיפה בתופיק טובי"). גם שם מדובר בחיפוש אחר מסתננים. אלתרמן כתב: "יכל אדם נכון יודע: אין זה טקס / אשר כלו קדות חן-חן בלי חריקה", ראו שם, בעמ' 277.
- 135 "צרכי בטחון", לעיל ה"ש 128.
- 136 והשוו לטטירה של אלתרמן "המסכה האחרונה" (במעגל, לעיל ה"ש 27), בעמ' 216-217, שם זוכרת אחת הדמויות, קיפודי, את חברה לאזק ורדי, שנוהג היה לומר: "מהפכה אין עושים בכפפות של משי". ופעמים היה מוסיף: "המהפכה היא צדק גם כשהיא עורפת חפים מפשע". כיוצא בזה אומר מירקין בחוף המדוזה כי המהפכה "רשאית לאחוז בכל האמצעים להגנתה, גם במחיר דמם של חפים מפשע", וכן "המהפכה אינה שופטת, היא מוחצת". ראו לעיל ה"ש 28, בעמ' 42. המשורר יעקב אורלנד סיפר על דברים שאמר לו אלתרמן: "בתבעו את קרבנו — אין הצדק נקי כפים תמיד, / ולא תמיד הקרבן הוא האשם האמתית", ראו נתן היה אומר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 37.
- 137 אניטה שפירא **חרב היונה — הציונות והכוח 1881-1948** (עם עובד, תשנ"ב) (להלן: "חרב היונה"). בספר זה עומדת המחברת על היבטים שונים של השימוש בכוח, מראשית הופעתה של התנועה הציונית ועד הקמת מדינת ישראל. שם הספר שהציע למחברת הסופר עמוס עוז, נלקח מ"שירי עיר היונה" של אלתרמן. על "חרב היונה" ועל "עיר היונה", ראו להלן חלק חמישי, פרק ד. שני הצירופים הם צירופים מקראיים. ראו ה"ש 349 להלן.
- 138 שם, בעמ' 493.

הדיון מעתה נסב על השאלה מה מתחייב מן האינטרס של המדינה – ועל כן מותר, ומה איננו מתחייב, ועל כן אסור.¹³⁹

מדברים אלה אפשר להבין כי פסקת "הכפפות הלבנות" מהטור השביעי תומכת, לדעת שפירא, בכך שאין השיקול המוסרי תופס תמיד במישור של המדינה. עיון בדברי אלטרמן בשלמותם – באותו בית ובאותו טור – חושף דווקא את חשיבותו, בעיני המשורר, של השיקול המוסרי, המרסן, גם "במישור של המדינה", והגם שאין מנוס משימוש בכוחו של צה"ל כלפי אזרחים.¹⁴⁰ בהקשר זה אביא כאן משירו החשוב של אלטרמן "צִלְמֵי פְּנִים", מתוך "שירי עיר היונה". בשיר זה מתאר המשורר את תכונותיה של אותה ישות "פְּלֵאִית וְחֻדְשָׁה"¹⁴¹ שקמה – היא האומה העברית במדינת ישראל:

בַּה לֹא נִתְקוּ תְּקֵפִים וְנִמּוּקִים
שֶׁל קְנִינֵי הַחֹמֶר וְהַחִיל
אֶת הַשְּׂבוּנוֹ הַמְעֻשִׂי שֶׁל עַם
מֵעַל חֶשְׁבוֹן צְדָקוֹ. לֹא קָם בַּה חֵץ
בֵּין קִנְיָה מְדָה לְקִנְיָה מְדָה. דֵּינָם
שֶׁל מְעֻשִׂים אֶחָד הִיָּה, לֹא שְׁנַיִם:
הַלְכוּת מוֹסֵר חֲיָיו שֶׁל הַיְחִיד
הָיָה גַם חֻקְתָּהּ. כִּי אֵין מִפְּרִיד.¹⁴²

139 שם, בעמ' 493-494.

140 אכן, במאמרה "הרבת חזעה – זיכרון ושכחה" פדן ה' 45, 54 (2002) (כונס לאחרונה בספרה של שפירא יהודים, ציונים ומה שביניהם 13 (עם עובר, תשס"ח)), ציינה המחברת, אגב ציטוט שורות אלה, כי אלטרמן כתב זאת בשיר שבו התריס נגד התנהגות ברוטלית של כוחות הביטחון.

141 "צלמי פנים" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 144.

142 שם, בעמ' 146. אומה זו – "פְּנִיָּה קָמִים כְּפָנֵי הָאִישׁ וְהָאִשָּׁה / וְלֹא כְּפָנֵי מַלְכוּת וְהַמוֹנִיָּה" (עמ' 144). "כחו של היחיד היה כחה" (עמ' 145). והתקווה היא, כי אומה זו תפתח עתה "נְתִיב אַחַר לְקוֹרוֹת חֵלֶד", שמהותו: "שָׁנָא אֶת עֵקוּמָם שֶׁל טְבַע וְשֶׁל תֹּאֵר, / אֲבָל יָרָא אֶת דֶּרֶךְ הַיְחָד / בְּהַמְחֹת בַּה כֹּל עָקָם בְּלֹא שִׁיר" (עמ' 147).

בעניין אחר, הטור "הערה פרדוכסלית" הטור השביעי ג' 65, 67 (1944.9.1; במקור: "הפארדופס מדבר"), כתב המשורר על הצורך במלחמה בלתי פוסקת: "נִגְדָה כָּל עוֹתֵת-דֵּיין שֶׁל יְחִיד וְעַם". בשנת 1953, אגב משפטם בארצות-הברית של בני הזוג רוזנברג, כתב אלטרמן בזכות הדמוקרטיה שבה אפשרית התופעה ש"אֵל זְכוּת הַיְחָד / מִתְנַפֶּצֶת זְכוּתָם שֶׁל צְבָא וּמַמְלָכָת". ראו "נפש תחת נפש" הטור השביעי ג' 379, 380 (1953.6.19).

הווה אומר: דעתו של אלתרמן היא כי המוסר אינו ניתן לחלוקה. כשם שכוחו של השיקול המוסרי יפה במישור הפרט – כך כוחו יפה גם במישור של המדינה: "פי אין מִפְרִיד".¹⁴³ בשירת הציבור של אלתרמן בשנות החמישים – הן בטור השביעי הן בעיר היונה – שורר אפוא, ברובד המוסר, איזון עקרוני בין צורכי הכלל לבין זכויות הפרט, וזאת בתקופה שבה שלטה במדינת ישראל הנכנית תפיסה קולקטיביסטית מובהקת.

בספר שחיבר לאחרונה, מעלה חוקר המשפט מנחם מאוטנר על נס את הצלחתו של בית המשפט העליון בשנות החמישים לייצג ערכים ליברליים בחברה קולקטיביסטית, ולהעדיף, בשורה לא מעטה של קונפליקטים שבאו לפניו, את זכויות הפרט על פני דרישות הכלל.¹⁴⁴ לדברי מאוטנר, שונה הייתה דרכה של הספרות הישראלית בשנות החמישים. היא התמודדה עם דילמה דומה, אך בדרך כלל היה פתרונה הכפפתו של היחיד לצורכי הקולקטיב.¹⁴⁵ ברם, בטור "צרכי בטחון" ובטורים נוספים שחיבר אלתרמן באותה תקופה, כפי שניווכח להלן, הדגיש המשורר כי אין להצדיק מעשים שרירותיים כלפי

143 מסיבה זו, סבור שלמה שדה והעילם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 116, כי פרק זה בשיר "צלמי פנים" הוא שיאם וקוטבם האקזיסטנציאליסטי של "שירי עיר היונה". וראו הָרִי גולומב, "בדיות וקניינים: עיונים בשירת אלתרמן", קשת ג חוברת יא, 47-48, 55 (1961) (להלן: "בדיות וקניינים"); וכן ראו ברוך קורצוויל בין חזון לבין האבסורדי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 208.

144 מנחם מאוטנר משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת 155-160 (עם עובד, ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל-אביב והמכללה האקדמית ספיר, 2008) (להלן: משפט ותרבות בישראל).

פנינה להב בספרה על הנשיא אגרנט עומדת, בהקשר זה, על תרומתו הרבה של אגרנט כמניח היסוד למגילת הזכויות השיפוטיות בישראל. להב מציינת כי בתקופה הקשה של "בניית האומה" בשנות החמישים "הישראלים נתבקשו לשאול את עצמם מה הם יכולים לעשות למען המולדת ולא אילו זכויות יש באשפתם נגד הממשלה". ראו ישראל במשפט – שמועון אגרנט והמאה הציונית 169 (עם עובד, 1999). להב מזכירה בהקשר זה את אחד מפסקי הדין הראשונים של בית המשפט העליון שנאמר בו במפורש כי במקרה של סכנה חמורה לביטחון המדינה יש להעדיף את צורכי הביטחון של המדינה על שמירת זכויות האזרח: "במקרה כזה מצווה כל אזרח על-ידי הציבור כולו להקריב את חירויותיו לטובת הכלל": בג"ץ 16/48 ברוך נ' ראש הממשלה, פ"ד א 109, 112 (1948).

145 משפט ותרבות בישראל, לעיל ה"ש 144, בעמ' 158-160. מאוטנר מסביר, שם, כיצד נמנע בית המשפט העליון בשנות החמישים, באמצעות הפורמליזם המשפטי, מלאמץ תפיסה של "משפט מגויס", בעוד הקהילה הספרותית בישראל ראתה באותה תקופה את הספרות כ"ספרות מגויסת".

יחידים בשמו של הטיעון הביטחוני, בבחינת "צָרְכֵי בְטָחוֹן הֵם! – וְתֵם הַפּוֹחֵ".¹⁴⁶ אלתרמן שייחס חשיבות רבה כל כך לערך ההקרבה העצמית למען הכלל עד כדי הקרבת החיים,¹⁴⁷ הדגיש בה בעת את "מוֹסַר חַיֵּיו שֶׁל הַיְחִיד" כחלק מיסודותיה של האומה העברית. לעניין רב משמעות זה אשוב בהמשך.¹⁴⁸

סערת רוחות בכנסת

בחזרנו לשירי "אָבֵן בְּחֵן", אפנה אל הטור "סערה על פני סדר היום",¹⁴⁹ שהנקודה המרכזית בו היא ההכרח בבירור ובחקירה אמתיים במקרים שבהם מועלית טענה על אופן ביצוע משימותיהם של חיילי צה"ל מול האוכלוסייה הערבית. בטור זה נדרש המשורר לדבריו של חבר הכנסת תופיק טובי במליאת הכנסת אשר יצא נגד דרך ביצועו של אחד החיפושים.¹⁵⁰ חברי הכנסת "נועקו" כדי "להגן על

146 "צרכי בטחון", לעיל ה"ש 128.

147 ראו לעיל, חלק שני, פרק ב.

148 ראו חלק חמישי, פרק ד, בעת הדיון בשיר "צלמי פנים". מן הראוי להעיר עד כמה דומים דברי אלתרמן אלה בשיר "צלמי פנים" לאותו לקח לדורות שמצא הרב שמשון רפאל הירש (גרמניה, המאה התשע-עשרה) בדברי יעקב לבניו בעניין "מעשה דינה" בשכם. וזה לשונו (לבראשית מט ז):

סבורות המדינות והאומות כי טובת הכלל מקדשת את הכל, ערמה ואלימות שבחיי הפרט ענשם בוז ותליה, הרי – אם רק נעשו לטובתה המדומה של המדינה – יש לתת את שכרם משלם, בכתר אזרחי וזר דפנה. חוק המוסר כוחו יפה רק בחיי הפרט, ואילו מדיניות ודיפלומטיה מכירות רק בחוק האינטרסים. הנה צוואת היסוד של עם ישראל מטילה קללה על ערמה ואלימות שנעשו למען המטרה הצודקת ביותר של טובת הכלל [...] גם בחיי הכלל ולמען הכלל יש לטהר – לא רק את המטרות – אלא גם את הדרכים והתחבולות.

וראו בעניין זה מנחם פינקלשטיין "ורבים ישאלו: ואיך עשו בני יעקב הצדיקים המעשה הזה לשפוך דם נקי?" פרשת השבוע (משרד המשפטים, מכללת "שערי משפט") פרשת ישלח 235 (תשס"ו).

149 "סערה על פני סדר היום" הטור השביעי א 284 (4.7.1952) (להלן: "סערה על פני סדר היום").

150 המדובר בחיפוש שנערך בכפר ערב א-שיבלי ב-17.6.1952. לטענת חבר הכנסת טובי, הוצאו ממיטותיהם לפנות בוקר תושבים – ובכלל זה נשים, ילדים וזקנים – והוחזקו במעצר עד עשר בבוקר. בזמן זה ערכו חיילים חיפוש בבתים, ללא מלווה, וכשחזרו התושבים לבתיהם, טענו כי תכשיטי נשים, כסף וחפצים רבים נעלמו מן הבתים. בן-גוריון הגיב

הכבוד" של הצבא, וטענו "שְׁכַל הַמַּעֲשֶׂה [...] הוא עֲלִילָה וְשִׁקָר וּבְדִיָּה".¹⁵¹ המשורר עומד על כך שחובה לחקור טענות כאלה, ותמה על הכחשת הטענות בטרם בדיקה. לא זו בלבד שחובה לחקור את הטענות, אלא שדווקא צה"ל – הוא אשר חייב לדרוש את ביצוע החקירה:

וְלֹא כְּדֵי לָתֵת אֶת צֵה"ל לְשִׁמְצָה
וְלֹא כְּדֵי לָרְדֵת לְחַיֵּי אִישִׁים וּלְמַרְרָם,

שהחיפוש נערך משום שנגנב נשק ממשק באותה סביבה, ואילו הטענה שצה"ל "עוסק בשוד וגזלה" היא "עלילות בדויות", ראו ד"כ 12, 2522-2532 (תשי"ב). העיתונות אכן דיווחה על הסערה שהייתה בכנסת באותו דיון עד כדי "סכנה רצינית של תיגרת ידיים", ראו דבר 3.7.1952.

גם כאן חוזר המשורר על תפיסתו שלפיה יש להבדיל בין עצם הצורך בעריכת חיפושים לבין אופן ביצוע החיפוש (בעמ' 284-285):

צָדְקוֹ דְּבָרָיו שֶׁל שׂר הַבִּטְחוֹן: בְּכָל מִקְרָה
בּוֹ נֶשֶׁק יִגָּנֵב

הִיָּה חֲפוּשׁ

וְגַם יִהְיֶה חֲפוּשׁ –

עַל חֲמַתֶּם שֶׁל מִתְחַסֵּד וְשֶׁל חֲנָף!

אֶךְ טוֹבִי (לְתִשׁוּמַת לִבִּם שֶׁל הַמָּטָה

וְשֶׁל חֲבָרֵי הַבַּיִת וּמִמְשַׁלֵּת הַמְּדִינָה)

לֹא לְחֲפוּשׁ עֲצָמוֹ בְּנֹן (אֵין הוּא שׁוֹטָה!)

כִּי אִם אֶת צוּרְתוֹ וּבְצוּעוֹ תִּנְהַ!

151 שם, בעמ' 284. שיר זה יכול להדגים את אחת מדרכי הפתיחה האופייניות של הטור השביעי, והיא הבעת רגשותיו האישיים של המחבר לגבי נושא הטור. דרך זו "משרה אווירה אמוציונלית המכינה זירת התקבלות נוחה ומקרבת אותנו לקהל היעד", ראו שלמה ניב הבלדה העברית, לעיל ה"ש 40, בעמ' 119. במקרה שלפנינו פותח המשורר את השיר כך: "בְּתִמְהוֹן, בְּזַעַף, בִּישִׁיבָה-אֶל-עֵקְרֵבִים, / בְּרִגְשׁ מוֹעֵקָה עֲקֻשָׁת וְנוֹגְשָׁת, / קְרָאתִי וּכְמוֹתֵי הֵלֵא וְדָאֵי קְרָאוּ רַבִּים / כִּי צָד הוֹגֵן כְּבוֹדוֹ שֶׁל צֵה"ל בְּמַלְיַאת הַכְּנֶסֶת". נוסף על כך נראה כי במקרה זה, פתיחתו האישית-רגשית של המשורר – בעניין "ההגנה על כבודו של צה"ל" – נועדה לרכך את המשך הדברים שבו אין המשורר יוצא להגנת צה"ל, אלא מגן דווקא על חבר הכנסת טובי ועל זכותו לקטרג ולדרוש חקירה.

גם בהמשך השיר מודגשת נקודת המבט האישית. ללא בדיקה, אין שר הביטחון, שרי הממשלה וחברי הכנסת יודעים יותר מן המשורר על הפרשה עצמה. המשורר רואה חובה "לְדַחֹת הַצָּדָה כָּל עֲנָן אַחַר וְלַעֲמֹד כְּעַל מַחֲטִי-קְפוּד, / עַל אִפְּן דְּיוֹנְגוֹ בַּמִּקְרָה הַזֶּה!", ראו שם, בעמ' 286.

כִּי אִם כְּדֵי לֹאמַר שְׂאִין "הַהֲגָנָה-עַל-
הַכְּבוֹד" מוֹצֵא

בְּהִיּוֹת מְקָרִים כִּנ"ל
תּוֹבְעִים אֶת בְּרוּרָם!

וְעוֹד לֹאמַר כִּי צֶה"ל, מְנוֹטְרֵי כְּבוֹדוֹ
וּבְרִיאֹתוֹ, דוֹרְשׁ: חֲקְרוּ וְחֻטְטוּ בִּי!
אִם פָּגַם בִּי, עֲלֵיכֶם לְלַחֵם בּוֹ מִיִּסְדוֹ,
וְרַק לְאַחֲרָיו
לְלַחֵם בְּטוֹבִי.¹⁵²

152 שם, בעמ' 286. שורות אלה ציטט לאחרונה בית המשפט המחוזי מרכז בפתח תקווה (השופטת מיכל נד"ב) בפסק דין בתביעה אזרחית הנוגעת לסרט "ג'נין ג'נין", וזאת לעניין חשיבות השיח הציבורי בנושא של שמירת טוהר הנשק בצה"ל. ראו ת"א (מרכז) 6053-08-07 בן-נתן נ' בכרי פסקה 18 (פסק דין מיום 26.6.2008; פורסם באתר "נבו"). אוסיף ואפנה לדברים נוקבים שכתב אלטרמן בשנת 1961 – אגב העיסוק ב"פרשת לבון" – בעניין הזכות, ואף החובה, לבקר את צה"ל. בהידרשו לדבריו של פנחס לבון שאמר כי דברי האשמה שהשמיע אינם מכוונים לצה"ל, כתב אלטרמן בטור השביעי:
הטענה שאותם דברי אשמה לא נתכוונו לצה"ל אינה מעלה ואינה מורידה. מותר ואפילו חובה לעשות כן שעה שיש יסוד לכך.

ראו "הצדק ורודפיו" הטור השביעי ב 280, 281 (27.1.1961). כאן הוסיף אלטרמן, כאשר פרסם בשעתו את הטור בדבר, משפט נוסף:

כותב השורות הללו עצמו עשה זאת כמה וכמה פעמים.

ראו הטור "כיצד להתגבר" הטור השביעי ו 172, 174 (6.1.1961). במאמר "הצדק ורודפיו", שם, שהוא "מתוך פולמוס הפרשה" כמצוין בכותרת המשנה, ריכז אלטרמן דברים שכתב בטורים שונים. הדברים שהובאו לעיל, וכן הדברים שלהלן, פורסמו בטור ביום 6.1.1961. המשפט האישי, באשר לדברי הביקורת של אלטרמן עצמו על צה"ל – הוצא אפוא מהמאמר "הצדק ורודפיו".

המשיך אלטרמן (שם):

לא צה"ל ולא משרד הביטחון ולא הממשלה ולא מדינת ישראל אינם צריכים להיות שרויים בתחום של "אל תגעו". להיפך. דווקא מפני טיבם של מוסדות אלה צריכה חסינותם להיות פחותה מחסינותו של כל עניין אחר וערך אחר. עם זאת הוסיף הכותב (שם), כי זכותו של צה"ל היא להגנה מפני הוצאת שם רע, כזכותו של כל אזרח:

העובדה שצבא ישראל ומוסדות הבטחון שלו הם כיום הערובה הראשונה במעלה לקיום האומה, עובדה זו, על כל פנים, אינה צריכה ליטול מהם את הזכות האלמנטרית הזאת.

למעשה, חזר כאן אלטרמן על דבריו בטור אחר, כשלוש שנים קודם לכן, כאשר נדרש לעניין דומה.¹⁵³ ח"כ טובי השמיע "דברי אשמה חמורים על מנהגו של הצבא בשעת חיפושים אחרי מסתננים בגליל". גם במקרה זה העלה הדובר "את חמת הרוב בכנסת" ודבריו גררו "סערת נזיפות".¹⁵⁴ בהצבעה התקבלה הצעת ראש הממשלה לעבור לסדר היום. המשורר כיוון את חצי ביקורתו כלפי הסרת הנושא מסדר היום בלא שייערך דיון ובלי לבדוק את העובדות:

בְּפִיו הָיוּ עֲבֹדוֹת לֹא־הַפְּרָכו־עֲרִין
וְחִקְיָה דָרַשׁ הוּא. מִהוּ הַמוֹצֵא?
לֹא!... יַעַר לֹא בָרִיא הוּא יַעַר־הַיְדִים
אֲשֶׁר חָרַץ מִרֹאשׁ כִּי זוּהִי הַשְּׂמֻצָּה.

לֹלֵא דִיוֹן הוֹסֵר זֶה הַנוֹשֵׂא. מִדּוּעַ?
הָאֵם אֲמַנָּם מִתְּכֵן הוּא נֶעוֹר וְרִיק?
אֲנַחְנוּ מִסֶּרְקִים בְּמַרְץ, פִּדּוּעַ...
וּמֵאֵד לֹא טוֹב לְסֶרֶק מִבְּלִי לְהִסְתַּרֵּק.¹⁵⁵

153 "הנזיפה בתופיק טובי", לעיל ה"ש 134.

154 שם. חבר הכנסת טובי טען כי בחיפושים בכפרים בגליל ובאום אל-פחם נעקרו מאות תושבים שאין לראותם כמסתננים, וכי החיפושים נעשו בשרירות ואגב גילויי אלימות ומעשי גנבה מהבתים. בן-גוריון יצא נגד המשמיצים את הצבא, וציין כי אין זו הפעם הראשונה שחבר הכנסת טובי מעלה השמצות "אשר לאחר חקירה מתברר שתוכנו בדוי מההתחלה ועד הסוף", ראו ד"כ ג, 71-73 (תש"י), מיום 15.11.1949.

155 "סערה על פני סדר היום", לעיל ה"ש 149, בעמ' 278. נקודה חשובה נוספת היא השיעור באזרחות ובהלכות דמוקרטיה שמרביץ אלטרמן באלה שטענו, בין השאר, כי "הקומוניסט הערבי", חבר הכנסת טובי: "חייב להודות על עצם הזכות שנתנה לו לשבת בבית הנבחרים ולנאם בו". אלטרמן מרגיש כי ח"כ טובי יושב בכנסת "בְּזֶכְרֵן מִלֵּא הַ וְלֹא בְּחֶסֶד...". וכן בהמשך: "יְשִׁיבְתוּ הִיא חֵק. / הִיא צו. / הִיא אֶלְ־בֵּית" (בעמ' 276). ומטעים המשורר כי עניין זה נוגע למהותה של שיטת המשטר בישראל:

זֶה טִיב הַדְּמוֹקְרַטִיָּה. אֵין נוֹשְׂאֵי־כְלִיָּה
נוֹשִׂים תּוֹדָה בְּאִישׁ. חִלְקָה אוֹלִי לֹא קָל,
אֲךָ אִם הִיא לֹא תִהְיֶה מוֹבְנֵת מֵאֵלֵי הַ,
הִיא לֹא תִהְיֶה מוֹבְנֵת לְנוּ כְּלָל!

אלטרמן ידע מה רבה חשיבותן של שנות המדינה הראשונות להנחלת נהגים דמוקרטיים נאותים, באשר "נתיבות ארפות להבא תקבענה / על טיב הצעדים הראשונים". נתן אלטרמן ימי אור האחרונים, לעיל ה"ש 28, בעמ' 131.

שוב, בשנת 1953, נדרש בכנסת ממלא מקום שר הביטחון, פנחס לבון, ל"ערעורים שהשמיעו על דרכי הטלת עצר ופעולת סריקה", וטען ש"לא האכזריות המדומה של העצר צריכה להסעיר את הרוחות".¹⁵⁶ אלתרמן כפר בכך והטעים כי "דוֹקא דְּבָרִים (וּאֶפְלוּ שְׁמוּעוֹת) / הַנוֹגְעִים, לְמִשָּׁל, לְסָרִיקָה מְבַצְעֵת, / צְרִיכִים (וּפְעָמִים צְרִיכִים עַד מְאֹד) / לְהַסְעִיר אֶת רוּחוֹ שֶׁל צְבוּר בַּר דַּעַת":

כָּךְ בְּ כָּל הַשְּׁטָחִים. כָּךְ תָּמִיד. מִי מְנוּחוֹת
בְּמִקְרִים כְּגוֹן זֶה הֵם אֲגַם דְּלוּחַ.
וּכְכֹל שֶׁתִּגְדֹּל סַעֲרַת הָרוּחוֹת
כֵּן גִּדְעוּ שְׁאֲנַחְנוּ בְּרִיאִים בְּרוּחַ.¹⁵⁷

יצוין כי בשיר זה עמד אלתרמן בשנינותו על הדמיון הלשוני בין הסריקה המבצעית לבין ההסתלקות העצמית, וזאת כדי להצביע על הצורך בדרישה ובחקירה. בשיר אחר בשנות החמישים הבחין המשורר בין הסריקה השיטורית לבין הפקירה החקירתית. משטרת צפת ערכה סריקה בכפר הדרוזי חורפיש ועצרה חמישה-עשר נערים "בעוון בזיון המדינה", לאחר תקרית בין הנערים לבין נוסעי מונית נהוגה בידי יהודי שעברה בכפר. כתב על המשמר ציין כי לא נכונה הטענה שהמונית נרגמה באבנים, אלא שהקטטה פרצה לאחר שהנהג דרש בקללות מן הנערים לפנות את הכביש. אלתרמן ציין ששאלת "בְּזוּי הַשֵּׁם" אינה ברורה דיה כי "יֵשׁ וְיִהְיֶוּת-עֲבָרִית-שְׁרִשִׁית וְעֶרְף-מֶרֶץ / שֶׁל בּוֹדֵל-לֶגֶר גַּם הֵם גּוֹרְמִים לְבִזְיוֹן...". על כן המליץ המשורר כי "נוֹסֵף עַל הַסְּרִיקָה הַקְּפָדְנִית וְהַמְזוּזָת, / נִסְקָר גַּא גַּם אֶת הַנְּהָג וְאֶת נוֹסְעָיו / וְלֹא רַק כְּעֵדִים...". ראו "לשאלת הכבוד" הטור השביעי ב 375-376 (4.5.1956).

156 "ישן וגם חדש" הטור השביעי א 295, 298 (7.8.1953) (להלן: "ישן וגם חדש"). מה שצריך היה להדאיג את הרוחות, לדברי ממלא מקום שר הביטחון, הוא העובדה שְׁאֵל מטוס ישראלי בשטח ישראל נורו יריות. המדובר במטוס שנורה ונפגע ביום 29.7.1953, ולפי הבדיקה היה הירי מכיוון הכפר טירה. כעבור יומיים הוטל עוצר ונערכו פעולות סריקה בכפר. בכנסת חזרו הטענות שלפיהן נעשו החיפושים בחוסר הומוניות ואף באכזריות. פנחס לבון השיב בפרוטרוט לטענות והכחיש את הטענות בדבר אכזריות, אם כי הסכים ש"עוצר זה לא פיקניק", ראו ד"כ 14, 2147-2149 (תשי"ג), מיום 5.8.1953.

157 "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 299. גם שורות אלה צייטט בית המשפט המחוזי בענין 'ג'נין ג'נין', לעיל ה"ש 152. אליקים רובינשטיין הפנה לשורות אלה במאמרו "על ביטחון וזכויות אדם בימי לחימה בטרור" משפט וצבא 16, 765, 785-786 (התשס"ג), בהביעו את החשש מפני סכנת "המדרון החלקלק" בנושאי ביטחון. לעניין החשש מפני "המדרון החלקלק" כשיקול משפטי, ראו דברים שכתבתי בפסק הדין בע"פ (מרכז) 11-07 1666-אלירן נ' מדינת ישראל, תק-מח 2008(4), 12854. הפניתי שם (בפסקה 4) לאחד משיריו של אלתרמן בטור השביעי, שבו הביע המשורר את חששו מפני הגלישה ב"מְדְרוֹן-הָעוֹעִים" (ראו לעיל תחילת ה"ש 125).

פרק ג

גירוש

בטורו השביעי נזעק אלתרמן תמיד לבעיות הומניטריות קשות, וסירב להשתכנע מתירוצים שונים, משפטיים ואחרים, שהושמעו מצד השלטונות כדי להסביר את אי פתרון של הבעיות. למקרה אחד כזה התייחס אלתרמן בהרחבה ובאופן עקרוני בשני טורים רצופים בשנת 1953.¹⁵⁸ אישה ערבייה חולה הושמה בכלא נצרת, יחד עם ילדיה, בני שש ושלוש, לאחר שגורשה מישראל אל מעבר לגבול והוחזרה על ידי הלגיון הירדני. התברר שבתוך ארבע שנים היא גורשה עשר פעמים – אבל חזרה שלא כדין לבית אביה שהיה אימאם הכפר. אביה הגיש בקשות רבות להקנות לה זכות ישיבה, מאחר שבכפר נמצאים כל בני משפחתה וכאן נולדו ילדיה, אך כל הבקשות הושבו ריקם.

כבמקרים רבים אחרים, "מתנצל" המשורר תחילה על כך שבימים כאלה – "ימי הסתננות הודלקתה הִסְפִּינָה" – נאלץ הוא "לכתב על דְּבַר שְׁלֵשָׁה מִסְתַּנְּנִים אֲשֶׁר בְּכֵלָא / וְלֹא עַל הַשּׁוֹמְרֵי מְפִנֵי הַסְּכֵנָה".¹⁵⁹ ואולם, אין הוא מקבל את הטיעון הביטחוני להצדקת הגירוש,¹⁶⁰ וגם לא את הטיעון

158 "שני אמצעי בטחון" הטור השביעי א 291 (31.7.1953) (להלן "שני אמצעי בטחון"); "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 295.

159 "שני אמצעי בטחון", לעיל ה"ש 158, בעמ' 291.

160 אדרבה, הרושם הכללי הוא לדעתו "ההפך ממדיניות בריאה של בטחון", ראו שם, בעמ' 294. אין להתכחש כמובן למצוקה הביטחונית של יישובי הספר. ואולם, לעזרת היישובים מוטב לספק "דברים כגון גדר, זרקור / וטלפון", ולא דווקא לכלוא אישה עם שני ילדיה הקטנים. המשורר גם לא נמנע מלהתייחס בצניניות לאלה הטוענים: "בוא לגור נסה נא / ביישובי של ספר, אל מול פדור וְשֵׁד". על פי רוב, מציין אלתרמן, נשמעת הטענה מפי "אלה שעד הנה / משכן להם בערף מסכות שונות" ... ראו שם, בעמ' 292.

לשאלת היחס בין הביקורת בענייני ביטחון לבין מיקומו הגאוגרפי של המבקר, ראו גם הטור "ערכן של הטרדות" הטור השביעי ב 24 (23.12.1955) שעניינו ההחלטה לפעול

החוקי.¹⁶¹ אלתרמן דוחה גם, ובאופן עקרוני, את הטיעון "הפרינציפיוני...":

וְאוֹמְרִים לְמַחְבֵּר: זֶה גְרוּשׁ עֵקֶר וְנִי
 וְלֹא סֵתֶם עֲרוֹן-לֵב אוֹ שְׂאֵר עֲרוֹנִים –
 אֲךָ עוֹנֵה הַמַּחְבֵּר כִּי פְּרִינְצִיפִי אֵינוֹ אֶל
 וְצָרִיךְ לְעִבְדוֹ בְּמִדָּה, לֹא כְלֵעִיל...
 כִּי פְּרִינְצִיפִי זֶה-הֵטִיבוֹ שֶׁהוּא יֵיזן שְׂרָף
 וּמוֹטֵב לְלַגְמוֹ לֹא בְּלֶהֱט כֹּה רַב
 בְּיַחְדָּר אִם כַּחוֹ מְטֻשְׁטֵשׁ בַּמַּחֲוֹת
 עֲקֻרוֹנוֹת אַחֲרֵים, חֲשׁוּבִים לֹא פְּחוֹת,
 וּבְיַחְדָּר מֵאַחַר שֶׁשְׁלֵטוֹן יְהוּדִי
 יֵשׁ לוֹ קֶצֶת זְכוּרוֹנוֹת מְעַבְבִים, לְדִידִי.¹⁶²

מעבר למטפורה הנאה של העיקרון (הפרינציפ) כייזן שרף – בולט בשורות אלה העניין המידתי, והצורך באיזון בין שיקולי הביטחון לבין שיקולים אחרים "חשובים

נגד העמדות הסוריות אשר הפגיוזו את יישובי הספר. החלטה זו לא זכתה ל"עתונות טובה". טענת העיתונות הייתה שההטרדות הסוריות אינן חמורות, וכי התבונה המדינית מחייבת להתעלם מהן. אלתרמן כתב בהקדמה לטורו כי "נתן אל לבו" שאת הביקורת כותבים בתל אביב, ולא ביישובי הספר. בגוף הטור הוא שואל מה היה קורה אילו תותח ערבי אחד היה יורה ירייה אחת לשבוע אל שטח מערכות העיתונים (או הטרדות "קלות ערך", כגון "פגז עָלוּב שֶׁל מְרַגְמָה" או "בְּזוּקָה אֲמֻלָּה"). ייתכן, כתב המשורר, שאז הייתה עמדת העיתונים משתנה. העיקר אפוא אינו שאלת ה"אקטיביזם", אלא "שְׂקֻצַּת בְּרַחוּק מִן הַסֶּפֶר / קֵל לְדוֹן בְּדְבָרִים מְעֻמָּדָה שֶׁל פְּתִיבִיזְם...". ראו שם, בעמ' 26.

הסתייגות אחרת של אלתרמן מהעיתונות כשזו דרשה מיצוי הדין עם האחראים ל"ליל הברווזים" – שידור הגיוס המוטעה באפריל 1959 – מופיעה בטור "שידור ההתיצבות" המפורסם שבמספר 105 (10.4.1959). יש מקרים, כתב אלתרמן, שבהם החובה הציבורית היא לדרוש את "מְלֵא הָעֵגֶשׁ וּמִדַּת-הַדִּין". ואולם, לעתים, ציבור בריא הוא דווקא זה האומר: "עַד כָּאן וְלֹא יוֹתֵר" או "נִוְרִיד זֹאת מִן הַפְּרָק" (בעמ' 106).

161 בטור הראשון מבין השניים ציין המשורר כי חרף זחילתה של האישה "בפּעֵם הָעֵשִׂירִית אֶל אֲבִיהָ עַל גַּחֲוֹן", השלטונות מתמידים "בֵּין אֲבָנָיו שֶׁל חֵק לְטַחֵן אוֹתָהּ טַחֲוֹן" (א, 294). בטור השני כבר הטעים המשורר "כִּי יִשְׁנֶן גַּם סְבוֹת חֵק יוֹתֵר" להניח לאישה ולילדיה "וְדִינָם לְהַמְתִּיק" (א, 295). על החוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט), התשי"ד-1954, ומשמעותו המשפטית, ראו ע"פ 5746/06 עבאם נ' מדינת ישראל, תק-על 2007(3), 1848 (2007).

162 "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 296.

לא פחות". השורות המצוטטות האחרונות מתייחסות, שוב, לנקודה היהודית. הווה אומר: כאשר מדובר בשלטון יהודי מול מיעוט ערבי, על היהודי לזכור את עברו, והדבר צריך להביא אותו למדיניות מרוסנת ושקולה – שכן המדינה:

קְשׁוּרָה הִיא אֶל הַיְסוּדֵי הַיְהוּדִית מְבַהֶקֶת
וְשַׁעֲל־כֶּן, עַל אֶף הַנְּהַג וְהַזְכוּת,
דְּבַר מָה אֹתָהּ מְרַתִּיעַ וּמוֹשֵׁךְ לְסִגָּת
מְרַדֵּף בְּלִי קֶץ אֲשֶׁה בְּלִי תַעֲוִדַת זֶהוּת...¹⁶³

לסיום עניין זה שב אלטרמן לאמצעי הספרותי הננקט בטור השביעי לעתים קרובות, והוא "שיתופו" של הקורא בלבטיו של המשורר לגבי עצם כתיבת הטור.¹⁶⁴ המשורר נמשך בעצם לכתוב על נושאים אחרים, חיוביים. ואולם, עוול שנגרם לפרט הוא בין אותם הדברים "שִׁפְחָם מְעַכֵּב אֶת הַמֶּשֶׁךְ הַתְּפִתְחוּת הַשִּׁירָה...".¹⁶⁵ אין מדובר כאן אפוא רק בדבר פעוט הדורש "מס מן הפיוט"¹⁶⁶ או: "מלחמתנו תובעת בטיי ושירים... / טוב! יושר לה, אם-כֵּן, גם על-זאת!"¹⁶⁷ הפעם כבר נפגעת השירה עצמה. זאת ועוד:

אֶךְ לֹא זֶה הָעֵקֶר. הָעֵקֶר אֹיֵלִי זֶה
שְׁדֻכְרִים כְּהַנְּ"ל (פְּעוּטִים לְמֵרָאִית...)
מְעַכְבִּים לְפָרְקִים מְלַנְשֵׁם מְלֵא חֶזֶה
אֶת אֹיֵר הַתְּחִיָּה הָעֵבְרִית.¹⁶⁸

המילים "פעוטים למראית" – בתוך סוגריים ועם שלוש נקודות לאחריהן – חשובות כאן לא רק למען החרוז. ה"פעוט" אצל אלטרמן בכגון דא הוא לעולם "פעוט למראית" – אך חשוב בתכלית.

163 שם, בעמ' 294. והשוו לנקודה היהודית בשיר "צרכי בטחון", לעיל ה"ש 128, שהובא לעיל בפרק ב. יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 79, מבקש להשוות בין אלטרמן לבין אבות ישורון, בעניין זה של הניסיון "לדבר בשמה של החוויה היהודית הגלותית, המהווה קנה מידה שיפוטי לבחינת המציאות ולהבהרת עולותיה".

164 וראו בעניין זה שלמה יניב הבלדה העברית, לעיל ה"ש 40, בעמ' 119-177.

165 "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 297.

166 "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118. ראו לעיל פרק א.

167 "על זאת", לעיל ה"ש 116, בעמ' 149. על טור זה, ראו להלן חלק שישי.

168 הטור השביעי א 297.

פרק ד

הסוד הצבאי והמשפט

ראינו כי אלתרמן לא רווה נחת מתפיסה פורמליסטית מדי של המשפט, במיוחד כאשר סבר שהחוק הופעל באופן שהנציח את מה שראה כעוול. באירוניה כתב כי "טוב לראות שֶהַחֹק הוּא בְרִזָּל וְלֹא גָבַב", וכן מתח ביקורת על "טחינת" אומללים "בֵּין אֲבָנָיו שֶׁל חֹק", כאשר מדובר היה במקרים קשים של גירוש ערבים, צעד שלא היה מוצדק לדעתו.¹⁶⁹

ואולם, אלתרמן ייחס חשיבות רבה לעקרונות המשפט והצדק ולהגשמתם בהליך המשפטי, נושא שעניין אותו רבות, בכל תחומי יצירתו. היה לכך ביטוי מיוחד, ככל שהיה מדובר בניסיון של השלטונות להסתיר דברים באמצעות השמעת הטיעון הביטחוני. עם כל הבנת הצורך בצנזורה ובשמירת סודות צבאיים, הבליט אלתרמן את התנגדותו העזה לנשיאת שם הסוד הביטחוני לשווא. כך היה גם במקרים שבהם הגיעה שאלת התנהגות החיילים כלפי האוכלוסייה הערבית בפני בית המשפט.

אירוע מסוג זה התפרסם בטור "לֶחֶשׁ סוּד".¹⁷⁰ מדובר במקרה שבו "הושם מֵאָרֶב וְנִתְּנָה פְּקֻדַּת אֵשׁ / וְנִזְרְתָה חֲבִירַת־אֲזָרְחִים בְּגִבָּה".¹⁷¹ ארגון בשם "הליגה

169 הטור השביעי א 279, וכן הטור השביעי א 294.

170 "לחש סוד" הטור השביעי א 287 (9.1.1953) (להלן: "לחש סוד").

171 שם, בעמ' 288. אלתרמן כותב כי העניין נידון גם בכנסת שקבעה "בסופו של דיון שֶׁסָעַר וְאָרְףּ", שהיה במקרה זה "שמוש בכח שלא כמדת ההכרח". עיון בדברי הכנסת מבאר את הרקע העובדתי לפרשה. המדובר בקבוצה גדולה של כפריים שהתקרבה לעבר הגבול באזור כפר ערה ביום 25.6.1952. בראשם היו עשרה גברים ושני ילדים. חיילים שהיו אז בזמן אימונים פתחו עליהם באש, ומהאש נהרגו שניים ונפצעו חמישה. לדברי החיילים, קדמו ליריות קריאות לעצור וירי לאוויר, ואילו לדברי תושבי הכפר, נפתחה עליהם האש ישירות. בן-גוריון, שר הביטחון, מינה ועדת חקירה שגבתה עדויות הן מהחיילים הן מתושבי הכפר ערה ומתושבי הכפרים הסמוכים. בדברו לפני הכנסת, אמר שר הביטחון כי

לזכויות האדם והאזרח" ביקש מבית משפט השלום בחיפה כי תיערך חקירה בפרשה זו "כדי לקבוע את שמות האשמים בפעולה וזהותם".¹⁷² הרקע לכתיבת שירו של אלתרמן הוא חילופי דברים בלתי שגרתיים בבית המשפט בין השופט החוקר האזרחי לבין פרקליט צבאי, והמשורר הביא אותם בהקדמה לטורו:

השופט לעד: נתחיל מהסוף. אֶשְׁאַל אוֹתָךְ
בְּלִי סוּדוֹת צְבָאִיִּים וּבְלִי מְקַלְעִים וְתוֹתָחִים. בְּכַפֵּר
עָרָה נִהְרָגוּ שְׁנֵי עֲרָבִים וְנִפְצְעוּ חֲמִשָּׁה לְאַחַר
שִׁירוֹ עֲלֵיהֶם. הַתּוֹכֵל לֹמֵר לִי מִי הֵם שִׁירוֹ?
הַפְּרָקְלִיט הַצְּבָאִי: יֵשׁ לִי הוֹרְאוֹת מִן הַרְמָטֵכ"ל
לְעֵד שְׁלֹא יַעֲנֶה לְשֵׁאלָה זוֹ. הָעֵד וְלֹא בֵּית־
הַמְשָׁפֵט הוּא הַקּוֹבֵעַ מֵהוּ סוּד צְבָאִי.¹⁷³

נעשה שימוש בכוח "שלא במידה ההכרחית". עם זאת, הגיע שר הביטחון למסקנה שהיה כאן שיקול דעת מוטעה ולא אשמה פלילית, ולכן סבר שיש לפצות את משפחות ההרוגים. שר הביטחון ביקש לקשור בין מקרה זה לבין תופעת ההסתננות, ואולם חבר הכנסת רובין ממפ"ם תקף את השר, באומרו שאין קשר בין הדברים. אותה קבוצה שנורתה הייתה במרחק ניכר מן הגבול, והירי היה מנוגד לחלוטין להוראות הפתיחה באש. יצוין כי חבר הכנסת פנחס רוזן מתח ביקורת על כך שנוהלה במקרה זה "חקירה אדמיניסטרטיבית" ולא חקירה לפי החוק הפלילי. "אני שואל: איפה כאן מקומו של הפרקליט הראשי. האם הוא ניהל את החקירה? האם הוא משוכנע שכאן לא נעשתה שום עבירה פלילית, או רק מתוך רשלנות או מתוך פזיזות?". ראו ד"כ 12, 3203-3208 (תשי"ב), מיום 28.8.1952.

הצעת אי אמון בשר הביטחון הועלתה בעקבות מקרה זה, וחבר הכנסת בנטוב שהגיש אותה טען שבן-גוריון "פגע בשמו הטוב של צה"ל ובחוקת השיפוט, בשימו עצמו חוקר, שופט ומזכה בפרשת הריגת תושבי ישראל ערביים בוואדי ערה". ראו ד"כ 13, 127-130 (תשי"ג), מיום 24.11.1952. אעיר כי מתבקשת ההשוואה בין טענה זו כלפי בן-גוריון, לבין דרישתו העקרונית של בן-גוריון כעבור שנים בפרשת "עסק הביש" לחקירה שיפוטית דווקא.

172 הארץ 6.1.1953. הדיון האחרון בכנסת לגבי מקרה זה היה בנובמבר 1952. טורו של אלתרמן פורסם ב-9.1.1953. איני יודע כיצד פעלה מערכת המשפט הצבאית במקרה זה, ואולם אלתרמן כתב: "כִּיּוֹן שְׁבִית־דִּין־הַצְּבָא לֹא פִּעַל / בְּמִדָּה שְׁהִיָּתָה / (לְפָחוֹת) הַכְּרָחִית [...] / נְעֲרָכָה הַתְּבִיעָה וְתַגֵּשׁ וְתַנְהַל / לְפָנַי כֵּס / בֵּית מְשָׁפֵט אֶזְרָחִי", ראו "לחש סוד", לעיל ה"ש 170, בעמ' 288.

173 שם, בעמ' 287. לפי הנאמר בידיעה בהארץ, הופיע כעד ראשון בבית המשפט – כשבועיים קודם לכן – האלוף משה דיין, אשר סירב לענות לבא כוח הליגה לזכויות האדם והאזרח ששאל מי חתם על הדין וחשבונו של הפעולה בוואדי ערה, ומי החיילים שהשתתפו בה.

למי שמכיר את דיני הראיות דהיום בסוגיה זו של בקשת חיסיון – הן בבתי משפט אזרחיים הן בבתי דין צבאיים – נראית התנגדות זו של הפרקליט הצבאי לתשובתו של העד כמשונה מאוד.¹⁷⁴ אכן, בתחילת שנות החמישים ניתן משקל מרבי לפי הדין לחוות דעתה של הרשות בדבר הסכנה הנשקפת לביטחון הציבור מגילוי סוד ביטחוני. ואולם, גם לפי הדין שחל אז, מוזר היה הרצון שלא לחשוף מיהם החיילים שירו, בתואנה של גילוי סוד צבאי, וזאת כאשר תפקיד השופט החוקר היה לגלות, בין השאר, את הנקודה הבסיסית של זהות היורים.¹⁷⁵ על כל

לטענת משה דיין, דברים אלה הם בגדר סוד צבאי. אותו דיון היה בנוכחות "הפרקליט הצבאי שמתפקידו היה להבטיח שבחקירה לא יימסרו דברים הנחשבים כסוד צבאי". בשלב זה התערב היועץ המשפטי לממשלה שסבר כי לעניין יש אופי ציבורי, ופרקליט אזרחי מטעמו הופיע לשיבת בית המשפט מיום 5.1.1953.

יצוין כי כעבור כמה שנים ביקש משה דיין מבית הדין הצבאי שדן בפרשת כפר קאסם כי הדיון יהיה בדתיים סגורות, אך בקשה זו נדחתה. ראו להלן, חלק שמיני, סוף ה"ש 487. חוץ מעניין "הסוד הצבאי", נראה הדבר כאילו "מתהפכים המושגים" גם בכך שהפרקליט הצבאי, האוסר על העד לענות בבית המשפט, עומד כביכול מוצל לבית המשפט.

במידה מסוימת מזכיר הדבר את "ההיפוך" שהיה קיים בבתי המשפט הצבאיים ביהודה, שומרון וחבל עזה, שהוקמו מיד לאחר מלחמת ששת הימים. מאז הקמתם ובמשך שנות דור הייתה כפיפותם הארגונית של בתי המשפט ושל השופטים לפרקליטות הצבאית. נשיא בית המשפט הצבאי היה כפוף לפרקליט הצבאי הראשי, וקידום השופטים היה נתון אף הוא בידי הפצ"ר. בתקופת כהונתי כפצ"ר סברתי כי מצב זה ככל שהיה מוצדק בעבר הוא "קצת מופרך ומגוחך" עתה (כלשון אלתרמן בטור הנידון), ופעלתי כדי לשנותו. ואכן, בשנת 2002, בברכתם של נשיא בית המשפט העליון דאז אהרן ברק, ונשיא בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר, הוחלט כי יחידת בתי המשפט הצבאיים שבשטחים תנותק מכפיפותה למפקדת הפרקליט הצבאי הראשי, וכי נשיא בתי המשפט שבשטחים יוכפף לנשיא בית הדין הצבאי לערעורים. שינוי מהותי זה בוצע הלכה למעשה בשנת 2003.

התקדים המנחה בדין האנגלי באותה עת היה פסק דין של בית הלורדים *Duncan and An v. Cammell, Laird and Company Limited* [1942] A.C. 624. לפי פסק דין זה אין לגלות מסמכים וידיעות בקשר לענייני המדינה, אם הדבר עלול לפגוע בטובת הציבור. על השופט לקבל בדרך כלל כהדרכה בעניינים כאלה את חוות דעתו של ראש המחלקה שבידיו הפיקוח על המסמכים או הידיעות הללו. ראו בקשר לכך בג"ץ 111/53 קאופמן נ' שר הפנים, פ"ד ז 534, 540-541; בג"ץ 188/53 אבו גוש נ' המפקד הצבאי, פ"ד ז 941, 942-943, 946-947, וה"ש 129 לעיל; יעקב גביוזן דיני ראיות במשפטים אזרחיים ופיליליים ב 343 (אגודת הסטודנטים של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"א); אפרים סלנט, דיני ראיות במשפטים פיליליים 112 (מהדורה ב, תש"ך).

בית המשפט העליון בישראל צמצם הלכה זו כמה שנים לאחר מכן וקבע כי סמכות ההחלטה הסופית בשאלה אם ראיה מסוימת צריכה להתגלות בבית המשפט, חייבת להישאר בידי

פנים, המתח שבין המשפט, החותר לגילוי האמת, לבין הסוד הצבאי, ששמירתו מונעת חשיפת עובדות, הוא הבסיס לשיר "חזק" זה של אלתרמן.
 המשורר מדמה את הסוד הצבאי אל "הגבול האחרון המכשף", ל"מין לחש וקסם", ל"חומה העוטה כשוף"¹⁷⁶ — שהמשפט מטיח ראשו בה, ואי אפשר לעוברת: "ואין דרך... כאלו פתאם הושם חח / בלחיי המשפט / ובשניו נתן רסן. / ויפל לבבו...¹⁷⁷ גם כאשר הסוד הצבאי "קצת מפרך ומגחך / אין עצה כנגדו, / אין תבונה / ואין כסל"¹⁷⁸. לכאורה נדמה היה כי פתרון הבעיה הוא "בתחום סמכותם של כחות אנוש / ובגבול שלטונו של עולם הטבע"¹⁷⁹:

כך נדמה... אך בשבת שופט־בדין
 למלאכתו, שמגן למדינה ובסיס היא,
 ובנטלו את כליו שהם חק ועדים
 ופקודות צו־על־תנאי (אורדר ניזי),
 נתהפכו פתע כל משגים וממדים
 ונהיה העולם
 מטפיסי...¹⁸⁰

בית המשפט עצמו, ראו ע"א 65/57 העצני נ' בן-גוריון, פ"ד יא 403, 412 (1958). ואולם, בפסק דין זה גם נאמר כי יוצאים מן הכלל הם המקרים שנדרש בהם החיסיון מטעמי ביטחון המדינה.

ואכן, שופט השלום הראשי בחיפה, בדונו במקרה שלפנינו, פסק (לפי הדיווח מהארץ, 6.1.1953), כי "קצין גבוה בצבא הגנה לישראל מוסמך לקבוע מה הוא סוד צבאי ושופט בית דין אזרחי אינו רשאי לדרוש ממנו תשובות על שאלות שלדעת איש הצבא פוגעות בשלום המדינה". המתלוננים טענו כי המשפט יוכל להתנהל בדלתיים סגורות, וכך תישמר הסודיות. על כך השיב השופט "כי סוד צבאי הוא בגדר סוד גם כלפי השופט, עורך הדין והשמש, ולכן אף בחקירה בדלתיים סגורות, פטור אלוף דיין מלענות על שאלות המסכנות לדעתו את שלום הציבור".

לאחר זמן תוקנה פקודת הראיות, באופן שהמחליט האחרון בסוגיה זו של בקשת החיסיון מטעמי חשש לפגיעה בביטחון המדינה הוא שופט של בית המשפט העליון, ראו סעיף 44 לפקודת הראיות [נוסח חדש], תשל"א-1971.

176 הטור השביעי א 287, 289.

177 שם, בעמ' 287.

178 שם, בעמ' 287-288.

179 שם, בעמ' 289.

180 שם. "אורדר ניזי" הוא המונח המשפטי order nisi — צו על תנאי.

וזהו דבר הסוד הצבאי:

כִּי סוֹד מִתְנַשֵּׂא מְאַרְבַּעַת רוּחוֹת,
 סוֹד מְשֻׁמָּע וְסוֹד מְדַבֵּר וּמְרֹאוֹת,
 וְאֵין לְאֶמְרוֹ בְּדִלְתִים פְּתוּחוֹת
 וְאֵין לְאֶמְרוֹ בְּדִלְתִים סְגוּרוֹת.
 וְאֵין לְלַחֵשׁוּ בְּאֲזְנֵי הַשּׁוֹפֵט
 וְאֵין לְבִטְאוֹ בְּשִׁפְתֵי הָעֵדִים,
 וְאֵף אִם יִהְיוּ הַדִּיּוֹתָה וְהָעֵט
 לְבָדֶם וְאֵין אִישׁ.
 יָד לְפָהּ, יְהוּדִים...¹⁸¹

המשורר נאבק בגישה זו, ומטעים כי סכנתה רבה לאין שיעור. אילו הייתה מתקבלת עמדה זו, כי אז קם היה "סיג לִכְחוֹ וְשִׁכְלוֹ שֶׁל אָדָם" – סייג אשר "בְּתוֹכְנוֹ עוֹבֵר, — / פֶּה בְּאֶמְרָה הַחֶק..."¹⁸² לדעתו של אלתרמן, העמדה המצדדת בחיסיון מטעמי ביטחון היא "חֶרֶב מוֹנֶפֶה עַל שְׁלוֹמָם שֶׁל חֲבֵרָה וּמְדִינָה".¹⁸³ אין המשורר מתעלם מסכנת חשיפתם של סודות צבאיים אמתיים בפני אויבי המדינה. ואולם, במקרה הנידון, ההתבססות על הסוד הצבאי איננה ראויה ותמנע עשיית דין צדק:

יֵשׁ סוּדוֹת צְבָאִיִּים! הֵם חוֹמָה וּבְרִיחִים
 בֵּין אִמָּה לְבֵין צֶר שְׂאֲזָנוּ מוֹעֵדָתָה, —
 אֶף אֵין סוֹד
 הֵיכּוֹל וְצָרִיף לְהִיּוֹת חֵיץ
 בֵּין הָעָם לְבֵין קוֹל הַמְּשַׁפֵּט וְהַצֶּדֶק.¹⁸⁴

181 שם, בעמ' 289-290. השורה המסיימת רומזת כמובן לססמה ולשיר "יד לפה" – על אודות שמירת הסוד הצבאי. את השיר חיבר חיים חפר ("יד לפה הזהרתך / יד לפה שמור את פיד"), ושרה אותו בסוף שנות הארבעים להקת הציז'בטרון (הצירוף "יד לפה" הוא מקראי: משלי ל לב).

182 שם, בעמ' 290.

183 שם.

184 שם. והשוו לטסירה של אלתרמן "המסכה האחרונה" במעגל, לעיל ה"ש 27, בעמ' 241, שם מופיעה פרודיה על הסודיות כפי שהשתקפה בהווי הציבורי והממלכתי; המושג "יסוד" התחלף במושג "סוד", וכך למשל דיברו על אחד מרבי הממלכה שהצליח בנאומו "להבליט את קווי-הסוד של מדינותנו".

מה שהתרחש בבית המשפט איננו מוכן אפוא למשורר. הסירוב להשיב לשאלות בית המשפט אינו עולה בקנה אחד עם אושיות "המשפט והצדק". אלתרמן רואה בגישה כזו סכנה עקרונית לשלומה של המדינה. אין למנוע במקרה כגון זה מידע מהשופט – דבר שיסכל את מלאכתו "שְׁמַגֵּן לְמִדְיָנָה וּבָסִיס הִיא". אין למנוע גם מידע מהציבור,¹⁸⁵ החייב לתת אמון במערכת המשפט. דברים אלה אמורים גם במקרים שבהם מדובר בפעילות מבצעית. עם כל חשיבותו של צה"ל, והגם שבמקרים מסוימים חיונית שמירת הסוד הצבאי – אפילו מפני המשפט – אם מדובר בירי מהמארב בגבם של אזרחים, מעשה הפוגע קשות בערך העילאי של טוהר הנשק, אין מקום לשמירת סודות.

יש מקום לראות טור זה של אלתרמן כשייך לתחום "המשפט והספרות", ובתוך תחום זה כשייך לענף "המשפט בספרות" ("Law in Literature").¹⁸⁶ נראה כי במקרה זה איתר אלתרמן למעשה נקודת תורפה של הדין הנוהג, ומכל מקום באופן יישומו. אכן, ברבות הזמן תוקן החוק בנושא החיסיון מטעמי ביטחון המדינה – כדי "לעשות סדר" ו"להגיע לאמת ולצדק קונקרטיים".¹⁸⁷

185 לעניין הצנזורה – ראו לעיל חלק שלישי, פרק א.

נאה הוא הבית המסיים של טור שביעי משנת 1952 שעסק במקרה שבו סוכל ניסיון להטיל צנזורה ביטחונית על עניין פוליטי:

טְעָמִי בְּטָחוֹן הֵם מְחוּץ לְוִבּוּחַ,
אֲבָל אִם הֵם חוֹרְגִים מִגְּבוּלֵם הַנְּכוּן,
אֵין לְשָׁקֵט וּלְהִשְׁאִיר לָהֶם פֶּתַח פְּתוּחַ,
יֵשׁ לְחַסֵּם אוֹתָם
מִטְעָמִי בְּטָחוֹן.

"צנזורה פוליטית או סתומות וחתומות" הטור השביעי ה' 93, 94 (25.1.1952).

186 להבדיל מ"משפט בספרות" ("Law as Literature"). ראו שולמית אלמוג משפט וספרות 11-13 (נבו, תש"ס) (להלן: משפט וספרות). ב"משפט בספרות" הכוונה היא לבחון את תרומתן של יצירות ספרות להעמקת הבנתנו את המשפט ולפיתוחה של ביקורת המשפט. ענף "המשפט בספרות" מבקש ליישם מתודות של ביקורת הספרות לצרכים פנים משפטיים, שם, בעמ' 13. המחברת מציעה צירוף אחר: "ספרות לצד משפט", ראו בעמ' 14 ואילך. על חשיבותה לְמִשְׁפָּטָן של קריאת יצירות ספרותיות, ראו מנחם מאוטנר משפט ותרבות 225-244 (אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח) (להלן: משפט ותרבות).

187 כלשונה של אלמוג משפט וספרות לעיל ה"ש 186, בעמ' 17. באשר לתיקון דיני הראיות ראו לעיל ה"ש 175. אעיר כי בדין הצבאי חלו שינויים מפליגים ביחס לגוף המחליט על סגירת דלתיים לשם מניעת פגיעה בביטחון המדינה. עד שנת תשנ"ג הייתה "הרשות המזמנת", שהיא גוף פיקודי, מוסמכת להחליט על כך. בשנה זו תוקן החוק, ונאמר כי למרות קביעה כזו של הגוף הפיקודי, יהא רשאי בית הדין לקבוע שהדיון – כולו או מקצתו – יהיה פומבי. בשנת תשס"ד בוטלה כליל סמכותו של הגוף הפיקודי לסגור דלתיים, וסמכות זו נשארה בידי בית הדין הצבאי בלבד, ראו ס"ח 1908 תשס"ד 10.

פרק ה

פעולת קיביה

שנת 1953 התאפיינה בריבוי הסתננות לישראל שהביאה לעתים לפיגועים ולמעשי רצח, ולהתגברות פעולות התגמול של צה"ל מעבר לגבול. מאחר שהייתה לפעולות התגמול הצלחה חלקית בלבד, הוקמה באוגוסט 1953 יחידה 101, בפיקודו של רב-סרן אריאל שרון. הפיגועים מתחום ירדן הגיעו לשיאם ברצח אם ושני ילדיה ביהוד (13.10.1953), אז הוחלט על פעולת תגמול נגד הכפר קיביה. את הפעולה ביצעו בלילה שבין 14 ל-15 באוקטובר 1953 אנשי יחידה 101 וכוחות נוספים. לאחר כיבוש הכפר ובריחת תושבים רבים פוצצו ארבעים ושלושה מבתי הכפר שנבדקו קודם לכן באופן שטחי בלבד. למחרת התברר כי נספו שישים ותשעה תושבים – ובכלל זה נשים וילדים.¹⁸⁸

הפעולה עוררה ויכוחים קשים. בעת ביצועה היה דוד בן-גוריון בחופשה ארוכה בת כמה חודשים, ואת מקומו כשר הביטחון מילא פנחס לבון. בן-גוריון חזר לתפקידו ב-18.10.1953, זמן קצר לאחר הפעולה בקיביה, ולמחרת, בנאום ששודר בקול ישראל, הצהיר כי כוחות צה"ל לא השתתפו בפעולה ("עשינו בדיקה מדויקת והתברר לנו בהחלט, כי אף יחידה צבאית אחת הקטנה ביותר לא נפקדה ממחנה בליל ההתקפה על קיביה"). לדבריו, נערכה ההתקפה על ידי "תושבים מיישובי הספר שפקעה סבלנותם". טענה זו, מעבר להיותה תמוהה כשלעצמה, הייתה שקרית.¹⁸⁹ ב-25.10.1953 גינתה מועצת הביטחון את ישראל על הפעולה בקיביה.

188 תיאור העובדות הבסיסיות נלקח בעיקר מתוך "הערות וביאורים" לכרך ה' של השור השביעי 348-349.

189 יתר על כן, ההחלטה על הפעולה בקיביה התקבלה במעמד ארבעה אנשים בעת ביקור בתמרון צבאי בצפון. הארבעה היו ממלא מקום שר הביטחון פנחס לבון, הרמטכ"ל מרדכי מקלף, ראש אג"ם משה דיין, ודוד בן-גוריון. מיכאל בר-זוהר כתב כי בן-גוריון לא דיבר

יומיים קודם לכן, ב-23.10.1953, פרסם אלתרמן את הטור "על דבקות שאינה במקומה"¹⁹⁰ והביע בו את תמיהתו על כך שמדינת ישראל איננה מגנה בפה מלא את הפעולה בקיביה. אכן, קבע המשורר, יש מקום למדיניות התגובה והגמול, ו"לא הפקר יהיו נפש וגבול". ואולם, אין ולא כלום בין "משפל-ראשון" זה לבין המאמץ המושקע לגונן "על מעשה חשך [...] / על מעשה אשר פסלתו אינה שנויה / בינינו במחלקת".¹⁹¹ אדרבה:

שָׁפֵן גַם מִבְּחִינַת הַכַּחֲבֵמֶשֶׁפֶט
וְלוֹ רַק מִבְּחִינַת תְּכֵלִית וְהַגִּיזוֹן
חֻבָּה הִיא שֶׁנִּפְסַל אֶת הַפְּסוּל, עַל מְנַת
שִׁידָגְשׁוֹ פִּי־שָׁנִים
הַצֹּדֵק וְהַנְּכוֹן!¹⁹²

באותו מעמד, ולאחר האירוע הכחיש בעקביות כי נתן אישור מפורש לפעולה בקיביה. לעומת זאת, סבר ראש הממשלה משה שרת כי בן-גוריון הוא שהכריע בעד הפעולה בקיביה. מכל מקום, אין ספק כי בן-גוריון ידע מראש על פעולת צה"ל בקיביה, ושיקר אפוא בעת שהכריז כי לא צה"ל ביצע את הפעולה. לימים אמר בן-גוריון לאחד ממקורביו כי אכן שיקר, אך היה זה שקר "לטובת המדינה". כעבור שנים הודה כי הפעולה הייתה "משגה", ואף אמר שהוא "מתבייש בפעולה". על כל זאת ראו מיכאל בר-זהר, בן-גוריון – ביוגרפיה ב 974-980 (עם עובד, 1977) (להלן: בן-גוריון).

מסתבר להניח כי אלתרמן לא ידע על נוכחותו של בן-גוריון במעמד קבלת ההחלטה, אך ידע כי מדובר בפעולה שביצע צה"ל.

190 הטור השביעי ה 129.

191 בספרו של בני מוריס תיקון טעות – יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936-1956 (עם עובד, תש"ס) מוקדש פרק לדיון בחלקה של העיתונות הישראלית בפרשת קיביה. משום מה אין המחבר מזכיר כלל את תגובתו הביקורתית של אלתרמן שהתפרסמה בדבר זמן קצר לאחר האירוע.

192 הטור השביעי ה 130. המשורר סבור כי היה מקום לקום ולשלול את המעשה "בְּקוֹל גְּדוֹל וְלִעֲנִי כָּל!" אין מקום לתת "לְמַטִּיפִים זְרִים לֹמַר אֶת שְׁעָלֵינוּ לְאֶמְרָנוּ בְּעֵבְרִית". אלתרמן קורא לעזרה כביכול את השמים ("יֹשֵׁב מְרוֹם; "שְׁמֵי מְרוֹם"; "הָאֵל") כדי להסביר את פשר ההגנה על הפעולה בקיביה. הוא עצמו אינו מוצא כל טעם לכך.

עוד תמה המשורר על הזהירות "מִקְרָא לְכָךְ בְּשֵׁם אֲשֶׁר גְּלוּי הוּא וּמְרֵעִד". כוונתו היא כנראה למילה "רְצַח" או למילה "טְבַח".

וראו עוד לעניין פעולת קיביה, הרב שאול ישראלי "תקרית קיביה לאור ההלכה" התורה והמדינה ה-ו עא (תשי"ג-תשי"ד); וכן שאול ישראלי ספר עמוד הימיני סימן טז (מורשת, תשכ"ו); ישעיהו ליבוביץ "לאחר קיביה" יהדות עם יהודי ומדינת ישראל 229 (שוקן, תשל"ו) (מאמרו הביקורתי של ליבוביץ פורסם עוד בשנת 1953 בדו-שבועון העצמאי במרם (15.12.1953); יהודה מלצר "על הקללה" ספר ישעיהו ליבוביץ – קובץ מאמרים על הנותן ולכבודו (מקראת) 128 (אגודת הסטודנטים, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ז).

עם זאת, מן הראוי להעיר כי ביקורתו של אלטרמן היא כללית. אין הוא מותח ביקורת ישירה על צה"ל ומפקדיו. בין השאר הוא נמנע מלגנות במפורש את בן-גוריון, שר הביטחון, ש"התאמץ לגונן" על צה"ל עד כדי השמעה בפומבי של הטענה, כאילו נעשתה פעולה זו בידי אזרחים.¹⁹³ אלטרמן גם אינו קורא לחקירת האירוע הקשה.

הבית המסיים מבטא, כדרכו של אלטרמן, את עליונות הרוח והצדק, וזאת גם מול קושי ביטחוני:

תְּקוּפָה קָשָׁה עַל סֶף. לֹא בְּנִדְיָבִים לְבַטַּח
וְלֹא מִפְּנֵי אוֹיְבִים לְגוֹר. זֶה גְּזַר הָעֵת.
וְשִׁבְעֵתִים בָּהּ נִהְיָה זְקוּקִים לְכַח
אֲשֶׁר בְּפִכְחוֹן, בְּצַדֵּק, בְּאֵמֶת.¹⁹⁴

נגד הכוח המוגזם והפסול שהפעיל צה"ל בקיביה, העמיד אלטרמן את הכוח הטמון בתבונה, במוסר ובאמת. הפעולה כפי שנעשתה בקיביה הייתה בלתי הגיונית ובלתי מוסרית. ההיגיון והמוסר כרוכים זה בזה בשירת הציבור של נתן אלטרמן.¹⁹⁵ ושמה הטעים אלטרמן גם את ערך האמת בסיום השיר, כדי למתוח ביקורת על עצם ההכחשה שצה"ל הוא שביצע את הפעולה בקיביה?

אלטרמן חוזר לאירוע קיביה לאחר תריסר שנים, בשנת 1965, באחת מרשימותיו האחרונות בטור השביעי: "למהותה של הזדעזעות".¹⁹⁶ הפעם לא נמנע אלטרמן

193 גינוי המעשה בולט אמנם לאורך כל הטור. עם זאת, כותב המשורר על "המעשה" בקיביה, בבית החמישי: "[...] "אֲנַחְנוּ הַיּוֹדְעִים / כִּי רַק בְּעֲצִימַת עֵינַיִם מְאֻמָּצָה / אֶפְשֶׁר לְדַחֵקוּ בֵּין הַדְּבָרִים הַנִּכְבְּדִים / שֶׁבָּם טוֹרְחִים אָנוּ לְקַבֵּעַ לוֹ מִשְׁבָּצָה". גם אם הדברים נאמרים "ברוחק", נראה כי בבית זה מקהה המשורר עצמו מחומרת הביקורת, באופן שאינו עולה בקנה אחד עם דבריו שבשאר הטור.

194 שם. יצוין כי לנוכח תוצאות הפעולה בקיביה, התקבלה החלטה להפסיק את פשיטות התגמול על יעדים אזרחיים ולתקוף מטרות צבאיות בלבד. אחת ממסקנותיו של משה דיין (אז ראש אג"ם) הייתה כי מהצבא היהודי מצפים "ל'טוהר נשק', הרבה יותר מן המקובל באיזה צבא שהוא". אבני דרך, לעיל ה"ש 31, בעמ' 115.

195 ראו למשל על הפיכחון והצדק בהעמדתו של אייכמן לדין, להלן ה"ש 362. ראו גם על המקום שיש "לְכִינֵת-הָאָדָם וּלְצוּוֵי הַמוֹסָר": "אחרי אינשטיין" הטור השביעי ה' 203 (22.4.1955). וכן ראו השיר "אשמורת שלישית" ב"שיר עשרה אחים". האדם מכיר את "פְּלִיאָתָם שֶׁל שְׁכָלוֹ הַשּׁוֹקֵל וְשֶׁל צוֹ מוֹסְרוֹ הַשּׁוֹפֵט". עיר היונה, לעיל ה"ש 22, עמ' 335. כנגד זאת, פתחו יש ניסיון להפריך "אֵת חֶק הָאָדָם וּמְאֻנֵּי עֲרֻכְיוֹ" (שם). וכן ראו בהמשך השיר שהמתנגדים לבינה ולצדק הם: "[...] כְּחוֹ שֶׁל כֶּסֶל וְכַחֵם שֶׁל עוֹלָה וְקֹבֵב" (שם).

196 הטור השביעי ו' 339 (6.8.1965).

מביקורת פרסונלית. היה זה לאחר שבן-גוריון השמיע דברי ביקורת כלפי פנחס לבון בעניין "טבח קיביה", ודברים אלה הסעירו את ראשי מפא"י. אלתרמן הזכיר כי כמה שנים קודם לכן (ראשית 1962) התפרסמו דברי גינוי חריפים יותר שהשמיע בן-גוריון, וכן נמסרה אז תשובתו של פנחס לבון. לבון שהואשם "באחריות פיקודית למעשה דמים אכזרי",¹⁹⁷ השיב ש"מעולם, הן בהיותי ממלא מקום שר הביטחון והן בהיותי שר הביטחון, לא נתתי אישור לפעולות תגמול בהיקף כזה ודרכי ביצוע כאלה".¹⁹⁸

כותרת הטור מקורה בכך שדברי הזעזוע שהשמיעה צמרת מפא"י בעקבות דברי בן-גוריון היו לדעת אלתרמן שלא ממין העניין. הבעת הזעזוע הייתה על הסכנה שבחיטוט בפרשיות העבר (לוי אשכול), או על פגיעה בנציגות ישראל באו"ם, אשר "הסבירה בשעתה את טבח קיביה באופן אחר"¹⁹⁹ (אבא אבן), או על ניצולם של ענייני ביטחון לנקמנות אישית (זלמן ארן). אלתרמן תמה על כך שאין כל דברי זעזוע על האירוע החמור עצמו ועל האחראים לו, או על "עקרונות יסוד של סיסמאות כמו טוהר הנשק וכדומה".²⁰⁰ אין מי שנתן דעתו "על עצם האפשרות המחרידה, שאותו מעשה דמים של קיביה היה, ולו גם בחלקו, פרי מחשבה תחילה של מישהו, ולו גם לא על ידי פקודה מכוונת אלא רק על ידי ביטול מכוון של פקודת קבע האוסרת לפגוע באזרחים ובנשים וטף".²⁰¹ אלתרמן גרס בתוקף כי אין להניח לעניין קיביה לרדת מסדר היום: "שום ציבור נאור, ועל אחת כמה וכמה ציבור יהודי, אסור לו להשלים עם יחס כזה כלפי עניינים שטשטושם פירושו פשע והפקר".²⁰² אלתרמן כתב כי יודע הוא שהתגובה הראשונה על דרישתו לבירור ולחקירה חדשה תהיה של רתיעה, של "היה לזרא", של "נמאס והעם אינו רוצה לשמוע".²⁰³

זאת ועוד, לדעתו של אלתרמן, גם בן-גוריון עצמו צריך להיות בין העומדים לבירור על חלקו בפרשת קיביה:

העובדה שהוא היה שר הביטחון להלכה, אף שהתפקיד היה בידי ממלא מקומו, בתקופה שבה אירע אותו מעשה דמים; העובדה שבשובו לכהן

197 שם, בעמ' 340.

198 שם, בעמ' 339.

199 שם, בעמ' 341.

200 שם, בעמ' 340.

201 שם, בעמ' 341.

202 שם, בעמ' 343.

203 שם, בעמ' 342.

במשרתו כשר ביטחון, ימים ספורים לאחר המעשה, לא מיצה את המסקנות המתחייבות מכך; העובדה שהוא עצמו מינה אחר כך את פנחס לבון לשר ביטחון תחתיו – כל אלה הם דברים שעליו לבקש בירורם יחד עם כל נסיבות וגורמים הקשורים בפרק זה. עליו לדרוש זאת למען חוסנה ובריאותה של המדינה ועליו לראות דבר זה כמצוות עשה לא פחות מחובתו כלפי העניין השני שבו הוא עומד זה שנים אחדות במערכה מרה וצודקת.²⁰⁴

בבית המסיים של "על זאת" – נוכח פגיעה נפשית באזרחים במלחמת העצמאות – נאמר: "וּמְלַחֶמֶת הָעַם [...] / לֹא תַחַת גַּם מִפְּנֵי אֵל תִּגְיֶדוּ כָּגַת...".²⁰⁵ בבית המסיים של "סערה על פני סדר היום", נוכח טענות בדבר סריקה ברוטלית בשנות החמישים – נאמר: "כִּי צֶה"ל, מְנוּטְרֵי כְבוֹדוֹ / וּבְרִיאֹתוֹ, דוֹרֵשׁ: חֲקְרוּ וְחֻטְטוּ בִּי!"²⁰⁶ אלתרמן עקבי ותקיף בדרישה לחקירת אמת, כל אימת שמתעורר חשד למעשה עוולה של צה"ל.²⁰⁷

204 שם, בעמ' 342. "העניין השני", המוזכר בסוף הדברים, הוא כמוכח "פרשת לבון" שהסעירה את המדינה בשנות החמישים והשישים. וראו לעיל ה"ש 108. בוויכוח הגדול שבין בן-גוריון לבין מפלגתו בעניין "הפרשה", תמך אלתרמן בבן-גוריון והקדיש לכך מקום רב בטור השביעי. הדיון ב"פרשה" חורג ממסגרת חיבור זה.

205 "על זאת", לעיל ה"ש 116, בעמ' 151.

206 הטור השביעי א 286. וראו גם "הדין-וחשבון", לעיל ה"ש 127.

207 וראו גם דברי גינוי חריפים שהשמיע אלתרמן כלפי אלה שמגנים את "החיטוט" בפרשיות העבר – אגב הידרשותו לפרשה אחרת (משנת 1948) שנחשפה ברכים בשנת 1964, פרשת ג'ול אמסטר. על פרשה זו ראו איסר הראל בטחון ודמוקרטיה 138-158 (עידנים/ידיעות אחרונות, תשמ"ט) (להלן: בטחון ודמוקרטיה); צבי ענבר מאזניים וחרב – יסודות המשפט הצבאי בישראל 423-433 (מערכות, 2005) (להלן: מאזניים וחרב); שבתי טבת עונת הגז, לעיל ה"ש 108, בעמ' 76-83.

"גיבור" הפרשה הוא איסר בארי ("איסר הגדול"), שהיה גם הדמות המרכזית בפרשת טוביאנסקי אשר נעסוק בה בחלק השביעי להלן. כתב אלתרמן:

כל שעה שאני שומע את הקינה השגורה שהמדינה תיחרב מחמת הפרשיות הללו, הנני מהרהר לא רק בהפרזה שבחלחלה זו אלא גם בכך שהשתקת פרשיות היא פעמים מחלה מסוכנת יותר ממחלת חישופן. לא גילוי פרקים מן העבר הוא הדבר הפסול. הדבר הפסול הוא אותו יחס חולני של בהלה והשתקת שמתעורר בנו עם כל בירור.

ראו "תשובה למכתב גלוי" הטור השביעי ו 292, 295 (6.11.1964) (להלן: תשובה למכתב גלוי). וראו גם דברי רקע והסבר התשובה ב"הערות וביאורים" לכרך ו, בעמ' 482-485. ראו גם להלן חלק שביעי, סוף פרק ב.

פרק ו

הממשל הצבאי

יש לזכור כי הטורים שנסקרו עד כה נכתבו בראשית שנות החמישים, תקופת ההסתננות ופעולות התגמול, ובעת שרוב האוכלוסייה הערבית נתונה הייתה תחת ממשל צבאי. כבר אז היה "הרֶשֶׁם הַפְּלִי" של אלתרמן שבעניין "מְדִינִיּוֹת הַמְּעוֹטִים" אין נקוטה, לעתים, "מְדִינִיּוֹת בְּרִיאָה שֶׁל בְּטָחוֹן".²⁰⁸ אכן, בסוף שנות החמישים, וביתר שאת בתחילת שנות השישים, עלתה על הפרק שאלת נחיצותו של הממשל הצבאי – שבוטל לבסוף רק בשלהי שנת 1966.²⁰⁹ גם בעניין זה הפעיל אלתרמן את "נוסחת האיזון" הביטחונית-מוסרית: מצד אחד, הבנה לעצם הצורך הביטחוני באותה עת בפיקוח ובצמצום חופש התנועה לערכים; מצד שני, דרישה תקיפה לשינוי המדיניות כלפי המיעוט הערבי, כך שיחדל להיות ציבור מושפל ונרדף. ביטוי נוקב לכך הביע אלתרמן ב-1958, בטורו "מהומות נצרת".²¹⁰ באחד במאי 1958 נערכה בנצרת הפגנה של ההסתדרות. חברי המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) וכאלה שנלוו אליהם, התפרצו לתוך ההפגנה, ובמהלך ההתפרעות נפצעו עשרות אנשים, אזרחים ושוטרים. מאות נעצרו. אלתרמן ביקש בטורו לחשוף את יסודי הדברים – "שֶׁרֶשׁ הַפְּרִי". סוגיית המדיניות כלפי המיעוט הערבי היא רבת חשיבות, שכן עומד כאן למבחן "תוכוֹ-וְכִרּוֹ שֶׁל הָעַם וְצִדְקַת-תּוֹלְדוֹתָיו הַנִּגְזֶרֶת".²¹¹ טיפול נכון בבעיה זו היה מעיד "על יִתְרוֹן מְנַהֵגוֹ שֶׁל שְׁלוֹטוֹן יְהוּדִי לְעֵמֶת מְנַהֵגוֹ שֶׁל עוֹלָם".²¹² ברם, במקום זאת מזהה אלתרמן שָׁנִים של שגרה, דשדוש וקפיאה על השמרים.

208 "שני אמצעי בטחון", לעיל ה"ש 158, בעמ' 294.

209 על ההיבטים המשפטיים של הממשל הצבאי ראו רון חרים "דמוקרטיה יהודית ופוליטיקה ערבית: תנועת אל-אראד בבית המשפט העליון" פלילים י 107, 114-119 (תשס"ב).

210 "מהומות נצרת" הטור השביעי ב (9.5.1958) 367.

211 שם, בעמ' 368.

212 שם.

אין המשורר מתעלם מכך שלערביי מדינת ישראל "יש מכות זכרונה של תבוסה, יש מכות שלטון זר ומכות עיר ותל / שהיו לזולת לנחלה"²¹³. וקיים גם ההכרח הביטחוני המוצדק:

וידענו גם זאת: יש סיגים וכבלים של הכרח וחובה,
אשר כל המבקש לסלקם במחיר מביקש לגדע
יתדות בטחון-יסודי. דורש טוב הוא ולא לטובה
ואשרי היכול וכופר בשמירה אשר בה הוא בוטח...

למשל: אם אפילו יחלט על בטול הממשל הצבאי,
לא אדע אם רשאי מי בינינו לקום עד בוא-יום ולתבע
כל מלא חפש תנועה לערכים במושבות היהודים... מי יהיו
ויאמר "אנכי אחראי"... אחראי לא בפה פי ב פ ע ל.²¹⁴

לא מצינו כי אלתרמן הביע אי פעם דעה נגד עצם קיומו ונחיצותו של הממשל הצבאי. ואולם, חרף הכורח הביטחוני, אפשרי וחיוני לדעת המשורר לשנות – עד היסוד וללא דיחוי – את הגישה "הזורעת יום-יום / השפלה ובזוי ומרוזים, המעירה ומלבה בבמפוח / את גחלי הטינה הטבעית":

מה שיש לשנות הוא הקו, פ ל ה ק ו (זה משג מערפל
אך מאד מחשי), כל הקו ההופך זה שנים עשרת
את צבור הערכים במדינה לצבור מנדה ומשפל,
מנדה ונרדף! זה מריו וקולו שפרצו בנצרת.²¹⁵

ובבית המסיים של הטור מצוי, כבדרך כלל, הלקח העקרוני:

זהו לקח נצרת. חקות עם-ועם גם עלינו חלות
ומעוט מדכא וצודק – זאת נאמר ונדקדק במלינו –

213 ש.ם.

214 ש.ם, בעמ' 368-369.

215 ש.ם, בעמ' 369.

הוא מעוט ההופך את הרב לצבור של קסדות ואלות. —
 לו נסיר בעודעת את סימן ההפך הלזה מעלינו.²¹⁶

סיכום

הנה כי כן, שירים אלה של הטור השביעי עוסקים בפעולות שונות של חיילי צה"ל מול האוכלוסייה הערבית, בתקופה קשה זו של תחילת שנות החמישים. העיון בהם מעלה כי השיקול המוסרי הוא שיקול-על בעיני המשורר. פגיעה בלתי מוצדקת בערכים, בדרכים שונות, היא סכנה "לשלומם של חברה ומדינה". הדבר "מעפב מלנשום מלוא חזה את אור התחיה העברית". קברניטי המדינה וגם מפקדי הצבא אינם רשאים לפטור את עצמם מאחריות למקרים כאלה. כוחם של "הנפש והלב" עדיף על כוח "האש והחרב".

216 שם, בעמ' 370. אעיר כי כחודשיים לפני כן (28.2.1958), כתב אלטרמן בטור השביעי על קיפוח החקלאי הערבי, ראו "פרקים שונים: א. דרך הטבק" הטור השביעי ו 62. כך, מקבל חקלאי יהודי על קילוגרם טבק תשלום העולה פי כמה על התשלום הניתן לחקלאי ערבי מ"המשולש". אלטרמן מציע להעדיף בעניין זה את המילים המקראיות "עשק" או "חמס" על פני המלה המודרנית "אפליה": "העברית — אוצרותיה דלול לא דללו. / היא איננה מפלה אפליות, היא קוראת לדברים בשמם". לדעת אלטרמן, אותה סוגיה הנקראת "בטיה ערבית", היא "אולי הדחופה ביותר / גם מצד תודעה יהודית...". ראו שם, בעמ' 63. וראו גם בעניין אחר: "לשאלת הכבוד" הטור השביעי ב 375 (4.5.1956).

ב-15.7.1960 פתחו אסירים ערבים בכלא רמלה בשביתת רעב, בדרישה שלא ישוכנו בתאים משותפים עם אסירים יהודים הפוגעים ומתעללים בהם. ברשימה "משמעה של מחאה" הטור השביעי ב 371 (22.7.1960), הצדיק אלטרמן לחלוטין את הדרישה. באירוניה הוא מעלה את האבסורד "שמחוץ לכלא אנו מביאים בחשבון את חוסר הנורמאליות שביחסים בינינו ובין הערבים ואנו מצדיקים בכך קיומן של כל מיני מחיצות — ואף את החזקה שבהן, את המימשל הצבאי — ואילו דווקא פה, בכלא רמלה, כבר הגענו לדו-קיום מלא", ראו שם, בעמ' 373.

בסוף שנת 1965, באחת מרשימותיו האחרונות בטור השביעי, "הנאום והמרקחה" הטור השביעי ו 366 (15.10.1965), יצא אלטרמן להגנת משה דיין, בעקבות דברי דיין בנאום בחירות לפני ערביי "המשולש". דיין קבע "כי אין האזרח הערבי במדינת ישראל צריך לחדול מלהיות ערבי באורח חייו ובמסורת וזיקות-נפשיות שלו, אלא עליו לשמור על ייחודו הלאומי והאנושי במדינה, בהיותו מקבל עליו את הציות לחוקיה". דבריו של דיין עוררו סערה שבמרכזה הטענה שיש בהם משום "סכנה בטחונית". אלטרמן הצדיק את דברי דיין, והדגיש כי אין להתעלם מה"התרוצצות" שבלב ערביי ישראל, בין זיקתם לארצות הערביות לבין חובותיהם כאזרחי המדינה.

מן הראוי להדגיש כי העמדה המוסרית מושמעת על ידי המשורר כנימוק "לשמו". טעם הפעולה הראויה הוא מהותני, ובדרך כלל לא מוזכר הטעם התועלתני.²¹⁷ שמירת המוסר ומניעת עוול הם חלק מנשמת האדם, העם היהודי, והלוחם העברי בפרט. טוהר הנשק של הלוחם העברי קשור אל "היסטוריה יהודית מְבִהקת" ואל מוסר היהדות.²¹⁸

217 ראו גם מנחם פינקלשטיין המשפט בתקופת לחימה, לעיל ה"ש 12, בעמ' 33-34, וכן אניטה שפירא "בין הבלגה לטרור – הכינוס היישובי ביולי 1938" הציונות ו 359, 411-413 (תשמ"א). במאמר זה פרסמה המחברת "פרוטוקול סטנוגרפי" של כינוס הנהגת היישוב היהודי ביולי 1938, בעיצומה של תקופת "המאורעות" שעוררה את "פולמוס ההבלגה". בן-גוריון טען כי אין זה מוסרי אמנם להשיב על הטרור הערבי במעשי טרור של היהודים, ואולם לא זה הטיעון המכריע:

אנו חיים בעולם שמוסר טוב למטיפים. לא חיים על פי זה [...] לא נוכיח לישוב – אם לא נוכל להוכיח לו שיש בזה אסון פוליטי לישוב – מדברי מוסר בלבד.

בן-גוריון העדיף אפוא את הנימוק התועלתני. לעומת זאת אמר הרב עמיאל באותו כינוס: לרבנים וליהדות לא צריך לדבר מנקודה זו, שזה אינו מביא תועלת. אפשר היה לחשוב שאילו זה הביא תועלת, היו הרבנים חושבים אחרת. היהדות אומרת "לא תרצח" בלי שום תנאי.

וראו גם אליעזר דון יחיא, "דת וטרור פוליטי – היהדות הדתית ופעולות הגמול בתקופת 'המאורעות'", הציונות יז 155 (1993).

בספרה על יגאל אלון אביב חָלְדוּ, לעיל ה"ש 120, עומדת אניטה שפירא לא אחת על כך שכאשר מתחו קברניטי הביטחון ביקורת על מעשה שלא ייעשה, הם גם הדגישו שהמעשה מזיק מבחינה לאומית: "ביקורת מטעמים מוסריים בלבד נתפסה כירחמיאליות שאיננה משכנעת דיה; ולכן, כתוספת משקל, יש לצרף אליה גם טעמים של כדאיות", שם, בעמ' 403. ראו גם אניטה שפירא ברל, לעיל ה"ש 3, עמ' 584.

בשירו "ליצחק שדה", לעיל ה"ש 7, רואה אלתרמן את יצחק שדה כמי שהטביע בלוחם העברי את הערך של טוהר הנשק. באותו טור הטעים המשורר גם את הטעם התועלתני: "אולי דָּבָר פְּעוּט הוּא צֶלֶם הָאָדָם... / אֶךְ הוּא לְנִצְחוֹן אוֹלֵי פּוֹתַח דָּלֶת".

אעיר כי גם עיון בטורים הרבים שבהם יצא אלתרמן נגד פעולות קטלניות שנעשו בידי ארגוני המחתרת לפני קום המדינה (טורים שפורטו לעיל בה"ש 125), מלמד כי השלילה היא בדרך כלל מנימוקים מוסריים גרידא, אם כי יש ועולה הנימוק של החלשת הנהגת היישוב עקב פעולות אלה.

218 יצוין כי בתקופת "המאורעות" בשנות השלושים של המאה העשרים ניטש בכל עוז "פולמוס ההבלגה" (שהוזכר בהערה הקודמת), דהיינו הדיון בשאלה אם נכונה ההשקפה של הנהגת היישוב שאין להשיב על הטרור הערבי בטרור יהודי. אהוד לוז שבחן את העמדות השונות, ציין כי "מוסר היהדות" שימש אז מוטיב חוזר בדבריהם של רוב הדוברים, חילונים ודתיים כאחד: "הפולמוס קבע למעשה את קווי המתאר של העמדות השונות בסוגיה זו בחברה

בהקדמה לחיבור זה ציינתי כי לנוכח הריכוז המרשים של שירי נתן אלתרמן בטור השביעי בשנות החמישים בסוגיית טוהר הנשק, שכונסו למדור מיוחד בטור השביעי על ידי המשורר עצמו, העדפתי לפתוח בשירים אלה. מעתה אחזור במנהרת הזמן האלתרמנית אל התקופה שלפני כן.

הישראלית עד לזמננו. מתוכו נולד גם עקרון 'טוהר הנשק' שהטביע את חותמו על מוסר הלחימה הישראלי. אפשר לומר בפשטות: עקרון 'טוהר הנשק' נולד מתוך 'מוסר היהדות'".
ראו מאבק בנחל יבוק, לעיל ה"ש 7, בעמ' 351.

במקום אחר בספרו עמד המחבר על השקפתה המוסרית של המנהיגות הציונית-דתית לאחר מלחמת ששת הימים, בסוגיית הפגיעה באוכלוסייה האזרחית. לדבריו, בניגוד לגינוי החד-משמעי בשנות השלושים, הלכו והתרבו בחוגי הציונות הדתית רבנים המתירים פגיעה כזו בדיעבד, או אף הרואים בה מצווה דתית ממש, כחלק מן המאבק נגד הטרור הערבי: "המסקנה האופרטיבית מאידיאולוגיה זו היא דחיית המושג המסורתי של 'טוהר הנשק' שרווח בצה"ל", ראו שם, בעמ' 374. בהמשך ניתח המחבר את הטעמים היסודיים, לדעתו, לעמדה זו, שהוא קורא לה "נתק בין דת ומוסר", ראו שם, בעמ' 377-382.

חלק רביעי

נתן אלתרמן, יצחק שדה והפלמ"ח

פרק א

נתן אלתרמן ויצחק שדה

נראה לי כי במחקר זה מן הראוי להקדיש מקום למערכת היחסים המיוחדת שבין נתן אלתרמן לבין יצחק שדה, ולכתיבתו של אלתרמן בטור השביעי על אודות יצחק שדה ועל אודות הפלמ"ח. יש לכך זיקה ישירה, בכמה הקשרים, לנושאים הנידונים בחיבור זה, ובמיוחד לסוגיית טוהר הנשק של הלוחם העברי. כמו כן ישמשו הדברים כמעבר לשירי הטור השביעי בתקופת מלחמת השחרור, שארון בהם בחלק הבא.

יצחק שדה עסק בפעילות ביטחונית מימי ה"הגנה" הראשונים, אך פעילותו העיקרית החלה במאורעות 1936-1939. ההתקוממות הערבית הפתיעה את היישוב היהודי וחשפה שלושה קשיים עיקריים: הצורך במעבר מ"אתוס דפנסיבי" שבמרכזו בניין הארץ, ל"אתוס אופנסיבי" שעניינו יישוב הנלחם על חייו; קושי בתחום הארגון והניהול; אי קיומו של מענה צבאי לאתגר ההתקפה הערבית, ובכלל זה הקושי להתמודד עם הפעילות הערבית בלילות.²¹⁹ בתקופה זו חלה תמורה מהותית בשיטות הלחימה, הראויה, לדעת אניטה שפירא, בספרה **יגאל אלון: אביב חלדו** – לתואר "מהפכה", ובמרכזה עמד יצחק שדה:

ברגע ההיסטורי שבו הצטלבו הדרכים של הגשמת הציונות עם הופעתו של דור לוחמים חדש, גיבש יצחק שדה את תורת המלחמה, שנתנה

219 אניטה שפירא **אביב חלדו**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 132-136. ראו גם ספרה של שפירא **חרב היונה**, לעיל ה"ש 137, בעמ' 341-345.

תשובה אסטרטגית וטקטית לאתגר הצבאי שהעמיד המרד הערבי לפני היישוב היהודי. זה היה רגע המפנה במערכה על ארץ-ישראל.²²⁰

ראשיתו של המפנה הייתה בהופעתה של יחידה – "הנוודת" – בהרי ירושלים, שייחודה ב"יציאה מן הגדר", חלף ההגנה הפסיבית במעגל היישוב. המשכו של המפנה – בגוף חדש שהוחלט על הקמתו בסוף 1937, והוא הפו"ש (פלוגות שדה), גוף צבאי העומד לרשות מפקדה עצמאית (מפקדת הפו"ש), ומתגייסים אליו צעירים מכל רחבי הארץ.²²¹ שפירא מתארת את הכנס – הראשון והאחרון – של הפו"ש, שכינס יצחק שדה בסוף 1938 בבית הפועלות שבתל אביב. כנס זה לא היה שגרתי:

אולם שדה הביא עמו לכנס את נתן אלתרמן, שחיבר לכבודו את שיר הפו"שים, וסמבורסקי הלחין לו מנגינה. ספק אם מישהו מהנוכחים, פרט לשדה, הבין שבאמצעות השיר הזה יזכה הפו"ש קצור הימים לחיי עולם, חוליה בשלשלת שראשיתה בתל-חי.²²²

220 **אביב חלדו**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 136. וראו גם רשימתו של נתן אלתרמן "על יצחק שדה" **הטור השביעי** ב 222, 224 (27.8.1957) (להלן: "על יצחק שדה"): "הוא היה הראשון בין ראשונים וספורים – ויתכן שעוד ייקבע כי זכותו שלו בלבד היא – אשר חוללה את המהפכה במושגי ההתגוננות היהודית בארץ".

221 אניטה שפירא **אביב חלדו**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 136-139, וכן בעמ' 150-151. על הפו"ש בהרחבה, ראו יהודה סלוצקי **ספר תולדות ההגנה** כרך ב: מהגנה למאבק 939-967 (מערכות, תשכ"ד) (להלן: **ספר תולדות ההגנה**).

בספרה **חרב היונה**, לעיל ה"ש 137, בעמ' 342, מאפיינת המחברת את יצחק שדה כך: "האיש ששמו נקשר בהקמתו של הפו"ש היה יצחק שדה, מן הרמויות היותר צבעוניות של תנועת העבודה. את הכשרתו קיבל בצבא הרוסי [...] עלה לארץ עם אנשי 'החלוץ' שאירגן טרומפלדור בשעתו, והיה ממקימי גודר העבודה. פועל, חוצב, מתאגרף, בוהמיין, אוהב ספר וסופרים" (וראו גם בעמ' 342-343, על וינגייט ושיטותיו באותה עת).

אכן, הגם שהמושג "טוהר הנשק" נולד באותה תקופה, הפירוש שניתן לו אז היה מרחיב מאוד. ראו אניטה שפירא **אביב חלדו**, שם, בעמ' 150-153. המחברת ציינה כי גם תגובות המפקדים הבכירים – לרבות יצחק שדה – להתנהגות חמורה של פקודיהם הייתה מתונה למדי: "בהתנהגות הפיקוד העליון כלפי פגיעות בטוהר-הנשק היתה דו-ערכיות, שהקרינה על פקודיהם", שם, בעמ' 153. וראו גם **חרב היונה**, לעיל ה"ש 137, בעמ' 344-345.

222 **אביב חלדו**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 165. תיאור הכנס, בעמ' 165-166, מבוסס על עדותה של שוש ספקטור. צביקה דרור שחיבר את הביוגרפיה של יצחק שדה מביא בספרו את דבריה של שוש ספקטור – כפי שסופרו לאהרן מגד – על מה שאמר אלתרמן עצמו לגבי

"שיר הפו"שים נלמד בכנס", ממשיכה המחברת, "והיה ללהיט של התקופה". שיר הפו"שים הוא "זֶמֶר הַפְּלָגוֹת"²²³ המפורסם, שכוחו עמו עד היום: "אֵת זֶמֶר הַפְּלָגוֹת נָשִׁיר נָא לְמִזְכֵּרֵת". השיר מבטא היטב את המעבר מ"האתוס הדפנסיבי" אל "האתוס האופנסיבי":

אֵת שְׁלוֹם הַמְּחַרְשָׁה נִשְׂאוּ לָךְ בַּחֲוִירֶיךָ —
הַיּוֹם הֵם לָךְ נוֹשָׂאִים שְׁלוֹם עַל הָרוֹבִיִּים.²²⁴

לשם כך באה "היציאה מן הגדר" לעבר המתקפים ולמען השליטה במקומות חדשים:

פְּלָגָה — עֲלֵי עֲלֵי בְּהָר,
פְּלָגָה — כְּבוֹשׁ תְּכַבְּשֵׁי!
בְּמָקוֹם שֶׁם אִישׁ עוֹד לֹא עָבַר,
שֶׁם יַעֲבְרוּ הַפּוֹ"שִׁים.²²⁵

נראה שמפנה ביטחוני זה שעבר היישוב, משקף מהפך עמוק לא פחות שעבר המשורר עצמו בתקופת המאורעות. זמן קצר לפני כן, בשנת 1934, חיבר אלתרמן את השיר "אֵל תַּתְּנוּ לָהֶם רוֹבִיִּים" שהיה להמנון פציפיסטי ידוע,²²⁶ ואילו עתה תמך הוא בכל לב בהשבת מלחמה שערה:

כתיבת "זמר הפלוגות". אלה הדברים (בסוגריים מרובעים) — הפרשנות שהובאה לדברי אלתרמן):

על נסיבות כתיבת השיר סיפר אלתרמן ש"בשנים ההן היה קרע בין אנשי הרוח והארץ עצמה [כלומר, בין אנשי הרוח והנעשה בארץ]. ואלה [בחורי הפו"ש] היו מופיעים [אצלנו בתל אביב כמו] מעולם אחר; [שדה] היה מופיע בהמולה ורעש מלווה צעירים. הוא היה חוליה מקשרת בין אלה שבעיר והארץ עצמה". אלתרמן מציין שהקשר בין הצעירים הללו לבין אנשי הרוח היה קשר רופף. לדעתו "נחוצ" היה שיר" כדי לעבות את הקשר.

צביקה דרור מצביא ללא שררה — סיפור חייו של יצחק שדה, "הזקן" 151 (הקיבוץ המאוחד, 1996) (להלן: מצביא ללא שררה).

223 נתן אלתרמן פזמונים ושירי-זמר כרך ב, לעיל ה"ש 19, בעמ' 315. נקרא תחילה "שיר הנודדים".

224 ש.ם.

225 ש.ם.

226 ראו להלן חלק תשיעי, פרק א.

כִּי לֹא לְשׂוּא, אָחִי, חֲרֻשֶׁת וּבְנִית,
לְנֶפֶשׁ וּלְבֵית לָנוּ מִלְחָמָה!
ג'וֹעֵרָה, תִּלְעֶמֶל, כְּנִרַת וַחֲנִיתָה,
אֲתָן לָנוּ דְגָלִים וְאָנוּ – הַחֹמָה.

כִּי לֹא נָשׁוּב אַחֹר, וְדַרְךְ אֵין אַחֲרַת,
אֵין עִם אֲשֶׁר יִסּוּג מִחֲפִירוֹת חַיִּיו.
הַלְכָה, הַלְכָה פְּלָגָה בְּלִילָה בְּשֵׁרֶשֶׁת,
פְּנִיָה, מוֹלְדֵתִי, הוֹלְכִים אִתָּם בְּקֶרֶב!²²⁷

מן הראוי לציין כי באותה עת, סוף שנת 1938, פרסם אלתרמן את מאמרו "סוד המרכאות הכפולות"²²⁸ שרבים עמדו על חשיבותו להבנת תחילת דרכו של המשורר אל השירה הלאומית. בסיום המאמר מובעת משאלה:

יום שבו ישיר הפייטן העברי על הציונות, למשל, ויראה עצמו י כ ו ל
ו ז כ א י להביא בשירו את שמה המפורש ב ל א מ ר כ א ו ת, יהיה
יום נצחון לשירה העברית.²²⁹

227 "זמר הפלגות", שם, בעמ' 316. בשיר זה הקדיש אלתרמן מקום גם לחדוש של עצם הלחימה בלילה. השיר נפתח ומסתיים בהליכתה של הפלוגה בלילה בוואדי אפל. עוד נכתב: "לְשׂוּא, לְשׂוּא אֲמָרוּ: רַק הַיָּמִים הֵם לָנוּ, / לְשׂוּא אֲמָרוּ: לֹא־שָׁד נָדוֹן הַלַּיִל". יצוין כי בין "שירי עיר היונה" יש שיר שמפורטים בו יתרונותיה הצבאיים של הלחימה בלילה, לאחר שהמשורר קובע כי "עֲשׂוּ הַיְּהוּדִים אֶת הַחֲשֶׁךְ / לְחֻזֵּק בְּכָל כְּלֵי מִלְחָמָה". ראו "שבחי החשך" עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 89-90.

בשנות השלושים הלחין סמבורסקי שני שירים מפורסמים נוספים של אלתרמן, בעלי זיקה לאומית וביטחונית. "שיר בוקר" ("בְּהָרִים כְּכֹר הַשָּׁמֶשׁ מְלֵהֶטֶת"; פּוֹמּוֹנִים וּשְׁיִירֵי־זִמְרָה כִּרְךְ ב, לעיל ה"ש 19, בעמ' 302) שבסיומו נאמר: "אִם קָשָׁה הִיא הַדֶּרֶךְ וּבּוֹגְדָת / אִם גַּם לֹא אַחַד יְפֹל חֶלֶל / עַד עוֹלָם נֹאֵהֵב אוֹתָךְ מוֹלְדֵת / אָנוּ לָךְ בְּקֶרֶב וּבְעֶמֶל". גם ב"שיר העמק" ("בְּאֶה מְנוּחָה לִיגַע"; פּוֹמּוֹנִים וּשְׁיִירֵי־זִמְרָה, שם, בעמ' 310), מבורכת המולדת ("תְּבַרְךָ אֲרֻצֵי וְתִתְהַלֵּל"), ובסיומו נשמע קול ירייה: "מִי יֵרָה וּמִי זֶה שֶׁם נָפַל / בֵּין בֵּית אֶלְפָּא וְנֶהְלֵל?". שני שירים אלה נכתבו לסרט חיים חדשים, סרט תעמולה של התנועה הציונית, וראשון סרטי התעודה המדברים שהופקו בארץ.

228 פורסם לראשונה בטורים שנה ב, גל' כו-כז כה תשרי תרצ"ט (19.10.1938). נמצא בספר המאמרים של נתן אלתרמן במועגל, לעיל ה"ש 27, בעמ' 27, וממנו אצטט.

229 ההדרגשות – במקור. אלתרמן כתב כי הציונות היא אחת מאותן "מלים גדולות", "שמות יפים", בדומה ל"מולדת" ול"ארץ ישראל" (שגם הן נזכרות במאמר). דא עקא שעל מילים כאלה נגזר דין הכדירות, בדרך של "כליאתן" בין המרכאות הכפולות. ראשונה התערה

פלוגות השדה שפורקו בפברואר 1939 היו המבשר של הפלמ"ח. יצחק שדה שכונה בפי פקודיו "הזקן", פיקד על הפלמ"ח מאז הקמתו ב-1941 ועד 1945, ולאחר מכן היה חבר המפקדה הארצית של ה"הגנה" (מ"א). משנת 1945 עד שנת 1947 שימש רמטכ"ל בפועל, ובמאי 1948 הקים את חטיבת השריון הראשונה של צה"ל, חטיבה 8. הוא פיקד על החטיבה במלחמת השחרור – במבצע "דני", במבצע "יואב" ובמבצע "חורב". בין השאר כבש את משטרת עיראק-סוידאן (ביום 9.11.1948), לאחר שנכשלו שני ניסיונות כיבוש קודמים בפיקודו שבוצעו בלילה (19.10.1948; 21.10.1948).

נתן אלתרמן התגייס לחטיבה 8 בגיל שלושים ושמונה, ולפי המסופר, הוא גויס לחטיבה זו דווקא, כלוחם, בשל הידידות שבינו לבין יצחק שדה.²³⁰ ביסוד הדברים הייתה עמדתו של יצחק שדה כי "משורר העם בעת מלחמת העם צריך לחוש מבשרו את המלחמה הזאת שהייתה קודם-כל מלחמה על עצם הקיום". לפיכך סירב אלתרמן להתגייס למחלקת התרבות (מחת"ר), ובעת ההפוגה השנייה, בקיץ 1948, הוא גויס והוצב בחטיבה 8.

אלתרמן הוצב לגדוד 8, שהיה גדוד מרגמות 81 מילימטר, ולדעתו של עודד מסר, מצא בכך יצחק שדה פשרה: "בתור חייל בגדוד זה היה נתן חייל בחטיבה לוחמת, אלא שהיתה בכך מידה רבה של הימנעות מסיכון חי נתן. גדוד-המרגמות

משמות אלה השירה: "היא שאיננה סובלת את הבגידה כחרה לבגוד בהן ראשונה". הלשון העברית מזומנת עתה: "לבכות ולשיר על צוואר הפרה שבשדות השרון"; השירה העברית נקראת "אל היום והלילה החדשים של ארץ זו, אל העיר וקולותיה, אל החי והלמות לכו". מה שנדרש מהשירה הוא "לקרוא לדברים בשמם", אך בינתיים הדבר טרם נעשה. מכאן מגיע המחבר למשאלה דלעיל.

על מאמר זה וחשיבותו ראו מנחם דורמן נתן אלתרמן – פרקי ביוגרפיה 183-184 (רבורה גילולה עורכת, הקיבוץ המאוחד, 1991) (להלן: פרקי ביוגרפיה); דן מירון מפרט אל עיקר, לעיל ה"ש 15, בעמ' 221-223; שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 232-233; חנן חבר פתאום מראה המלחמה, לעיל ה"ש 10. דרור אידר אלתרמן – בודלה, פריז – תל אביב – אורבניות ומיתוס בשירי 'פרחי הרע' ו'כוכבים בחוץ' 219-224 (כרמל, תשס"ד). והשוו לשיר ז' ב"שירים על רעות הרוח" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 172, שנאמר בו:

וְאֶשְׁרֵי הַשִּׁירָה הַפּוֹתֶכֶת "אֲרֻצֵּי"
בְּלִי לְחוּשׁ כִּי דְרָכָה עַל נַחֲשׁ.

230 הדברים המובאים כאן על שירותו של אלתרמן ב-1948 נמסרו מפי עודד מסר ויובל מרמרי, ראו פרקי ביוגרפיה, לעיל ה"ש 229, בעמ' 229-231.

הוא גדוד לוחם, אבל לא גדוד מסתער". בראשית אוקטובר 1948 הגיעו האימונים לסיומם, ואלתרמן קיבל דרגת טר"ש.

במבצע "יואב" הוטל על החטיבה להשתתף בפריצת המצור באיזור עיראק אל-מנשיה. עודד מסר עצמו היה במוצב הפיקוד יחד עם יצחק שדה. הפלוגה של אלתרמן ירתה אש ריכוך על התל. המבצע נכשל.

מסר ציין כי קרבתו של אלתרמן לקו האש הראיגה את יצחק שדה: "לאחר שנפלו פצצות בקירבת עמדתו של נתן, עוד באותו ערב נדרש אלתרמן לעזוב את הגדוד. סירב, אבל קיבל פקודה".

יצחק שדה עצמו כתב שלוש שנים מאוחר יותר על השתתפותו של נתן אלתרמן

באותו קרב:

אני נזכר בידידי, במשורר. לא, לא אוכל עוד לשולחו לקרב. רק עכשיו אני תופס עד כמה דאגתי לחיי יחיד תוך כדי דאגות אחרות. אני שולח אליו שליח והוא מגיע – עייף, אפור, שתקן. אני מודיע לו את החלטתי. הוא מנסה להתנגד. אני מסביר לו: יום אחד נסעת, לילה אחד חפרת, יום אחד לחמת – שלושים ושש שעות רצופות. על ידך היו אנשים צעירים מאוד. אתה, בגילך ובמצב בריאותך, לא תחזיק מעמד. אני מרגיש את עצמי כתלמיד שנכשל. בלילה מגיעים היגאלים וב"ג יגאל אלון, יגאל ידין ובן-גוריון. אני מרגיש שלא שיכנעתי אותו. אני שולח פקודות מתאימות למפקדה.²³¹

בטורו השביעי "עם לכידת התל",²³² תיאר אלתרמן תמרון גדול של צה"ל, בספטמבר 1954, שהמטרה בו הייתה לכבוש תל הצמוד לכפר הערבי החרב

231 הטור השביעי ה 361 – הערות וביאורים, מתוך מאמר בעל המשמר, 21.10.1951. חברו של אלתרמן, המשורר יעקב אורלנד, כתב כי לאחר שהתברר שתפארתו של אלתרמן "לא היתה שְׁלֵמָה אצל המרגמה, והחליטו מי שהחליטו כי תועלתו מרובה יותר עם קולמוסו ביד", לבו של אלתרמן "נקף אותו בשל כך", ועל כן היה "מושך חסד" ו"מעריף סופרלטיביים" על צעירי הסופרים המגויסים – כמו חיים גורי ומשה שמיר – כמין "פיצוי נסתר" לעצמו. ראו נתן היה אומר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 79-80.

232 "עם לכידת התל", לעיל ה"ש 75.

עיראק אל-מנשיה. מאיר פעיל סבר כי יש זיקה בין כתיבת טור זה על ידי אלתרמן לבין זכר הקרב על עיראק אל-מנשיה.²³³

233 ראו הערות וביאורים לכרך ה, בעמ' 361 (מאיר פעיל, מכתב אישי, 9.10.1993). כתב מאיר פעיל:

נתן אלתרמן חווה חוויה קשה אל מול תל זה באוקטובר 1948, במלחמת העצמאות. חטיבה 8, בפיקוד ידירו של אלתרמן, יצחק שדה, תקפה מכיוון צפון במגמה לכבוש את התל ואת הכפר עיראק אל-מנשיה מידי הצבא המצרי. ההתקפה נכשלה כשלון חרוץ. נתן אלתרמן נוכח בקרב. אין ספק שזכרון המפלה הקשה ההיא השפיע על כתיבת הטור הזה שש שנים לאחר מכן.

תל זה הוא תל עיראני, הסמוך לקריית גת. בד בבד עם מבצע "חורב", נכשל ניסיון לכבוש את עיראק אל-מנשיה ב-28.12.1948 ("מבצע חיסול"), ושמונים ושבעה לוחמים נהרגו! ראו נתנאל לורך קורות מלחמת העצמאות 615-618 (מהדורה מעודכנת ומורחבת, מודן, 1998).

פרק ב

אלתרמן על יצחק שדה

אלתרמן אהב והעריך מאוד את חברו יצחק שדה "המציבי, החלוצי, המפקד והרע",²³⁴ והדברים באו לידי ביטוי בטור השביעי. אלתרמן הקדיש שיר לשדה, "בהמציאו עומד מחוץ לשירות הצבאי, 1949",²³⁵ ובו הוצר על כך ש"בהבנות צבא-קבע" לא יהיה יצחק שדה "בין הבנאים".²³⁶ יצחק שדה הוא "חיל ואדריכל, אוצר / של נסיון נדיר, חרש נבון-כפיים. / רבם של מפקדים... ובכך הוא משחרר".²³⁷ יצחק שדה הוא שעיצב, לדעת המשורר, את דמות החייל העברי, אשר שומר בלחימתו על צלם האדם:

אפשר לזכור בזה את נתיבי הקרב,
אך יש לזכור גם דרך ארצה אחרת
בה כסתת-אמן עצב הוא קו-לקו
דמות לחימה עברית,
לטש אותה בחרט.

ודמות חיל עברי ידו טבעה חותם
בחינוכיו, יום יום,
ברך ובכח-פלד,
אולי דבר פעוט הוא צלם האדם...
אך הוא לנצחון אולי פותח דלת.²³⁸

234 "יצחק שדה" הטור השביעי א 311, 312 (29.8.1952) (להלן: "יצחק שדה").

235 "ליצחק שדה", לעיל ה"ש 7.

236 שם, בעמ' 308.

237 שם, בעמ' 307.

238 שם, בעמ' 306-307.

בשתי השורות האחרונות חוזרים אנו ל"דבר הפעוט" האלתרמני. אנו מבינים כבר, שה"אולי" – פעמיים בשורות אלה – הוא הדבר שאינו מוטל בספק. מגמת ה"אולי" – הפוכה: צלם האדם אינו דבר פעוט. הוא המפתח לניצחון.²³⁹ עשר השנים שבין הקמת הפו"ש למלחמת השחרור באות לביטוי בבית הבא:

ה"פּוֹשׁ", הַחֲטִיבָה,
הַזְמַן עַל כָּל פְּרִיטֵי ו,
בְּקוֹרְסִים, בְּמִסְעֵ וּבְשִׁיחוֹת־בְּחָרָשׁ.
הַרְבֵּה מִן הַגְּדוּלוֹת שֶׁצִּמְרָתָן בְּעֵב
דוֹמֵם בְּאֲדָמָה הִכּוּ אֵז שְׂרָשׁ.²⁴⁰

כאמור, לדעת אלתרמן, יצחק שדה הוא שהנחיל לחיילי הצבא העברי את השמירה על ערכי הרוח ועל טוהר הנשק כעיקרון יסודי וכתנאי הכרחי:

הַרְבֵּה אִמְרוֹת־כָּנָף אֲשֶׁר לְמִסוּרָה,
עַל טְהוֹר־לֵב וְנֶשֶׁק וְעֶרְכֵי הַרוּחַ,
הָיּוּ לוֹ לְעִנְיָן שֶׁל עֲבוּרָה שְׁחָרָה
אֲשֶׁר הִכְרַחוּתָהּ אֵינָנָה לְוֹכֵחַ.²⁴¹

239 והשוו לדברים שכתב אלתרמן ברשימה על יצחק שדה: "עניינים שהוא בחר בהם להדגיש את ערכם ואת מעלתם, ולו גם מקומם בצדי הדרכים ובין פכים-קטנים לכאורה, יכולת להיות סמוך ובטוח שהם דברים של עיקר". ראו "על יצחק שדה", לעיל ה"ש 220. וכן ראו מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 225-227.

240 "ליצחק שדה", לעיל ה"ש 7, בעמ' 307. על הכנות הפלמ"ח למלחמה, ראו גם השיר "קרואי מועד" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 36.

241 שם. במדור "עם הנוער – מסביב למדורה" בכתב העת לאחדות העבודה (גיליון 77), פרסם יצחק שדה בשם העט י. נודד, ב-17.1.1946, את הרשימה "על הגבורה". שדה כתב כי אין גבורה בלי מטרה הומנית: "לכן קשה לו לאדם המחונן בסגולת הגבורה להרוג. הוא מגיע לכך רק באין מוצא אחר, כשאין צל של ספק בצדקת ההריגה. כשהמעשה נחוץ למען החיים". ראו יצחק שדה מסביב למדורה 68, 69 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט). לעומת זאת, כאשר הפעולה משתבשת ביסודות זרים, כמו יהירות וסיפוק יצרים, מופיעים גם "הסימנים החיצוניים: פגיעות בבלתי אשמים, אכזריות מיוחדת, אי-נקיין בבחירת האמצעים, אי-הערכת החיים" (שם).

שמונה שנים קודם לכן, בהיותו מפקד הפו"ש, כתב יצחק שדה בדבר מאמר שכותרתו: "לא הבלגה ולא רצח". הוא ציין כי הנוטרים הנודדים פועלים כל העת נגד ההבלגה. הם

עם מותו של יצחק שדה, בשנת 1952, הקדיש אלתרמן דברי תודה נרגשים לדמותו "הַפְּלֵאִית" של "אַלוֹף נְעוּרֵיָהּ שֶׁל אַחַת פְּרָשׁוֹת הַשְּׁחָרוֹר הַגְּדוֹלוֹת".²⁴² גם בטור זה ציין המשורר בעצב את היותו של שדה "מְנַתֵּק מְשֻׁרוֹת"; את העובדה ש"בְּצֶעֶד צֶה"ל בְּסֶף / לֹא יִכְלְנוּ עֵינַיִם לְשֵׂאת אֵלָיָהּ / בְּרֵאוֹתֵנוּ אוֹתָהּ מְבֻדָּד וּמְדַח".²⁴³ עם זאת, שמורה ליצחק שדה אהבת האמת של העם: "שֶׁקְסַמְתָּ לָהֶם, שֶׁהִנֵּה עוֹד בְּטָרִם / חֲרָתוֹף בְּשֵׁשׁ, נִחְרַת בְּלֵב".²⁴⁴

ביום השנה החמישי למותו של יצחק שדה כתב אלתרמן בטורו מאמר לזכרו, וסקר בו את מסע חייו של שדה ואת תרומתו הייחודית לתקומת ישראל בארצו. אין אדם בארץ שחלקו רב יותר מחלקו של יצחק שדה בעיצוב מראיתו של המחנה הלוחם: "והיא מראית של הווייה מלאה, אשר שמחות הרעות והשיר והספר ושאר נפלאות אהבת-החיים ואהבת האדם החי הם מעצם טיבה ומהותה".²⁴⁵ לזכותו של יצחק שדה יש לזקוף את העובדה: "שאותו כלי מלחמה עיקרי של תקומת ישראל, הפלמ"ח, נחרת לעולם בתודעת האומה לא רק כגייס חוגר, נושא נשק מושיע, כי גם סמל נעוריה ושירתה ויפיה של התקופה".²⁴⁶

אלתרמן ציין כי זכה לראות את יצחק שדה "גם בשעות מלאכת המלחמה, במפקדה ובדרכים ועד לאור הפנס על שולחן הקרשים בשדות רפיה".²⁴⁷ הוא מזכיר את "תמונת עיראק-סווידאן העשנה, המלאה חיילים מצרים נכנעים וידיהם מורמות למעלה, רגע אחד לפני שיצחק שדה נכנס למבצר ומצווה על הקצין העברי לומר לחיילי האויב שיורידו את ידיהם העייפות".²⁴⁸

רודפים אחר האויב ולוחמים בו עד חרמה: "אבל אנחנו נגד רצח. אנחנו נגד התנפלויות על עוברי-דרכים, נגד התנקשות בערבים עובדים שקטים [...] הרצח הוא שפל, תמיד שפל, יהיה הרוצח מי שיהיה". ראו ספר תולדות ההגנה, לעיל ה"ש 221, בעמ' 847-848.

242 "יצחק שדה", לעיל ה"ש 234, בעמ' 313.

243 שם, בעמ' 312.

244 שם, בעמ' 313.

245 "על יצחק שדה", לעיל ה"ש 220, בעמ' 223.

246 שם.

247 שם, בעמ' 225.

248 שם. משטרת עיראק-סווידאן נכבשה לבסוף רק ב-9.11.1948. היה זה, כנראה, אחרי שאלתרמן חדל לשרת בחזית זו (ראו סוף פרק א). אפשר אפוא כי אלתרמן תיאר את החיילים המצרים הנכנעים, בהסתמכו על דבריו של יצחק שדה עצמו, אשר התגאה בפני כל מי שסיפר לו על הקרב: "שרק כשהוא הגיע, הורה לשבויים להוריד את הידיים. ככה צריך להתנהג", ראו מצביא ללא שררה, לעיל ה"ש 222, בעמ' 415.

פרק ג

אלתרמן על הפלמ"ח

בנושא הפלמ"ח עסק אלתרמן רבות בטור השביעי, ופירוק הפלמ"ח הוא אחד הנושאים שבהם חלק בתקיפות על עמדתו של בן-גוריון.²⁴⁹ ידוע ומולחן הוא שירו של אלתרמן "מסביב למדורה" שפורסם בטור השביעי "על ספו של הדרור", היינו, שבוע לפני הכרזת העצמאות.²⁵⁰ בטור זה ביקש אלתרמן, בשם האומה, להודות לאנשי הפלמ"ח, באופן חגיגי ונרגש, על פועלם ההיסטורי, ועל תרומתם הרבה לעצמאות הקרבה. השיר פותח בקביעת עובדה שיש בה מהטחת האשמה: "אִמְתָּם לֹא הֵיְתָה לָהֶם אִם. / לֹא יִדְעָה בְּצִאתָם לְדֶרֶךְ".²⁵¹ לפי פֶּשֶׁט השיר, מתייחסת ביקורת זו לראשית ימי הפלמ"ח. אולם, דומה כי אפשר לראות את הקטרוג – כסברתו של דן מירון – ממשיך עד תש"ח.²⁵²

- 249 לעניין המחלוקות בין בן-גוריון לאלתרמן, ראו חלק עשירי להלן.
- 250 "מסביב למדורה" הטור השביעי א 309 (7.5.1948). אלתרמן כינס לספר השני של הטור השביעי, בשנת תשי"ד, חמישה שירים על הפלמ"ח ועל יצחק שדה, במדור שקרא לו "שְׁתֵּי שְׂבָלִים וְחֶרֶב", על שם סמלו של הפלמ"ח. בכינוס המאוחר יותר מצויים אותם שירים בכרך א, עמ' 303 ואילך. שם הטור, "מסביב למדורה", לקוח מרשימות שכתב יצחק שדה, בשמות עט שונים, ואשר נשאו כותרת זו. כך גם נקראה אסופה מרשימותיו שפורסמה בשנת תש"ו (הוצאת "לאחדות העבודה").
- 251 שם. והשוו לנער ולנערה ב"מגש הכסף" הצועדים אל מול האומה, אך היא אינה מכירה אותם: "אִז תִּשְׁאַל הָאֲמָה, שְׁטוּפֵת דִּמְע וְקֶסֶם. / וְאָמְרָה: מִי אַתָּם?". ראו "מגש הכסף", לעיל ה"ש 78, בעמ' 155.
- 252 דן מירון מול האח השותק – עיונים בשירת מלחמת העצמאות 92-100 (כתר והאוניברסיטה הפתוחה, 1992) (להלן: מול האח השותק). דומה גם שיש טעם בהנחתו של מירון כי הייתה כאן רתיעה מוסרית של המשורר מלכתוב על קרבות שלא השתתף בהם. הדברים נרמזים אולי בבית שלפני האחרון בשיר זה, שהמשורר שואל בו: "מִה נִשְׁיֵר עֲלֵיהֶם? מִה נִשְׁיֵר?", ועונה: "הֵם עוֹשִׂים זֹאת יָפֵה מְאֹתָנוּ". וכן: "זֶהוּ טִיב הַפְּלִמָּח. הוּא אֵינְנוּ מְשֹׁאֵר /

כפי שנוכחנו כבר לדעת, אצל אלטרמן, "הדברים הקטנים" הם הדברים הגדולים באמת:

נַעֲלִים נְקֻשׁוֹת, יִלְקוּטִים,
סֶעֱדָה שֶׁל זֵיתִים וּפְרִי־תֹמֶר,
וְסַפְּלֵי אֱלוֹמִינִיּוֹם קְמוּטִים
וְרַעוּת, וְקֶרֶבֶן לְאִין אִמֶּר.
מַה נּוֹסִיף וְנִמְנָה? .. מְדַבְּרִים פְּעוּטִים
נוֹצְרוֹת אֲגָדוֹת. זֶה הַחֹמֶר.²⁵³

כמה חודשים לאחר קום המדינה, בתחילת נובמבר 1948, פורק מטה הפלמ"ח, צעד שהיה כידוע שנוי מאוד במחלוקת.²⁵⁴ מן הראוי לציין שביום 8.11.1948 באו אל בן-גוריון נתן אלטרמן ואדם נוסף (מרדכי ברוורמן), והביעו התנגדות לפירוק המטה. בן-גוריון כתב ביומנו כי השניים ראו זאת כ"פירוק ערכי הפלמ"ח",

כָּל מְלֵאכָה לְשֵׁאלָא מְשַׁלְנוּ...". ושמה אפשר לצרף לכאן את תיאור קרב לטרון, במאי 1948, שאלטרמן הרחיב עליו ב"שירי עיר היונה", ושם כתב על אלה שלא נטלו חלק במערכה — "ובתוכם המְחַבֵּר". ראו עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 101; ועיינו להלן, חלק חמישי, פרק ד, וה"ש 343.

253 הטור השביעי א 310. אלטרמן צירף כאן פרטי לבוש ואוכל יחד עם ערכי רעות וקרבת אישי. זוהי זְאוּנָמָה מובהקת, פיגורה ספרותית מודרניסטית התדירה אצל אלטרמן. וראו ה"ש 56 לעיל. כיצד אפשר לראות, ולו לכאורה, את ערכי הרעות וההקרבה כ"דבר פעוט"? — ראו על כך בהרחבה אצל דן מירון מול האח השותק, לעיל ה"ש 252, בעמ' 94-97. אלטרמן חזר לפלמ"ח ול"טיבו" ב"שירי עיר היונה". ראו השיר "ובחרף ההוא", המתאר את חורף תש"ח, תחילת 1948: "עֵת נוֹשְׁעַת / בָּה נִשְׁקָף הַפְּלִמָּח מְקַרְבֹּת הַדְּרָכִים / וְדַמּוּתוֹ לְבָלִי סוּר בְּלִפְנֵי נִקְבְּעַת". זהו הפלמ"ח שעתיד היה לעבור את המשך אותה שנה — היינו "קְרִבּוֹת הָאֵבִיב וְהַקֶּץ": "כְּאֲבֻחַת הַמֶּלֶח וְשִׁירָה / וְרַעוּת וּבְדִיחוּת וּבְדִידוּת וּמּוֹת / וְלִהְשָׁאִיר מִיָּתְרוֹ הַדְּרוֹף עַד גְּמִירָא / בְּלִשׁוֹן וּבְנוֹף, וּמְכָאן — בְּאֵלְמוֹת" — עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 86-87.

254 וראו על כך: יואב גלבר למה פירקו את הפלמ"ח — הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה (שוקן, תשמ"ו); אניטה שפירא מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח — סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה) (להלן: מפיטורי הרמ"א). להבהרת עמדתו של בן-גוריון, ראו דברים מפי בן-גוריון עצמו שהובאו בספר יהודי ויעוד — דברים על בטחון ישראל 34-40, 62-64 (מערכות, תשל"א) ביוני 1948 ובמאי 1949, וכן ראו מיכאל בר-זהר בן-גוריון, לעיל ה"ש 189, בעמ' 9-14.

ובין ערכים אלה הזכירו את ראיית המלחמה כהכרח, את ההתנגדות לביזה ולשוד, ואת ריסון היצרים.²⁵⁵

במאי 1949, במלאות שנה לשחרור צפת על ידי כוחות הפלמ"ח, נמסר בעיתונות על כתובת שהודבקה במסיבה גדודית: "הכושי עשה את שלו". זהו המוטו לכתובת הטור: "שְׁתֵּי־שְׁבָלִים וְחֶרֶב"²⁵⁶ שבו דן אלתרמן "בְּשֵׁאלָה הַפּוֹשִׁית", היינו בפירוק הפלמ"ח. הפלמ"ח הוא "אַחַת מִיְצִירוֹת הָאָמָה הַיְפּוֹת בְּיוֹתֵר בְּחֵיָהּ!"²⁵⁷

וְעַל־פִּיו וּבְצִלְמוֹ, בְּדַפּוּסִים מוֹכְנִים,
עוֹד אֶפְשָׁר לְעַצֵּב וּלְצַקֵּת
דָּמוֹת לוֹחֵם יְהוּדִי
שְׂזָרִים וּשְׂכָנִים
מִקְנָאָה יִצְהָבוּ מִנְגָד!²⁵⁸

הסוגיה המרכזית שעורר המשורר בטור זה היא החובה לשאול ולחקור את "מְמַשֵּׁל הַמְּדִינָה" – מדוע "אַחַד אוֹצְרוֹת יוֹשֵׁל הַדּוֹר" נידון "לְפָצוֹל וְקִטוּעַ": "אִיךָ קָרָה שְׂדֵבֶר: רַק פְּרוֹק הַמְּטָה – / וְהַמְשֵׁךְ בְּזֶה הָלְאָה־וְהָלְאָה?..."²⁵⁹ אכן, די היה, אילו התברר שהדבר נעשה: "לְטוֹבַת הַצָּבָא, / לְטוֹבַת הַבְּנֵי, / לְטוֹבַת הַמְּדִינָה הַיּוֹצֵרֶת!"²⁶⁰ ברם, "כָּל הַשְּׁאֵלָה כְּלָה" היא, כתב אלתרמן, "הָאֶפְשָׁר לְהַשִּׁיב כֶּךָ בְּדַעַת־שְׁקוּלָה?"²⁶¹

255 דוד בן-גוריון יומן המלחמה – מלחמת העצמאות, תשי"ה-תשי"ט כרך ג 802 (גרשון ריבלין ואלחנן אורן עורכים, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשמ"ג). בן-גוריון הוסיף: "לאחר בירור יצא שבעיני אלתרמן יש 'מטה של מעלה', שאין לו דבר עם המטה הקונקרטי שמתפרק, והוא (נראה לי) הבין את הבעיה".

גם כעבור חמש שנים הבליט אלתרמן את הריסון העצמי כאחד מהישגי הפלמ"ח: "[...] פְּלָאֵי מְשֻׁמַּעַת וּוְתוֹר גַּם נְעוּרֵי יִם וְרֵסוֹן!" – "עם כנוס הפלמ"ח, 1953 הטור השביעי א 315, 319 (10.7.1953) (להלן: "עם כנוס הפלמ"ח").

256 במקור "שתי שבלים וחנית" הטור השביעי א 303 (2.6.1949).

257 שם, בעמ' 304.

258 שם.

259 שם, בעמ' 304-305.

260 שם, בעמ' 305.

261 שם.

שיר זה של אלתרמן "עשה היסטוריה" כשיר הראשון במדינת ישראל שצונזר על ידי הצנזורה הצבאית,²⁶² וכפעם הראשונה שהוקרא שירו של משורר מעל דוכן הכנסת כדי לעקוף את הצנזורה!²⁶³ כעבור כמה שנים, בטורו "עם פנוס הפלמ"ח, 1953",²⁶⁴ חזר אלתרמן לאותו נושא, ואולם עתה, במרכז הטור עומדת התביעה שמפקדי הפלמ"ח ישובו: "אָל הַשְּׂרוּת, אָל הַשְּׂוֹרוֹת, אָל הַצְּמֶרֶת!"²⁶⁵ באשר לעצם החלטת הפירוק, כבר מתלבט המשורר. מצד אחד, מוכן הוא להודות כי "הַזְּמַן – בְּפִלְגוּתָיו הַנְּמֹשְׁכוֹת – הַצְּדִיק / רַבִּים מְנַמְקֵי שׁוֹבְרָה שֶׁל הַמְּסַגֶּרֶת!"²⁶⁶ היינו, נימוקיו של בן-גוריון. ואולם, מצד שני יש לדעתו מקום לשאלה, שמא "הַחֲלֻטָּה הַהֶרֶס" הייתה בכל זאת "קִלְהָ וְגַם נִמְהָרֶת..."²⁶⁷

262 ולא כסברת הצנזור אבנר בר-און כי השיר הראשון שצונזר הוא "לענין של מה-בכך". ראו הסיפורים שלא סופרו, לעיל ה"ש 103, בעמ' 30.

263 עשה זאת חבר הכנסת יצחק בן-אהרן ב-17.5.1949, והשיר מופיע בד"כ 1, 515 (תש"ט), ישיבה 131. חבר הכנסת בן-אהרן הציע לרון ברחיפות בשאלת הצנזור הצבאי וסמכויותיו, ומחה על התערבות הצנזורה "בחיים הציבוריים" בדרך של פסילת שיר שאין בו שום סוד צבאי. את הקראת השיר ביקש חבר הכנסת בן-אהרן לראות כדברי ההנמקה להצעתו לסדר היום.

גם למחרת נמשך הדיון בשאלת הצנזורה. חבר הכנסת ריפתין יצא נגד "ההשתוללות" של הצנזורה הצבאית, המשרתת לדבריו תכלית מפלגתית ולא ביטחונית (שם, בעמ' 533). בן-גוריון מחה על "ההתנפלות" של חבר הכנסת ריפתין "על עובדי הצבא". לדבריו, הוא עצמו לא קרא את השיר, ואין הוא יודע "אם היה יסוד לאסור אותו או לא". ואולם, גם אם עשה הצנזור משגה, אין לתקוף אותו בסגנון בוטה (שם, בעמ' 534). בן-גוריון לא נמנע בהקשר זה מלחזור על התנגדותו לקיומו של "צבא בתוך צבא", או "שלאיזו קבוצה מפלגתית יהיה סטטוס מיוחד בצבא" (שם). וראו גם דוד לאור "שירה בכנסת" מעריב 20.5.1949. שיר זה של אלתרמן הודפס בדבר רק כעבור כמה שבועות (בתאריך 2.6.1949). שבוע קודם לכן הודפס השיר בשבועון בשער (26.5.1949). יוער כי הצנזור אבנר בר-און כתב כי הוקרא בכנסת גם חלק משירו של אלתרמן "לענין של מה-בכך" (לעיל ה"ש 96), ואולם לא מצאתי תימוכין לכך – ראו לעיל ה"ש 104.

264 "עם כנוס הפלמ"ח", לעיל ה"ש 255.

265 שם, בעמ' 317. העת, העול והאויב מחייבים, גוזרים, את שובם לשירות של מפקדי הפלמ"ח. ולא יכופר החטא, אם יושם לכך מכשול "בִּיד־אָדָם או יִד־מַפְלָגָת!", ראו שם, בעמ' 318.

266 שם, בעמ' 316. המשורר ממשיך ומדגיש את הסכנה שהפלמ"ח ומפקדיו נקלעים "בין הצְדִיקִים הַמְּפִייעִים", והכוונה מן הסתם לשסע שבמפלגות השמאל בתחילת שנות החמישים.

267 שם.

כִּי לָמָּה נֶעְצַם עֵינֵינוּ? הַפְּרוּק
גִּזְלֵי מִזֶּה הָעֵת, אֲשֶׁר בֵּין אִשׁ וּמַיִם,
שְׂכִית־חֲמֻדָּה, כְּמוֹהָ אֵין קוֹנִים בְּשׁוֹק,
וְדוֹר אֶחָד אֵינוֹ זֹכֵר לָהּ פְּעָמִים!

שְׂכִית־חֲמֻדָּה רַבָּה וְחֶרֶב־וּמָגֵן, —
גַּם כַּחַ כְּפֶשֶׁטוֹ, גַּם סֶמֶל וְקַמֵּץ!
זֶה קָטַע הַחֲזִית, אֲשֶׁר נֶחֱשַׁף וְנִתְרוֹקֵן,
עוֹדוֹ עוֹמֵד חֲשׁוֹף בֵּין אֶרֶץ וְקִמְיָה!²⁶⁸

סיכום

אלתרמן הקדיש בטור השביעי שירים רבים ליצחק שדה ולפלמ"ח. מכלל הטורים עולה היסוד של טוהר הנשק בלחימה כקריטי בעיני המשורר, וכמרכזי בהערכה שרחש לפלמ"ח. יסוד זה, שאליו מצטרפים "ערכי רוח" כגון הרעות וההקרבה שביסודן "אהבת החיים ואהבת האדם החי" — הם המייחדים את "דמות הלחימה העברית" בעיני המשורר. רב מאוד היה חלקו של יצחק שדה בעיצובה וכליטושה של "דמות הלוחם היהודי". אלתרמן סבר כי שמירת צלם האדם בלחימה היא הכרחית, והיא גם המפתח לניצחון. עם זאת אעיר כי סביר להניח שהגיעו לידיעת המשורר גם ידיעות על התנהגות בלתי נאותה של אנשי הפלמ"ח.²⁶⁹ ואולם, לא

268 שם, בעמ' 317.

269 לעניין זה ראו למשל ספר שפורסם לאחרונה: מאיר פעיל, אברהם זהר, עזריאל רונן פלמ"ח — פלוגות המחץ ב"הגנה" ובצה"ל 1941–1949 (משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תשס"ח) (להלן: פלמ"ח). בספר זה שהובאו בו תולדות הפלמ"ח על ידי אנשי הפלמ"ח, מפורטים ויכוחים "בשעת אמת" בנושא טוהר הנשק, בעקבות פעולות של לוחמי הפלמ"ח. באשר לאירועי תש"ח מוזכרת הפעולה בכפר הערבי בלד א-שיח' שליך חיפה ביום 31.12.1947. מטכ"ל ה"הגנה" קיבל החלטה בדבר פעולת עונשין בכפר (בעקבות הרג עשרות פועלים יהודים במפרץ חיפה). הפקודה שהוצאה הייתה: "לפגוע במספר גדול ככל הניתן של מבוגרים ערביים לחבל ברכוש אך להימנע מפגיעה בנשים וילדים" (עמ' 206). בפעולה זו נהרגו עשרות ערבים, ומחברי הספר כותבים כי הפעולה "גררה ויכוח על סוגיית 'טוהר הנשק' שנמשכה שבועות רבים" (עמ' 207).

כיוצא בזה צוין בספר כי בעקבות הריגתם של כמאתיים וחמישים ערבים בלוד, ביום 12.7.1948, "פרצו ויכוחים בציבור היהודי על 'טוהר הנשק'" (עמ' 366). אעיר כי בספר זה צוין שעל אירועי לוד כתב אלתרמן את הטור "על זאת" (לעיל ה"ש 116), ואולם להלן

נמצא לכך הד בכתיבתו הרבה של אלתרמן על אודות הפלמ"ח, והדבר בולט על רקע הביקורת הקשה שמתח בטור השביעי כלפי פעולות אצ"ל ולח"י שפגעו, לדעתו, בערך טוהר הנשק.²⁷⁰

אבקש להראות שהטור נכתב על אודות אירוע שהתרחש במקום אחר, למעלה משלושה חודשים לאחר כיבוש לוד (ראו להלן, חלק שישי, פרק ג). עוד נאמר בספר פלמ"ח כי בעקבות כיבושן של לוד ורמלה החלו תופעות של שוד וביזה, עד שהתעורר הצורך להוציא מהערים את חיילי חטיבת הפלמ"ח "יפתח", ונערכו ללוחמי הפלמ"ח "בירורים משמעותיים וחינוכיים, שכללו 'חשבון נפש', בהשתתפות קצינים מכל הרמות" (עמ' 368).

נקל לשער כי שמועות אלה, וכנראה גם ידיעות על כך, הגיעו לאוזניו של המשורר, ידידו הטוב של האלוף יצחק שדה. וראו, למשל, מה שכתב חברו של אלתרמן, יעקב אורלנד, על כך שיצחק שדה הציע לשניהם להילוות אליו לסיור בלוד וברמלה ימים ספורים לאחר כיבושן, משום "שטופרים צריכים לראות. כדי לדעת. כדי לזכור". אלתרמן סירב לצאת לסיור, ורק אורלנד הצטרף ליצחק שדה. ראו נתן היה אומר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 80-81. וראו גם ה"ש 221 לעיל, לגבי התקופה שלפני תש"ח.

270 על ביקורת זו, ראו לעיל ה"ש 125 וה"ש 310 להלן.

חלק חמישי

מלחמת העצמאות

מבוא

ביום שבת, 29 בנובמבר 1947, הכריעה עצרת האומות המאוחדות כי ארץ ישראל תחולק, וכי יוקמו בה שתי מדינות, יהודית וערבית. למחרת, החלה למעשה מלחמת העצמאות. השמחה האדירה שפרצה עם החלטת האו"ם נמהלה במתח רב ובדאגה לנוכח התקפות הערבים בדרכים ובתוך הערים המעורבות. המלחמה נמשכה עד ראשית 1949, וברוב התקופה ליווה אלתרמן בטור השביעי את האירועים הצבאיים והמדיניים.²⁷¹

סברתי כי ראוי לסקור את שירי הטור השביעי בתקופה זו, שכן מוטיבים רבים הכלולים בהם מתקשרים לנושא הנידון בחיבור זה. הדבר נעשה בחלוקה לשלוש

271 כתב דן מירון:

אם היה אז סופר עברי שרבים – היישוב כולו – ציפו ממנו למתן ביטוי לאווירה זו, היה זה נתן אלתרמן. המשורר הצעיר (אלתרמן עמד אז בסוף שנות השלושים לחייו) עמד בשלהי שנת 1947 בשיאה המזהיר של קשת הזינוק שלו כמשורר המרכזי של הדור וּכְדָבָרָה הספרותי הכמעט-רשמי של הציבוריות היהודית ה"מאורגנת" בארץ [...] במשך שנות מלחמת העולם והמאבק האנטי-בריטי שלאחריה נעשה למבטאם של קהל רחב הרבה יותר ושל הצמרת הפוליטית של מפלגות הפועלים הציוניות. בשירתו העיתונאית, כפי שנכתבה משלהי מלחמת העולם ואילך במדור הטור השביעי ב"דָבָר", נתן ביטוי ריטורי-פיוטי חד ושנון להלוך-הרוח ולתגובות הרווחות על ענייני היום הסוערים [...] כל מעייניו של המשורר היו נתונים עתה לתהליך הולדתה של העצמאות המדינית היהודית בארץ-ישראל.

ראו דן מירון **נוגע בדבר**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 130. ככל שמדובר על היישוב "המאורגן", בא הדבר למעט את תנועות המחתרת "עמק ניהל או אלתרמן מלחמת חורמה עיתונאית-ציבורית, והן ראו בו יריב עיקרי בתחום התרבותי", ראו שם.

תקופות, ולאחריהן יבוא העיון בחטיבת "שירי עיר היונה", שהמשורר חזר בהם למלחמת העצמאות ולמשמעותה. הפרק האחרון בחלק זה יוקדש לכמה שירים בטור השביעי שחוקרו בין מלחמת העצמאות למלחמת סיני, ואשר בהם הביע אלתרמן את השקפתו בדבר מדינת ישראל כאומה במצור החייבת להיערך כנגד המשך כוונתן של מדינות ערב להשמידה.

פרק א

סוף שנת 1947

המעין בעשרת שירי הטור השביעי בחודשים אוקטובר 1947-דצמבר 1947 נוכח לדעת שרובם עוסקים במאבק המדיני ובצורך להיות מוכן לעצמאות, אשר תהיה כרוכה, כנראה, במלחמה. כבר בתחילת אוקטובר 1947 הגיב אלטרמן להכרזת מדינות הליגה הערבית כי יעמדו לימין "ערביי פלשתינה" במאבקם לעצמאות על כל הארץ – איום ראשון לפלישת צבאות ערב לארץ ישראל. המשורר מנבא כי אם תנסה "בַּת־עֶרֶב" – כינוי למדינות ערב – לגעת "בַּגֶּב הַקְּפוּד הַיְהוּדִי", תהיה התוצאה הפוכה.²⁷² כעבור שבוע כבר חש המשורר בשירו "עַל הַסֶּף" שנכתב בעיצומו של המאבק באו"ם כי "מְבַקֵּעָה, / מְבַקֵּעָה, / עֲצָמָאוֹת הַיְהוּדִים".²⁷³ יש להיות מוכן למאורע היסטורי חד-פעמי זה בתולדות האומה: "וְ אַ ת נַפְתָּחִים הַשְּׁמַיִם עַל עַם".²⁷⁴ לשם כך יש צורך באחדות ובמוכנות צבאית: "וְאָבוֹי לֹו לְעַם הַמְּבִיט בָּם יִשָּׁן / וְאֶשְׁרִי אִם נִתְפַּס בָּם בְּזִרְזֻעַ וְיִשָּׁן!"²⁷⁵

שני מוטיבים אלה – האחד, הקמת המדינה ומשמעותה ההיסטורית הכבירה, והיינו לידתו השנייה של העם היהודי, והשני, הצורך במוכנות צבאית למלחמה והצורך באיחוד הכוחות – הם העומדים במוקד שירי הטור השביעי לאורך כל מלחמת העצמאות.

272 "הכל יתכן" הטור השביעי ד 196 (3.10.1947).

273 "על הסף" הטור השביעי א 125 (10.10.1947) (במקור: "מה שידוע לכל או על הסף").

274 שם, בעמ' 126. ומיד מבהיר המשורר כי העובדה שמדובר בהזדמנות היסטורית, אין פירושה כי האומה תיוושע בדרך נס: "לא ולא, אין זה שיר על תְּשׁוּעָה-כְּמוֹנֶס / שְׁתַּפֵּל מְמָרוֹם אוּ מוֹעֵד-עַל-כֵּס". ההפך הוא הנכון, ועצמאות היהודים תבוא רק לאחר מאבק קשה: "לא, כי דֶּרֶךְ יְמֵי נְפִתּוּלִים וּמִסָּה / עַל שְׁכַמְנוֹ אוֹתָהּ עוֹד בְּפֶרֶךְ נִשְׂא...". (שם).

275 שם. חשובה ביותר לדעת המשורר היא האחדות. קובע הוא רצונו של העם "מְתַקְמָר, מְתַנְשָׂא, וּמְבַקֵּעַ וְקָם, / קָם אֶחָד וַיְחִידִי, יְחִיד חֶפֶץ וְקוֹ, / וְגִלּוֹי לְעֲצָמוֹ / וְגִלּוֹי לִירִיבּוֹ! / הוֹפֵךְ לְגוֹרֵל שְׁנֵלְחֵץ אֶל קִירוֹ / וְנִשְׁרָוּ וּכְיָחִי וְנוֹתֵר עֶקְרוֹ!" (שם).

שבוע לאחר שהתפרסם הטור "על הסף" כתב המשורר את הטור "על סוף הציונות"²⁷⁶ והגיב בו על דברי האיום שנשמעו מעבר לגבול הצפוני "להכרית את הציונות". כאן בחר אלטרמן את תכסיס "ההיפוך הלוגי", או "ההיפוך הסופיסטי" – שנקט פעמים רבות.²⁷⁷ המשורר מנבא כי אם יפתחו הערבים במלחמה, אזי בסופו של דבר "יִשְׁכַּח בְּעַמִּים הַמְּשֻׁגָּ צִיּוֹנוֹת – / כִּי יִגְדֹךָ: תוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל בְּאַרְצוֹ".²⁷⁸ הווה אומר: האיום הערבי אכן יקוים מילולית. הציונות אמנם תוכרת, אך זאת משום שיעדה – הקמת מדינת ישראל – יושג. זאת, בשעה שיהודים צעירים יגנו על גבולם המדיני "לְאַחַר הַפְּסָקָה שֶׁל דוֹרוֹת אַרְבָּעִים".²⁷⁹

בשבוע שבו התקבלה החלטת האו"ם כבר כתב אלטרמן על השמחה המהולה בדאגה אצל "אַנְשֵׁי מְדִינַת הַיְהוּדִים", אשר מחו מהלחי דמעת שמחה, "וַיִּפְּנוּ אֶל עֲמֻדוֹת הַגְּבוּל".²⁸⁰ לכאורה, הכול כרגיל: "וַחֲכִיכָה אֶלְבִּיּוֹן בְּלִי קוֹל, / וַעֲרַב סִכִּינָה שְׁלִפָּה... / וְהִכַּל כְּמֵאָז... אֵךְ שׁוֹנָה כֹּה הַכֹּל... / יַעַן רוּחַ גְּדוּלָּה חָלְפָה".²⁸¹

"מגש הכסף"

במחצית דצמבר 1947 כתב אלטרמן בטור השביעי את "מגש הכסף",²⁸² השיר "שמותר כמדומה" – כך כתב חוקר הספרות דן מירון – "לראות בו את שיא יצירתו כמשורר ציבורי-עיתונאי".²⁸³

- 276 הטור השביעי א 133 (17.10.1947); (בעת כינוס הטורים: "איום ופירוש").
- 277 כך מגדיר זאת דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 140. המשורר מגלה לקורא כיצד בסיטואציה המסוימת גלום היפוכה.
- 278 הטור השביעי א 134.
- 279 שם, בעמ' 133. עם זאת מציין המשורר, המודע לרצינות האיום, כי אינו מבקש לנבא מה "ישיג" האויב בשלביה השונים של המערכה, שכן "רְחֻבָּה הַיִּזְרָה וְרַבִּים בָּהּ כַּיּוֹם / שְׁלוֹבֵי הַכַּחוֹת הַמְּסִיעִים וְעוֹיְנִים", ראו שם, בעמ' 134.
- 280 "ויהי ערב" הטור השביעי ד 207 (5.12.1947).
- 281 שם. וכן בהמשך: "וְהִכַּל כְּמֵתְמוֹל... אֶבֶל עָרֵשׁ צְחוּרָה / הוֹקְמָה בְּלִבּוֹ שֶׁל עָם". שיר זה התפרסם ערב חנוכה תש"ח. את ההצעות שהיו באותו זמן מדמה המשורר לנרות החג: "וּבִקְפִין הַשְּׂרָפוֹת עַל גַּג / לְאִים וְלִהְפִיל מְגוֹר / הֵן נוֹסְפוּ אֶל גֵּרֹוֹ שֶׁל חַג / בְּכִיתוֹ הָעֵנִי שֶׁל דוֹר, / וַיִּואַר כְּמֵצָחוֹ – שְׁבַעֲתֵים – הַתַּג, / שְׁחָרַת לוֹ: חַיִּים וְדוֹרוֹר" (שם).
- 282 "מגש הכסף", לעיל ה"ש 78.
- 283 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 132.

בשיר קצר ותמציתי זה [...] נוצק מודל ראשון, משפיע ביותר, של מה שניתן לכנותו בשם שירת מלחמת העצמאות. אלתרמן המשיך לכתוב "טורים", שהגיבו על מאורעות ממאורעות המלחמה כל עוד זו נמשכה, אבל דומה כי רק ב"מגש הכסף" נעשה הוא למשורר המלחמה בהא הידיעה.²⁸⁴

אלתרמן כתב את "מגש הכסף" בדצמבר 1947, מיד לאחר פרוץ פעולות האיבה של מלחמת העצמאות, שגבו כבר אז קרבנות רבים. מאז החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 ועד לכתיבת הטור נהרגו מאה ועשרים יהודים ביישובים ובדרכים.²⁸⁵ השיר נכתב מתוך מבט לאחור, כביכול, על המלחמה הקשה שהסתיימה: "...וְהָאֶרֶץ תִּשְׁקֹט. עֵינַי שְׁמַיִם אוֹדְמֹת / תְּעַמְעֵם לְאֹטָה / עַל גְּבוּלוֹת עֲשֵׂנִים". האומה עמדה במלחמה זו: "קְרוּעַת לֵב אֶף נוֹשְׁמֹת..." — והיא נכונה לטקס קבלת הנס "הָאֶחָד אֵין שְׁנַיִם...". עיקרו של הטקס: הנער והנערה, לוחם ולוחמת, צועדים אל מול האומה, ואומרים לה שהם עצמם "מִגֵּשׁ הַכֶּסֶף" שעליו ניתנה לאומה "מְדִינַת הַיְהוּדִים":

פֶּךָ יאֲמְרוּ. וְנִפְלוּ לְרַגְלָהּ עוֹטְפֵי-צֵל
וְהִשָּׂאָר יִסְפֵּר בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל.²⁸⁶

284 שם. מירון מוסיף כי רק שיר אחד זכה בתודעה הלאומית למרכזיות קרובה לזו של "מגש הכסף", והוא "הנה מוטלות גופותינו" של חיים גורי. לאחר קרבות חורף ואביב תש"ח הפכו שני השירים "לטקסטים ליטורגיים ולאביזורים פולחניים ונעשה בהם שימוש בלתי פוסק. השמעתם במסגרת טקסי הזיכרון לנופלי המלחמה היתה בעלת עוצמה כמעט מאגית", ראו שם.

285 ראו דן לאור, "מגש הכסף: סיפור וסיפור שכנגד" המאבק על הזיכרון — מסות על ספרות, הברה ותרבות 110, 112 (עם עובד, 2009) (להלן: "סיפור וסיפור שכנגד").
וכן ראו דברים שסיפרה ימימה טשרנוביץ-אבידר, אשתו של האלוף יוסף אבידר, למנחם דורמן, על אודות חגיגה שהייתה ב"כסית" בליל כ"ט בנובמבר 1947, שבה נכח נתן אלתרמן: מלילה זה זכור לי קטע של שיחה בין יוסף ויצחק שדה. יוסף אומר ליצחק שדה, בתוך השמחה הכללית, כי הכרזת המדינה תעלה לנו בעשרת אלפים קרבנות... גם נתן [אלתרמן] שמע. אני זוכרת את מבע עיניו, מלא חרדה ועצב.

פרקי ביוגרפיה, לעיל ה"ש 229, בעמ' 191.

286 "מגש הכסף", לעיל ה"ש 78, בעמ' 155.

שיר מפעים זה הפך לחלק מהמיתוס הישראלי.²⁸⁷ אלתרמן אשר חש בתקופה זו בכל מאודו במשק כנפי ההיסטוריה וביקש לעודד את היישוב היהודי לקראת המלחמה הקרובה, מכין את הציבור, או משתפו במסקנה שאין מנוס ממותם של בני נוער עברי למען הניצחון. צדק חיים ויצמן, מסביר אלתרמן, שאמר כי "אין מדינה נְתַנֶּת לְעַם על מגש של כסף".²⁸⁸ יש אפוא טעם וצידוק למלחמה, למרות קרבנותיה היקרים. אחד המוטיבים הידועים בכל יצירת אלתרמן – מוטיב "המת-החי" – מופיע גם כאן. הנער והנערה צועדים מול האומה, אך "אין אות אִם חַיִּים הֵם או אִם יְרוּיִים".²⁸⁹ לשאלתה של האומה: "מִי אַתָּם?" – "הַשְּׂנִיָּם, שׁוֹקֵטִים, יַעֲנֶנּוּ לָהּ". מוטיב זה מסייע לריכוך הכאב ולראיית המוות כאֶבֶדן שאינו מוחלט, ומכל מקום נושא משמעות.²⁹⁰

287 עיון מעמיק ביצירה זו נעשה על ידי דן מירון **נוגע בדבר**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 144-159, ובספרו **מול האח השותק**, לעיל ה"ש 252, בעמ' 74-86.

דן לאור פרסם לאחרונה מאמר על טור זה (לעיל ה"ש 285), ובו ציין ש"מגש הכסף" סומן לא אחת כטקסט מכונן של הספרות העברית, הניצב על קו התפר שבין הספרות של תקופת היישוב לבין הספרות של ימי המדינה. עוד עומד לאור על דרכי התקבלותו של "מגש הכסף" כחוליה מרכזית ב"קנון" הספרותי של המדינה, ועל חלקו בכינון הנרטיב הציוני. לשם כך בחן לאור אנתולוגיות ספרותיות ומקראות לימוד בבתי הספר, את טקסי יום הזיכרון וחוברות זיכרון מטעם משרד הביטחון ומשרד החינוך והתרבות, והגדות של פסח בתנועה הקיבוצית. כן עומד לאור על מקומו של "מגש הכסף" במחול, בתאטרון ובמוזיקה.

288 מקורו של הדימוי של "מגש הכסף" בדברי חיים ויצמן, כפי שהראה לאחרונה מרדכי נאור, ראו לעיל ה"ש 78.

289 "אם ירויים" נאמר, ולא נאמר: "אם מתים". ראו על כך דן מירון **מול האח השותק**, לעיל ה"ש 252, בעמ' 83. וכן ראו חנן חבר **פתאום מראה המלחמה**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 142-143. על גלגוליו של דגם המת-החי בשירת מלחמת העצמאות, ראו יוחאי אופנהיימר **שירה פוליטית בישראל**, לעיל ה"ש 85, בעמ' 81-102.

290 ראו גם ב"שירי עיר היונה" את השירים "דו שיח" (**עיר היונה**, עמ' 9) ו"ספור מלילה" (על מותה של ברכה פולד, **עיר היונה**, עמ' 41). וכן ראו שלמה שדה **והעולם באמצע מתרחש**, לעיל ה"ש 44, בעמ' 127-130; דן מירון **מול האח השותק**, לעיל ה"ש 252, בעמ' 108-111. דן לאור **השופר והחרב**, לעיל ה"ש 26, הכותב על יסודות הבלדה בשירי הטור השביעי, עומד על מוטיב "המת-החי" שכל חוקרי הבלדות בטור השביעי מציינים אותו כמוטיב אופייני ביותר לז'אנר זה. כדוגמה לכך בטור השביעי הוא מציין את השיר על ברכה פולד, החוזרת לראות "אם דְמָה שְׁנֵתוּ / לא נִשְׁכַּח בְּחֶצֶר הָאוֹבְדֵת", ראו "ברכה פולד" **הטור השביעי** א 105, 106 (25.10.1946). וכן ראו שלמה ניב **הבלדה העברית**, לעיל ה"ש 40, בעמ' 155-156.

על מרכזיותו של "מגש הכסף" בזהות הישראלית מאז כתיבתו ועד עתה –
כתב דן מירון:

לאחר־מכן נעשה "מגש הכסף" לחוליה מרכזית ב"קאנון" הספרותי הרשמי של המדינה הצעירה ולחלק בלתי־נפרד מרצף החינוך הלאומי־הציוני שניתן בבתי־הספר שלה. כך חדר לתודעתם של כל נער ונערה בישראל. עד היום, למרות כל חילופי הטעמים בשירה ושינוי הנורמות בתרבות, עומד שיר זה במרכז של המודעות העצמית הישראלית. אם קיים "מיתוס" ישראלי כולל, הרי התמונה העומדת במרכז השיר – נער ונערה הצועדים לאטם לעבר דמות האומה כדי להגיש לה על גופם, הוא "מגש הכסף", את "נס" המדינה ואחר נופלים הם "עוטפי צל" לרגליה – עדיין היא תמונת היסוד של מיתוס זה. אם קיימת זהות ישראלית, הרי, ככל שהיא מתפתחת ומשתנה, שיר זה עדיין הוא ניסוחה הברור והרלוואנטי ביותר.²⁹¹

חוקר הספרות דן לאור עמד לאחרונה גם על "הסיפור שכנגד" של "מגש הכסף" בתרבות הישראלית למן מלחמת יום כיפור, היינו, כתיבת פרודיות וקריאה חתרנית ופוסט־ציונית של "מגש הכסף" באופן שכרסם במעמדו של שיר זה כטקסט "קדוש". חרף מגמה זו, מראה המחבר כי:

קולו של השיר עדיין לא נדם, והוא מוסיף לשמש כמותג המזוהה עם המיתוס של תקומת המדינה, וכביטוי האולטימטיבי של עלילת־העל הציונית.²⁹²

291 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 132.

292 "סיפור וסיפור שכנגד", לעיל ה"ש 285, בעמ' 136.

פרק ב

שנת 1948 – עד הקמת המדינה

שלושה-עשר שירים כתב אלטרמן בטור השביעי בשנת 1948 עד להכרזת העצמאות, ורובם מוקדשים לענייני השעה בכלל ולנושאי הביטחון בפרט. התחושה ההיסטורית – מהבחינה הלאומית ואף הבין-לאומית – עומדת גם במרכזם של טורים אלה.²⁹³

במרס 1948 ביקשה ארצות-הברית לבחון מחדש את החלטת האו"ם מנובמבר 1947, ולעיין באפשרות של הקמת משטר נאמנות זמני בארץ ישראל. אלטרמן כתב על נחישות היישוב היהודי – שש מאות אלף איש היוצקים שריון ורוכים – להיאבק על עצמאותו. זהו מתרס, השומר ממרמס את חירות העולם.²⁹⁴ זוהי עמדה קדמית, ו"אחד אחרוני הקוים / של עולם מתמוטט ואדיש".²⁹⁵ בערב פסח תש"ח כתב אלטרמן על אליהו הנביא אשר מגיע לליל הסדר של יחידה קרבית "הלובשת עֶשֶׂן וְעֶפֶר וְעוֹפֶרֶת".²⁹⁶ שוב חוזרת השקפתו הבסיסית של המשורר שלפיה עצמאות ישראל היא לידתה מחדש של האומה העברית.

293 ראו הטורים "הלילות בכנען" הטור השביעי א 135 (13.2.1948), וכן "ברכב האחד" הטור השביעי א 145 (20.2.1948) (במקור: "משלחת יהודי אמריקה").

294 לא אחת ראה אלטרמן את הצלת ישראל כהצלת העולם כולו. "שְׁלוֹמֶךָ הֵטַל עַל כָּף עִם שְׁלוֹם עוֹלָם כָּלוּ" – כתב המשורר אחרי מלחמת סיני. ישראל עמדה על נפשה, אך לא את נפשה בלבד היא מילטה, ראו "בתוך הטלטה", לעיל ה"ש 72, בעמ' 288.

295 "העמדה הקדמית" הטור השביעי א 128-129 (19.3.1948); וראו גם דן לאור השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 40. עניינה של החלטת החלוקה הוא גם העומד ברקע הטור: "עוד מקדם במקצת... הטור השביעי ד 217 (26.3.1948).

296 "לילו של אליהו הנביא" הטור השביעי א 137 (23.4.1948) (להלן: "לילו של אליהו הנביא"). דן לאור השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 20-21, רואה בכך הדגמה לדפוס הקבוע של אלטרמן בטור השביעי, לקשור בין האירוע האקטואלי, המְיָדֵי, לבין משמעותו ההיסטורית-מטפיזית.

אליהו הנביא מברך: "אֶת הַפֶּחַ הַקֶּם לְאִמָּה, / שְׁעַם חַג רֵא שִׁי תֵה / בְּשֵׁנֵי תֵה
היא נולדת".²⁹⁷ גם מעמד זה הוא יחיד במינו. אליהו הנביא יודע: "לא יִשְׁפַח
יִשְׂרָאֵל / אֶת הַסֶּדֶר הַזֶּה / הָעֵטוֹר כּוֹבְעֵי גֵרֵב".²⁹⁸

ביום שישי אחר הצהריים, ה' באייר תש"ח, 14.5.1948, הכריז בן-גוריון על
הקמת מדינת ישראל, ובעקבות זאת באה פלישת מדינות ערב. בכוקר אותו יום
התפרסם טורו של אלתרמן "אל מול הפלישה".²⁹⁹ מדינות ערב שואפות מלחמה,
כתב המשורר, ואם כך נגזר:

297 "לילו של אליהו הנביא", לעיל ה"ש 296, בעמ' 138.

298 שם, בעמ' 138. אלתרמן משתמש כאן, כדרכו פעמים רבות, בשנינות לשונית הכורכת
עבר ועתיד. אליהו הנביא לוחש כי אינו מבחין בין מִסְ-מִם לבין מִסְ-כָּף (ראשי תיבות של
מפקד מחלקה ומפקד כיתה): "אֶבֶל צוֹר יִשְׂרָאֵל, הַמִּסְ-אָב לְבָנָיו, / יִכְרֹךְ אֶת חֲגֻכְסֵי עֲלֵי
לְחֵם הָעֲנִי". החיירוד מופיע גם בבית המסיים (ואף זאת, לא אחת בשירי הטור השביעי).
אליהו הנביא יוצא "אֶל מַעְבְּר לְנֹדִי", ואת שער היחידה סוגר "הַמִּם צְדִי" (ראשי תיבות של
משטרה צבאית וכינויו של שוטר צבאי), ראו שם, בעמ' 139.
אלתרמן חוזר אל סמלי המסורת הלאומית גם לאחר מכן. לאחר ההישגים הצבאיים ביולי
1948, כתב אלתרמן כי "מִנְגָּבָה / עַד לְקִצּוֹת גְּלִיל / בְּ-נֹנִן עֲצָמוֹ פְּחֵי חֶלֶף פֶּה הַשְּׂבוּעַ",
ראו "תנועת המלקחים" הטור השביעי ג 217, 219 (16.7.1948) (להלן: "תנועת המלקחים").
בפסח תש"ט הקדיש אלתרמן טור לנֹנִן, אביו של יהושע, המלטף את בנו שהוא "נְעַר קָטָן
בְּגִדְנָ"ע...". ראו "נֹנִן" הטור השביעי א 419, 421 (15.4.1949).

דן מירון מבין את הצורך של אלתרמן להשתמש בדת "כמקור עוצמה", ואולם הוא מבקר
זאת בחריפות: "מה שדוחה בטורים אלה במיוחד הוא לא רק משחק המחבואים הבלתי-
אחראי עם אלוהים, אלא גם הטרוויאליזציה של העבר וההווה כאחד בביטויים כ'מִסְ-אָב'
[...] או 'נער קטן בגדנ'ע'", ראו דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 143.
על ביקורת זו יש להשיב. אחד היסודות המרכזיים בכתיבתו של אלתרמן על מלחמת
תש"ח הוא השילוב של עבר והווה. ב"מלחמת היהודים" קם לתחייה העם היהודי –
להשקפתו של המשורר – ועל כן מתבקשת היא ההיזקקות לסמליו הלאומיים והדתיים
של העם. נקיטת דרך ההפתעה והשנינה הלשונית שגורה ממילא בטור השביעי – ובכל
יצירת אלתרמן. במיוחד אין נראית לי דעתו של מירון (שם), כי "השירים המבוססים על
הפרספקטיבה ההיסטורית הקדמונית-הדתית מהווים עדות בולטת ביותר להתרדדות
המתקדמת של הרובד המיתי בשירתו של אלתרמן (העיתונאית וגם זו שאיננה עיתונאית)
בשלב זה". לדעתי, בשירי הטור השביעי במלחמה ולאחריה, וגם ב"שירי עיר היונה",
משתמרים, מתחדשים ואף נוצרים מיתוסים פעילים של האומה הקמה ומתחדשת, והדבר
נעשה גם בזיקה לַעֲבָרָה בארץ ובגולה. וראו גם יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל,
לעיל ה"ש 85, בעמ' 80. וראו בהרחבה פרק ד להלן.

299 הטור השביעי א 140 (נקרא בעת כינוס הטורים: "לְבַקֵּר פְּלִיִּשָׁה").

עוד יראָה העוֹלָם: אַתְּ לְבוֹ שֶׁל הַפָּרֶס
תִּרְטֹשׁ הַיּוֹנָה הַנּוֹלָדֶת הַיּוֹם!³⁰⁰

למלחמה ולניצחון של היונה, המדינה, יהיה שותף עם ישראל לדורותיו:

כִּי הָעַם הָעֵתִיק שֶׁעָלִיו הָיָא רוֹפֶפֶת
לֹא יִתְנַנֵּה לְפַל לְרַגְלָיו נוֹטְפֵה־דָם.
לְמוֹל חֶרֶב שְׂכִירֵי־בַת־עֶרְב הַנִּשְׁלָפֶת
כָּל דוֹרוֹת יִשְׂרָאֵל יִשְׁלְפוּ מִנְדָּנָם.³⁰¹

כל דורות ישראל "מתגייסים" כביכול, כדי לכתוב מחדש את תולדות ישראל. חיבור זה של עבר והווה הוא מוטיב מנחה ("לייטמוטיב") בשירי הטור השביעי במלחמת השחרור – וגם לאחר מכן. טור זה, כמו הטור הקודם על אליהו הנביא המגיע לליל הסדר בצה"ל, הם רק דוגמאות לכך. דן מירון גרס כי תמורה גדולה עברה על תפיסת הזמן של אלתרמן בשירי המדינה שלו, וראשיתה בטור השביעי. זהו תהליך של "יצירת זיקה מרחקת לכת להיסטוריה במשמעותה הדיאלקטית והאסכטולוגית המובהקת. המושג 'זמן' מאבד ב'טורים' רבים את משמעותו המחזורית ומצטמצם לתקופת שנים מוגדרת, המתוארת במונחים משיחיים".³⁰² מלחמת העצמאות נתפסת כתקופה שיש בה סינתזה של "יעוד הנבחרות השליחית (רעיון דתי) ושל נורמאליות כלכלית-חברתית (רעיונה של ההשכלה, וממנה

300 שם. בבית זה קורא אלתרמן לראשונה למדינה "הנולדת היום": "מדינת ישראל". לפני כן קרא אלתרמן למדינה העתידה לקום – כמו ב"מגש הכסף" – "מדינת היהודים".

301 שם, בעמ' 141. גם בשיר זה בא לידי ביטוי רעיון ה"הפוך על הפוך". התקפת צבאות ערב תפתור את השאלה מי יכיר ראשונה במדינה. כמו פלישתם ייגזר: "כי ערב כה תפיר ראשונה!" לפיכך, נוכח ההתקפה באה, בבית הפותח, הברכה: "שֶׁחֲחִינוּ וְקִיְמָנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזֶמֶן הַזֶּה". ונוספה גם ברכה בבית המסיים: "זאת גרע: מְהִיּוֹם / הַמְדִינָה הַזֶּה תִּלְחַם עַל חַיֵּיהָ... / וּבְרוּךְ שֶׁהֵבִיא אֶת עֲמוֹ עַד הַלֵּם".

302 דן מירון "בין יום קטנות לאהרית הימים" ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו – עיונים ביצירות אלתרמן, רטוש, יזהר, שמיר 120 (שוקן, 1971) (להלן: "עיונים ביצירת אלתרמן").

קיבלו הציונות בכלל ותנועת העבודה בפרט). זוהי ראשיתה של אחרית הימים דתית ולא דתית.³⁰³

303 שם, בעמ' 122. להלן כתב מירון על "הקונברסיה שהביאה את אלתרמן לאמונה אֶסְכָּאטולוגית, לוטת ערפל דת ו'תודעה יהודית'", ראו בעמ' 123. גם דן לאור השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 119, התבטא במונחים דומים, וציין כי ב"שירי עיר היונה" קורא אלתרמן לתקופה שבה הוקמה המדינה "עת גאולה".

ברם, נוכחנו כבר לדעת שאלתרמן הקפיד להבהיר כי אין מדובר בגאולה נסית "שֶׁתִּפֵּל מְמָרוֹם". ראו לעיל ה"ש 274. מימוש חזונה של ההיסטוריה היהודית במתן חירות מדינית לאומה היהודית יהיה כרוך במלחמה ובתשלום מחיר כבד. גם ב"מגש הכסף" מקבלת האומה העברית את "הַגֵּס הָאֶחָד אֵין שְׁנַי", אך הדבר כרוך במחיר חייהם של צעירים רבים שהם "מגש הכסף".

לתפיסה אנטי-אֶסְכָּאטולוגית של אלתרמן בנושא אחר, ההתיישבות היהודית המתחדשת בנגב, לאור "שירים על ארץ הנגב" בעיר היונה (לעיל ה"ש 22, בעמ' 186-193), ראו חנן חבר "הצִיָּה הסרבנית ויד-הברזל המושלת – שירים על ארץ הנגב לנתן אלתרמן" קורא שירה – רשימות, מסות ומחקרים על שירה עברית 120 (קשב לשירה, תשס"ה).

פרק ג

שנת 1948 – מקום המדינה ואילך

מקום המדינה ועד סוף שנת 1948 חיבר אלתרמן שישה-עשר שירים. עד סוף חודש יולי הוא כתב כמעט בכל שבוע, וכן גם בחודשים נובמבר ודצמבר. נקל להבין כי גיוסו בקיץ 1948 הוא שהביא למיעוט כתיבתו בחודשים אוגוסט-אוקטובר (שני טורים בלבד).

רובם הגדול של הטורים עוסק בהיבטים המדיניים והצבאיים של הקמת המדינה ומלחמתה. התחושה ההיסטורית ממשיכה ללוות את המשורר, והוא מעודד את הקורא, קרי הציבור, להאמין בניצחון. כך, כאשר אומות העולם מתחילות להכיר במדינה הנוולדת, כותב אלתרמן כי: "ההיסטוריה נוסעת וקצב חדש לה, שוא דולג אחריה ה ב ל י ין ה מ צ ר י!".³⁰⁴ "תנועת המלקחים" שבה נכבשו רמלה ולוד ביולי 1948 מביאה את המשורר להבעת הרעיון שכל חילות זה"ל "קשורים במו דברי ימיו של זה העם / ולא יוצאו משמה אף במלקחים".³⁰⁵ גם סירוב הערבים להפסקת אש או להארכת ההפוגה נתקל בדברי לעג של המשורר.³⁰⁶ בדצמבר 1948 הוקדשו שני טורים לקרבות על פריצת הדרך לירושלים שאירעו כחצי שנה קודם לכן. ב"דבר מבקיעי הדרך" מדובר על אלה שנפלו, בעת "לקחת

304 "נא להכיר" הטור השביעי ג 213 (21.5.1948).

305 "תנועת המלקחים", לעיל ה"ש 298, בעמ' 219. המילה "תנועה" מנוצלת – במשמעותה האחרת – כדי לחבר לצה"ל את תנועת ההשכלה, את תנועת חיבת ציון ואת התנועות המשיחיות.

306 משסירבו מנהיגי הליגה הערבית להכריז על הפסקת אש במאי 1948, כתב המשורר כי יש שני סוגי הפסקות: האחד הוא ל פ נ י קבלת המכות והשני הוא א ח ר י הן. המלכים פרוק ועבדאללה בחרו את הסוג השני, ראו "לאחר הסרוב" הטור השביעי ג 216 (28.5.1948).

בתחילת יולי 1948 סירבו מדינות ערב להארכת ההפוגה. אלתרמן כתב כי מה שגורם אצלן ל"להט הקרב" הוא "נך דבר פעוט: 'ה פ ח ד', ראו "להט הקרב" הטור השביעי ה 15 (4.6.1948), 20 (9.7.1948). וכן ראו "התגובה על התנאי" הטור השביעי ה 15 (4.6.1948).

ממלכת", כדי לתת שי לעם "את ארבעים הקילומטר".³⁰⁷ גם השיר "אחד מן הגח"ל" עוסק בעולה חדש שנהרג בקרבות לטרון למחרת בואו ארצה.³⁰⁸ בסוף שנת 1948 נכתב שירו המפורסם ויוצא הדופן של אלתרמן "על זאת" שעניינו קטרוג חמור על ביצוע פשע מלחמה על ידי חיילי צה"ל. טור זה דורש דיון נפרד, והוא ייעשה בחלק הבא של החיבור.³⁰⁹

סיכום

אסכם את מה שעלה עד כה באשר לשירי הטור השביעי במלחמת העצמאות, ואתיחס לביקורתו של דן מירון בנושא זה.

בתקופת מלחמת העצמאות היו נתונים עיקר מעייניו של נתן אלתרמן – כמשורר המרכזי של הדור – לתהליך הולדתה של מדינת ישראל, אגב מלחמתו הקשה של הצבא העברי, צה"ל, במדינות ערב שהתקיפו את המדינה. הדברים באו לידי ביטוי נוקב בשירי הטור השביעי, המביעים את גודל הרגע ההיסטורי כפי שחש אותו אלתרמן. "עצמאות היהודים" היא, בעיניו, לידתו מחדש של העם העברי במולדתו העתיקה. להקמתה של מדינת ישראל יש גם משמעות אוניברסלית, בהיותה שומרת את חירות האדם. העם היושב כציון נחוש להגן על המדינה היהודית. למול מתקפת הערבים "ישלפו מנדנם" כל דורות ישראל. צו השעה הוא מוכנות צבאית ואחרות לאומית.³¹⁰ אלתרמן מבקש לעודד את הקורא

307 "דבר מבקיעי הדרך", לעיל ה"ש 81, בעמ' 142.

308 "אחד מן הגח"ל", לעיל ה"ש 79, בעמ' 144. וראו להלן, פרק ד, על נושא זה בעיר היונה.

309 בתחילת ינואר 1949 נדרש אלתרמן ל"גילוי" של הדובר הצבאי כי צה"ל "חצה את הגבול ושהה במדבר סיני". הכוונה היא לפריצתו של צה"ל לסיני במהלך מבצע "חורב". אלתרמן מדמה את סיני ל"חדר-הילדים של העם...". ובו "אבא אדיר, פמספר / ראשונה הרפיו על קתף" ("בארץ סיני הטור השביעי א 152 (7.1.1949)). עם ישראל שב ל"זירות הגדולות / שקבעו את תולדות הבראו" (שם, 153). זהו הטור האחרון שבו התייחס אלתרמן, בעיצומה של מלחמת העצמאות, למהלכי המלחמה.

310 לא מעט טורים ייחד אלתרמן גם בתקופת מלחמת העצמאות לביקורת על אצ"ל ולח"י. לדבריו על אירוע דיר יאסין, ראו "עם הפגנה שלא נערכה", לעיל ה"ש 125, בעמ' 219, ולהלן ה"ש 427. נגד כרוזי המחותרות, ראו "המצג כמות שהוא" הטור השביעי ד 199 (7.11.1947); "עוד מקדם במקצת" הטור השביעי ד 217 (26.3.1948). אלתרמן גם הצדיק את הטבעתה של אניית הנשק "אלטלנה", ראו "שרפת הנשק" הטור השביעי א 147 (25.6.1948) (להלן: "שרפת הנשק") – במקור: "אהבת ישראל ושרפת הנשק" (את כל החלק הראשון של הטור בנוסח המקורי השמיט אלתרמן בנוסח השני).

בתקופה הקשה שעד להכרזת העצמאות – ולאחר מכן. הניצחון על האויב יגיע, אם כי הדבר לא יושג בקלות, ויהיה כרוך בקרבנות.

ביקורתו של דן מירון

בסוקרו את שירי הטור השביעי במלחמת העצמאות הטעים דן מירון את העובדה כי "אלתרמן נמנע כמעט בכל שירי הטור השביעי של שנת תש"ח מגניעה בקרבנות המלחמה".³¹¹ לדעתו של מירון, נבע הדבר גם מתפיסת המשורר את התפקיד הציבורי שהועיד לשירת הטור השביעי בכללותה, ובימי מלחמת העצמאות בפרט. אלתרמן ביקש לסייע בטורו בגיבוש נכונות נפשית לאומית להגשמת מטרת הציונות. הוא העמיד את שירתו לשירות "המאמץ המלחמתי", ובזמן המלחמה כרוך היה הדבר בהימנעות מגניעה בפצעים הפתוחים והזועקים.³¹² בהמשך כתב מירון כי יוצא דופן הוא השיר "מגש הכסף", הראוי לטעמו לכל שבה. לדעת מירון, זהו הטור היחיד שבו תרם אלתרמן "תרומה אותנטית, מכריעה בחשיבותה לשירת המלחמה".³¹³ לעומת זאת, ניכרת, להשקפתו, "רדידות" ו"צחיחות רגשית" במרבית שירי הטור השביעי מימי המלחמה ("שהן תחילתן של רדידות וצחיחות שהשתלטו על שירי הטור אחרי המלחמה").³¹⁴ צחיחות רגשית זו קשורה, לדעתו, להימנעותו של אלתרמן מלכתוב על נושא הקרבנות.³¹⁵

וראו גם הטור "הקץ להתחרות" הטור השביעי ד' 201. השיר נכתב כנראה בקיץ 1947, סודר ברפוס "דבר", אך אלתרמן החליט לגונזו. הגהת הטור הגיעה לידי ההיסטוריון צבי יעבץ, וכך פורסם הטור. מדובר שם על ה"הגנה", אצ"ל ולח"י כ"קונקורנטים". יש שלושה סוגי קרבות ושלושה סוגי לוויית: "וְאַחַת רַק הָאֵם, הַמְלִיָּה בְיוֹם בְּכִי, / אֶת חֵיל הַשְּׂוָרָה, / אוּ הָאֲצִ"ל / אוּ לְח"י"; פורסם בטור השביעי ד', 201.

311 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 133.

312 שם, בעמ' 137. וראו שלמה יניב הבלדה העברית, לעיל ה"ש 40, בעמ' 250, המביא הסבר זה של מירון, בהבליטו במיוחד את הימנעותו של אלתרמן מלהזכיר בטור השביעי את נפילת הל"ה, בינואר 1948, מאורע שהסעיר את היישוב.

313 דן מירון, נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26.

314 שם.

315 במקום אחר כתב דן מירון כי ברתיעה של אלתרמן מלנגוע בנושא הקרבנות יש לראות את אחד הסימפטומים "להתחלת השקיעה של שירת אלתרמן עד למעמד שירת החצר הבן-גוריונית שאליו נתרדררה במשך שנות החמישים". ראו דן מירון מול האה השותק, לעיל ה"ש 252, בעמ' 51. על סוגיית "משורר החצר" ראו בחלק העשירי של חיבור זה. ציון כי בספרו מול האה השותק, שם, בעמ' 97-100, ביקש מירון למצוא טעם נוסף,

עיון בכל שירי הטור השביעי בתקופת מלחמת העצמאות מלמד אמנם כי אלתרמן מיעט לעסוק בנושא הקרבנות – הגם ששלושה טורים עוסקים בכך במישרין.³¹⁶ אפשר לקבל גם את הסברה שאלתרמן מיעט לכתוב על נושא זה בשירי "העת והעתון" כדי להימנע מלפגוע במורל הלאומי בעיצומם של ימי הלחימה. ואולם, אין נראית לי דעתו של מירון בדבר "רדידותם וצחיחותם הרגשית" של שירי הטור השביעי (למעט "מגש הכסף") בתקופת המלחמה, רדידות הנובעת מאי נגיעה בנושא הקרבנות. ראשית, אלתרמן כתב על נושא זה, כאמור. אין המדובר רק ב"מגש הכסף", שנכתב בסמוך לאחר החלטת האו"ם, אלא בטורים נוספים. על אחד מהם, "אחד מן הגח"ל", ציין מירון עצמו כי נכתב "כפאתוס נוגע ללב".³¹⁷

שנית, אפשר להבין, כאמור, מדוע לא הרבה המשורר לפרסם דברים בנושא הקרבנות בזמן המלחמה, וגם אליבא דמירון נבע הדבר מרצון שלא לנגוע "בפצעים הפתוחים והזועקים" בעיצומם של ימי הלחימה הקשים שתבעו קרבנות רבים. כלומר, מיעוט הכתיבה בנושא זה מקורו ברגישות ממשית ולא בצחיחות רגשית. קשה אפוא לקבל את דברי מירון כי אלתרמן שאינו נוגע בקו החוצה בין חיים למוות "אינו משורר, הוא עיתונאי 'מגוייס'".³¹⁸ אכן, ב"שירי עיר היונה" כבר לא קיצר המשורר, בהידרשו לנושא זה.³¹⁹

אישי, לרתיעתו של אלתרמן מלכתוב על נושא הקרבנות. גם יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 84, המביא את דברי מירון, מטעים כי הכרעתו התרבותית-ספרותית של אלתרמן בדבר העדפתה של שירה אקטואלית הממעיטה את נוכחות המוות "הייתה במבט לאחור מעשה של הצטמצמות".

316 "מגש הכסף" (לעיל ה"ש 78); "דבר מבקיעי הדרך" (לעיל ה"ש 81); "אחד מן הגח"ל" (לעיל ה"ש 79). דן מירון לא התעלם מכך.

דן לאור השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 39, כתב כי בכל שירי הטור השביעי שנכתבו בתקופת מלחמת השחרור אין תיאורים של המלחמה עצמה או של קרב קונקרטי: "העיצוב של נושא המלחמה הוא עיצוב עקיף: אלתרמן חותר לבטא את התחושה הלאומית, את החווייה הקיבוצית, את הדיוקן הלאומי בשעה הנתונה – אך הוא נמנע מלהעמיד את פרטי המלחמה כמושא לשיר". הדבר נקשר, לדעת לאור, לקו יסוד של אלתרמן בשירת הרבים שלו, והוא מתן דגש לאחדות הגורל היהודי, ולא לגורלם של יחידים.

317 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 136.

318 שם, בעמ' 138.

319 השווה השיר "אחד מן הגח"ל" בטור השביעי, לעיל ה"ש 79, לשיר "בטרם יום" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 97-103.

שלישית, יש להשיג על ההיקש מנושא הקרבנות על כלל שירי הטור השביעי בעת מלחמת העצמאות. עיון בכל שירי הטור השביעי בתקופה זו מלמד שהמשורר כתב על הנושאים הרציניים שהעסיקו את היישוב, וזאת עשה מתוך תחושה היסטורית עזה, באותה עמקת ובאותם אמצעים ספרותיים ששימשו אותו בשירתו "העיתונאית", לפני המלחמה ואחריה. כך לגבי המאבק המדיני כלפי מדינות ערב והבריטים, כך לגבי המאמץ הבין-לאומי, כך לגבי ההכנות הצבאיות למלחמה ומהלך המלחמה עצמה, וכך לגבי פרשות רגישות נוספות, כמו פרשת טוביאנסקי, פרשת דיר יאסין, פרשת אלטלנה ואירוע "על זאת".³²⁰ נוסף על כך ראוי להעיר שמירון עצמו, בנתחו את "מגש הכסף", הבלית את "תכסיסי השנינה" שהשתמש בהם אלתרמן בטור זה.³²¹ ברם, אותם אמצעים עצמם נקט אלתרמן, לשיטת מירון עצמו, בשירים רבים בטור השביעי במלחמת העצמאות.³²²

כיוצא בזה, אין נראית לי הערתו של מירון בדבר רדידות וצחיחות רגשית בשירי הטור השביעי שלאחר המלחמה. בעניין זה מן הראוי להפנות לטורים העוסקים ביחס אל האוכלוסייה הערבית בשנות החמישים, ובטורים העוסקים בנושא הפלמ"ח, כפי שנותחו לעיל,³²³ וכן יש להפנות לטורים העוסקים בפרשיות מסעירות נוספות, כגון פרשת כפר קאסם, כפי שיפורט להלן.³²⁴

320 לפרשת טוביאנסקי ראו להלן, חלק שביעי; לפרשת דיר יאסין ראו "עם הפגנה שלא נערכה", לעיל ה"ש 125, בעמ' 219; לפרשת "אלטלנה" ראו "שרפת הנשק", לעיל ה"ש 310; לעניין "על זאת", לעיל ה"ש 116, ראו להלן, חלק שישי.

321 דן מירון נוגע בדבר, לעיל ה"ש 26, בעמ' 144-146. מירון קורא לאמצעים אלה "ההיפוך הלוגי", "הפרספקטיבה העתידית" וכן "הפרספקטיבה של העבר ההרואי", לרבות הקישור לדת.

322 שם, בעמ' 140-141. מירון גם הטעים כי אלתרמן פונה בשירים אלה אל הרגש ומשתמש "באמצעים שיש בהם כדי ליצור עוררות רגשית", ראו שם, בעמ' 139.

323 ראו לעיל, בחלקים שלישי ורביעי.

324 ראו להלן בחלק השמיני.

פרק ד

"שירי עיר היונה"

אלתרמן חיבר שירים נוספים שעסקו במלחמת העצמאות. כעשר שנים לאחר המלחמה התפרסם הספר **עיר היונה**, שחטיבת השירים הראשונה שבו, "שירי עיר היונה", עוסקת בעיקרה בתקופת ההעפלה ובמלחמת העצמאות, בשנים 1946-1948.³²⁵ הגם שעניינו של חיבור זה הוא ב"שירי העת והעתון", היינו בטור השביעי – אזי בהתייחס לנושא החיבור, מן הראוי לדעתי לעיין ב"שירי עיר היונה" שענינם מלחמת העצמאות ומשמעותה. עיון זה ישלים, יעצים ויגלה נקודות השקפה נוספות לגבי אירועי הלחימה וביחס לייחודה של התקופה. במיוחד ראוי לציון המבט ההיסטורי-פילוסופי-מוסרי של אלתרמן על תולדות האומה היהודית המתחדשת, שיש בו, לדעתי, תובנות עמוקות של המשורר, והרחבת המסרים המובעים בשירי הטור השביעי. ככלל סבור אני כי קריאת טורי "העת והעתון" של אלתרמן בתקופת תש"ח היא חסרה מאוד ללא עיון ב"שירי עיר היונה".³²⁶

325 את שנת 1946 כשנת תחילת המלחמה למעשה, קבע המשורר עצמו: "שְׁנַת הַנְּחָרָן אֲרַבְעִים וְשֵׁשׁ", ראו השיר "עוד דף" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 30.

326 דב סדן "במבואי עיר היונה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 129, כתב כי מבואי "עיר היונה" מאירים גם את כרכי "הטור השביעי" באור מיוחד. וראו לעיל ה"ש 23. סדן גם ראה יתרון (שם, בעמ' 126) בהשהיית פרסומם של שירי אלתרמן שב**עיר היונה**, אגב השוואתם לשירי הטור השביעי: "הלכה שכמותה ככלל גדול: המתפלל בדרך מתפלל תפילה קצרה. מה שאין כן כשהוא מגיע בדרכו לפונדק, לא-כל-שכן כשהוא מגיע לביתו. 'הטור השביעי' דרכו דרך התפילה הקצרה; 'עיר היונה' דרכה דרך התפילה שיצאה מכלל הקטעיות של דרך פונדק ונכנסה לכלל המלאות של הבית". כמו כן, סיפר סדן על שתי הגדרות של סופרים ש"נזרקו" עם פרסומו של הספר **עיר היונה** המפארות את נתן אלתרמן מחברו: "האחת, מפי אהרן מגד: מאז ביאליק; האחרת מפי משה שמיר: משורר האומה". ראו "במבואי עיר היונה", שם, בעמ' 124.

את המלחמה עצמה תיארה אלטרמן בעיקר בשירים "בטרם יום" ³²⁷ ו"ליל תמורה", ³²⁸ אם כי גם שירים נוספים נוגעים בה – "מלחמת ערים", ³²⁹ "ובחרף ההוא", ³³⁰ "שבחי החשך", ³³¹ "שבחם של הכלים", ³³² "ליל חניה". ³³³ העיון ההגותי במשמעותה של תקופה זו בא בעיקר לידי ביטוי בשיר "צלמי פנים" ³³⁴ וב"נספח לשיר צלמי פנים". ³³⁵

לעמדה מסתייגת, ראו דן מירון *נוגע בדבר*, לעיל ה"ש 26, בעמ' 119-124. וכן ראו דבריהם של זיוה שמיר "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 115-117; מנחם דורמן *אל לב הזמר*, לעיל ה"ש 14, בעמ' 131-132; שלמה שדה *והעולם באמצע מתרחש*, לעיל ה"ש 44, בעמ' 230-231.

חיים גורי סיפר על מסיבה לכבוד הוצאת הספר *עיר היונה*: "אברהם שלונסקי הסתובב בלובי ואמר 'זה טור שביעי גרוע'". לעומת זאת, בחדר, "פסק אבא קובנר: 'אשרי שזכיתי להיוולד בדור שבו נכתב הספר הזה'". ראו חיים גורי *אלטרמן ויצירתו*, לעיל ה"ש 16, בעמ' 18, וכן ראו חיים גורי "שירה וזמן במצב הישראלי" *פדן* ה' 28, 35 (תשס"ה). מסיבה זו נערכה בכיתו של הסופר אהרן מגד.

327 *עיר היונה*, לעיל ה"ש 22, בעמ' 97.

328 שם, בעמ' 104.

329 שם, בעמ' 68, על תל אביב ועל יפו בשנת 1948. וראו על כך חגי רוגני *מול הכפר שחרב* – *השירה העברית והסכסוך היהודי-ערבי 1929-1967* (פרדס, 2006) (להלן: *מול הכפר שחרב*).

330 שם, בעמ' 85 – על חורף תש"ח – "שְׁלֵהי הַשֶּׁלֶב הָרֵאשׁוֹן. / מִפְתָּנָם שֶׁל קְרִבּוֹת הָאֲבִיב וְהַקִּיץ" (בעמ' 86); שעת הקרבות הראשונים, כאשר הכול יודעים שזהו רק "פְּתַח־דְּבָר" (בעמ' 88): "וְכִי יוֹם בּוֹ עַל קֶלֶף תִּפְתַּח מִמְלָכָה / הוּא הַיּוֹם שִׁיקוּם לְמַגְרָה בְּעוֹדֶנָּה / נִבְרָאת, וְגִבּוּלֶיהָ – בְּשַׁעַת הַבְּרָאָה – / יִחְשְׁפוּ – וּבְרִגְלֵים וּכְנָפִים וְרִכָּב / מִשְׁלֵשָׁה עֲבָרִים תִּפְתַּח הָרְעָה".

331 שם, בעמ' 89.

332 שם, בעמ' 91. אלה הם כלי השיט (בתקופת ההעפלה), החגור, האוהל וכלי החפירה, כלי הרכב, כלי הנשק ותעשיית הנשק. על ייצור כלי הנשק, ראו גם "תמונה מן התעשייה הצבאית" *הטור השביעי* א 452 (25.4.1952).

333 *עיר היונה*, לעיל ה"ש 22, בעמ' 94. זהו הלילה בעת מלחמה: "בְּהִתְפָּרֵשׁ הַמַּחֲנֶה אֲשֶׁר דִּינּוֹ / לְהִיּוֹת שׁוֹפֵף דָּם הָאֲדָם וּמִגְנוֹ". המשורר מתאר, שם, כיצד "מתוך אֲשֶׁמֶרֶת רֵאשׁוֹנָה, בֵּין חוֹף וְגִבְעָה / הָיָה נִשְׁקָף פְּתָאֵם מִרְאֵה הַמְּלַחְמָה / כְּמוֹ הַיּוֹי צוֹעֵן, חִבּוּר יְתָד וְחֻבְל".

334 שם, בעמ' 136.

335 שם, בעמ' 151.

"בטרם יום"

כפי שנזכר למעלה, ב"שירי עיר היונה" נדרש אלתרמן לא מעט לקרבנות המלחמה.³³⁶ בשיר "בטרם יום" עסק המשורר בהרחבה, ומתוך התלבטות והתייסרות, בקרב של חטיבה 7 בלטרון, במאי 1948.³³⁷ חטיבה זו הוקמה באותם ימים, ואת ההחלטה להטיל עליה את המשימה לכבוש את אזור לטרון לשם פריצת הדרך לירושלים – החלטה שהייתה שנויה במחלוקת רבה – קיבל ראש הממשלה עצמו.³³⁸ הלחימה בלטרון בסוף מאי 1948 נכשלה, וגבתה הרוגים רבים. אלתרמן הדגיש את המעבר המידי של עולים חדשים – יוצאי אירופה כיוצאי ארצות ערב – מהאנייה אל שדה הקרב והקטל:

הַסְעו, הוֹרְדוּ, קְרָאוּ בְּשֵׁם וּלְעֵת
הָעֶרֶב כְּבֹר גְּלוֹשׁוֹ בְּמוֹרְדוֹת,
בְּצוּק טַפְסוּ, חֲרְפוּ בְּאֵם וְאֵל,
כְּרַעוּ עַל בְּרִכְיָהֶם הַנְּחָרְתוֹת

336 וראו אבנר הולצמן "מסלמה של אניה אל הקוים הקמיים" סדן ה 199 (2002) (כונס לספרו אהבות ציון – פנים בספרות העברית החדשה 388 (כרמל, תשס"ו)) (להלן: "הולצמן"). המחבר כותב על התפיסה הכוללת של מחבר "שירי עיר היונה": "הרואה את רצף האירועים מסיום מלחמת העולם השנייה ועד תחילת שנות החמישים כמהלך כביר של גאולה לאומית, המעניק משמעות נשגבת לסכלם ולקרבנם של האנשים הפרטיים שנגזר עליהם להידרס תחת גלגליו", ראו שם, בעמ' 217.

337 המדובר במבצע "בן-נון א'", 24-25 במאי 1948, ובמבצע "בן-נון ב'", 30-31 במאי 1948. לתיאור מפורט של קרבות לטרון, ראו ספרו של מפקד החטיבה, שלמה שמיר "... בכל מחיר – לירושלים" – המערכה בלטרון – הכרעה בדרך 7 (מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשנ"ד) (להלן: "... בכל מחיר – לירושלים"), וכן רם אורן לטרון (קשת, 2002) (להלן: לטרון).

338 ראו אניטה שפירא "היסטוריוגרפיה וזיכרון: מקרה לטרון תש"ח" יהודים חדשים, יהודים ישנים 46, 49-50, 58-60 (עם עובד, תשנ"ז). עמדתו של יגאל ידין הייתה שמוטב לדהות את ההתקפה בשבעה עד עשרה ימים. שפירא מתארת במאמרה כיצד הפך מבצע זה "למיתוס המרכזי של שארית הפליטה במלחמת העצמאות", ראו שם, בעמ' 67-68. היא מבקשת להראות כי קיימת "התרחקות הולכת וגוברת בין העובדות ההיסטוריות של אירוע לטרון לבין הדימוי הציבורי שלו", ראו שם, בעמ' 83. וראו גם אניטה שפירא מפיטורי הרמ"א, לעיל ה"ש 254, בעמ' 109-113, 128-131. על הוויכוח בין בן-גוריון ליגאל ידין ראו גם לטרון, לעיל ה"ש 337, בעמ' 140-146, 342-340.

בְּכֶתֶב קוֹצִים חֲדָשׁ, מִחֶשֶׁךְ זֶר
שָׁמְעוּ צוֹחַת פְּקָדָה עֵבְרִית, פְּלִשׁוֹן-
גּוֹיִים וּבָה – מִפְּלִי-יָדְעוּ – הַגְּזֹר
לִפְלֵ בְהָרֵי אֵל וּבְאֵילוֹן.

וּבְטָרָם יוֹם מָחָר, עַד שֶׁחַר קָם,
הוֹטְלוּ לְמַלְחָמָה הַנוֹאֲשָׁה
וְהֵם נוֹפְלִים סוּמִים בְּחֻשְׁכָּתָם
שֶׁל עִם חֲדָשׁ וְאָרֶץ חֲדָשָׁה.³³⁹

אלתרמן מנה שלושה טעמים להחלטה בדבר שליחתה של חטיבה 7 לקרב לטרון באותו עיתוי,³⁴⁰ ועמד על משמעותם הרבה של המראות ושל "עצם הדברים הנגלים במחזה".³⁴¹ בין השאר ציין כי בעוד עולים חדשים – "גרים" – שזה עתה באו, נשלחו מיד לקו האש והיו "בִּקְרֵב לְעוֹלָה",³⁴² רבים מתושבי הארץ לא נטלו כלל חלק במערכה:

339 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 97-98. זהו קרב יוצאי הספינות, אשר "בְּטָרָם / סֵב יוֹמָם הָרֵאשׁוֹן עַל צִיר, / נִחְשָׁפוּ לְבוֹצֵר פְּכָרָם / וְעַד בְּקָר פְּלָה בְּצִיר" (עמ' 102).

וראו זיוה שמיר "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 126-132. המחברת רואה את השיר "בטרם יום" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, "כתגובה קשה על בן-גוריון ועל ההנהגה, ששלחה אל קרבות לטרון ניצולי שואה חסרי הגנה וניסיון", ראו שם, בעמ' 126. במיוחד עומדת שמיר על כך שמבין כל קרבות מלחמת העצמאות, ובהם קרבות עטורי הישגים, בחר אלתרמן להתמקד, בעיר היונה, בקרב זה: "הכושל בקרבות תש"ח". אין הדבר עולה בקנה אחד, מטעימה שמיר, עם ראייתו של אלתרמן כמי שמתבטל בפני בן-גוריון. ובלשונה הזהירה: "אותם פובליציסטים ומבקרים שהדביקו לאלתרמן – בין בשגגה בין במזיד – את תווית 'משורר החצר' של בן-גוריון, יתקשו כמדומה לתרץ את הבחירה בקרב לטרון, ששימש בסיס מוצדק למדי להאשמת המנהיג במשגה קולוסלי חסר היגיון", ראו שם, בעמ' 127.

340 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 102-103.

341 שם, בעמ' 103. וראו הולצמן, לעיל ה"ש 336, בעמ' 214-217.

342 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 102. על חלקם של העולים, ראו גם ספרו של שלמה שמיר, "... בכל מחיר – לירושלים", לעיל ה"ש 337, בעמ' 474-477. כמו כן דן שמיר בהוראתו של מפקד גדוד 52 לכוחותיו, בעיצומו של המבצע (ביום 31.5.1948), שלא לתקוף, וזאת בניגוד לפקודה מפורשת שקיבל (עמ' 383-390, וכן עמ' 541). בסיום הדיון מביא שמיר (בעמ' 390) את שירו של אלתרמן "הפקדה" ב"שירי נוכחים"

בְּלִי נֶדַע אֶל נֶכּוֹן כִּי אִם זֹאת: עוֹד חָיו חַיֵּי אֶרֶץ נוֹשְׁבֵת
 כָּל צְעִיר סוֹחָרִים בְּעַמּוֹ, כָּל פְּרָקְלִיט וּפְקִיד וְטוֹב,
 הִקְהֵל הַגְּדוֹל וְהָרֵב, עַל נוֹגְנָיו וּמוֹשְׁכָיו בְּשֶׁבֶט,
 וּבִתְוֹכֵם הַמְּחַבֵּר.³⁴³

"ליל תמורה"

השיר "ליל תמורה" עוסק, כנראה, במבצע "יואב".³⁴⁴ מדובר בשלושה גדודים שפונים אל החוף כדי להסיח את דעת האויב, ומנהלים קרב נסיגה, בעוד הכוחות האחרים פונים למערכה שבדרום.³⁴⁵ בשיר זה דן המשורר במהותה של תקופה זו,

בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 279. אלתרמן רואה את הפקודה כמי שנשלחה אל הלוחם "בִּיד אִישׁ עֵתִי" – והדבר מזכיר מיד את עניינו של השעיר לעזאזל (ויקרא טז כא): "וְרָאָה אֶת פְּנֵי וַחֲפֹז וְקָם / וְשָׁאֵל לֹא יִשְׁאַל תְּכַלִּיתִי וְסוּדִי, / וַיֵּצֵא עֲמָדִי אֶל מְקוֹם אֲשֶׁר שָׁם / בְּאֵין אָמַר יִתֵּן אֶת נַפְשׁוֹ בְּעַדִּי".

343 שם, בעמ' 101. עם זאת, משתם ליל הקרב: "לֹא מִשְׁפֵּט יִבְקֹשׁ הוּא, / לֹא יִשְׁאַל דִּין אֵיפָה וְאֵיפָה", ראו שם, בעמ' 102. אלתרמן מתח כאן ביקורת גם על עצמו ("וּבִתְוֹכֵם הַמְּחַבֵּר"). ואכן, הוא התגייס, כלוחם, כמה חודשים לאחר הקרב בלטרון (לעיל, חלק רביעי, סוף פרק א). גם במקומות נוספים בשיר ציין המשורר כי דבריו אינם נכתבים "לְשֵׁם נְעוּר חֶזֶן" (עמ' 103), וכן "לֹא רָאֵשׁנוּ נְטֻמִּין כְּיָעוֹן" (עמ' 102). וראו עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 87, ביטוי נוסף להשתמטות בחורף תש"ח:

וְעָרִים בִּינְתִים הוֹסִיפוּ רְכָל
 וְהוֹנֹת וְחָגַג. בֵּין שְׂדֵה־קָרֵב לְבֵין עֶרֶף
 לֹא הִפְרִיד הַמְּרַחֵק. אֶךְ הַבְּדִילוּ הָעַל
 וְעֵשֶׂן הָעוֹלָה. עוֹ פְּנִים וְרֵב מְרֵךְ,
 לֹא־רָאוּ וְרָאוּ; לֹא־כִתְמוֹל וְכִתְמוֹל, –
 כֶּף הַשֶּׁבֶט עֲמַד תַּחַת שְׁמֵי אוֹתוֹ הָרֶף.

עוד קודם לכן, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, כתב אלתרמן, בציניות, בנוגע להתגייסות היישוב: "אֵל תֹּאמֶר: / – הַנְּנִי מִתְגַּיֵס (גוף ראשון) / אֲמַר: / יִתְגַּיֵסוּ אֲחֵרִים בְּמִקוּמִי" – "עברית כהלכה" הַטּוֹר הַשְּׂבִיעִי ד 47 (17.9.1943). וכן ראו שירי אלתרמן בנושא זה מאותה תקופה: "מוטקה מתגיס" ו"אריה מן הגדוד העברי" פזמונים ושירי זמר כרך א, לעיל ה"ש 19, בעמ' 251-259.

344 האירועים מתרחשים בנגב, ומדובר בחודש חשוון, תש"ט. ראו עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 110.

345 לפי התיאור שבשיר, נראה כי הכוחות שפנו מערבה הם גדוד 9 של חטיבת "הנגב", שפשט על עורקי תחבורה מצריים בגזרת עזה-רפיח, ושני גדודי חטיבת "יתפתח", שתפסו מערך

ובהשפעתה המשמעותית לדעתו על השירה עצמה. השירה עוסקת עתה במושגים לאומיים מופשטים, ולא דווקא בתחושותיו של הגיבור האנושי.³⁴⁶

משלטים בקרבת בית חנון. ההתקפה העיקרית ב-16 באוקטובר נועדה לכבוש את עיראק אל-מנשיה ולפתוח הדרך לנגב, ראו אטלס ברטא לתולדות מדינת ישראל – שנים ראשונות, תש"ח-תש"ך 54 (כרטא, 1978). בין השאר שיבח המשורר, שם, בעמ' 107, את ערמת המלחמה, השונה מן הערמות האחרות: "כִּי עֲצָה וּדְבַר-סוּד בְּשׂוֹדֹת-קָרֵב וְעֶרְמָה / שְׁאִינְנָה אַחֲזוֹת לְעֶרְמַת הַבְּצֵעַ / וּלְעֶרְמַת הָאִשָּׁה וְהָאִישׁ. עַד חֶרְמָה / תִּכָּה גְדוּד וְנִכָּה תִּשָּׂאֵר בְּלִי פֶשַׁע".

וראו עוד על הערמה ו"המלחמה" – ב"זהבם של היהודים" ב"שירי נוכחים" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 272-274.

346 בנושא מהותה של התקופה – נעסוק להלן. לגבי ההשפעה על השירה עצמה – ראו פרק ה ב"ליל תמורה", בעמ' 112-114 ("לא כִּף וְלֹא עַל כִּף רְאוּי לְכַתֵּב") – עליו כתב דן מירון בעיונים ביצירת אלתרמן, לעיל ה"ש 302, בעמ' 96, כי יש לראות בו "מעין 'אָרְס-פּוֹאֶטִיקָה' כוללת של שירת אלתרמן בתקופת המדינה". המונח "אָרְס-פּוֹאֶטִיקָה" מובנו אמנות הפיוט בכללותה, וכן משתמשים בו לתיאור סגנונו הייחודי ואופני ההבעה של משורר מסוים. עיקרו של הפרק הוא הרעיון שיש כנראה תקופות מיוחדות אשר אופי השירה שבהן משתנה לחלוטין. "הדרך הנכונה" בשיר, בדרך כלל, היא:

לְשִׁיר אֶת הַפְּרָטִים הַמְצֻטְרָפִים. לֹא אֶת הַסְּכּוּם.
לְבּוֹא עֲדִיו בְּלִי קַפִּיצַת דֶּרֶךְ וְסוּד לְחֵשׁ.
לְתֵת בְּנֶאֱמָר לֹא אֶת הַקֶּמַח הַטָּחוֹן
כִּי אִם אֶת רֵעַשׁ הַקֶּמַח הַמְשֻׁתָּחַחַת.

לְשִׁיר לֹא עַל כִּי אֶת. פְּחוֹת דְּרָשָׁה. יוֹתֵר
גּוֹפִי דְּכָרִים וְחִיּוֹתָם.

ואולם, בכל זאת, יש כנראה עת, "ובָּה קָמִים אוֹתָם שְׁמוֹת אֵין-גּוֹף", שהם המושגים המופשטים, הסמלים:

וְהֵם בְּאֶפְסֵ יָד, בְּעֶרְטִילְאוֹתָם הַחֲזָקָה מִכָּל הַיֵּשׁ,
הוֹרְצִים אֶת הַפְּרִידוֹת וְהַפְּגִישוֹת, אֶת הַשְּׂמֻחוֹת וְאֶת הַצֶּעֶר,
וְגַם קוֹצְבִים מַחִיָּה לְפִי הַחֶרֶב וְגוֹתְנִים אֶכְלָה לְפִי הָאֵשׁ,
וּמְאִירִים עֵינֵי הַחַי וּמְחַשִּׁיכִים לְמֵת כּוֹכֵב וְסֶהַר.

זְמַן פָּרָא וְנִמְלֵץ. פְּנִי לֹא פְּנֵי הָאִישׁ וְהָאִשָּׁה.
פְּנִי פְּנֵי הַתְּאָרִים הַנּוֹדְעִים – אִמָּה וְדוֹר וְאָרֶץ וּמוֹדֶשֶׁת.

וראו בנושא זה זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 155-157; זיוה שמיר "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 118; דן מירון מפרט אל עיקר, לעיל ה"ש 15, בעמ' 27, 212-213; שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 108-109, 114-115, 230, 250, 258; מנחם דורמן אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 119-120, 131; צבי לוז היסוד הפילוסופי בשירה העברית 105-108 (הקיבוץ המאוחד, 2001).

יסוד מרכזי ב"ליל תמורה" ובשירים אחרים ב"שירי עיר היונה" הוא השקפתו הבסיסית של המשורר, שכבר הזכרנו, בדבר לידתה מחדש של האומה העברית בעצם ימי המלחמה, ומהותה הנוצרת בתקופה היסטורית זו. מבעד לכל מראה המלחמה "נצנצה ראשונות שמעבר לנגלה ומוחש" – והיא:

מְרָאָה עִם הַנְּצֵב בְּלֵיל חֶרֶף
וְגוֹפוֹ מִתְחַלֵּף. מִתְחַלְפִים עֲצָמָיו
וּבְשָׂרוֹ וְעֵינָיו, עַד שֶׁעַר וְצַפְרָן³⁴⁷

בתש"ח נבראה בישראל "ישות-לאם פלאית וחדשה / ולא נשנית".³⁴⁸ הבריאה התרחשה בשעת המלחמה עצמה:

שְׁעַת בְּרִיאָה אֵינָה נִשְׁנֵית,
אֶךְ עַל פְּנִיךָ עוֹד חוֹנָה
אֲבַחַת הַרְגַע בּוֹ נִבְרָאת
בְּלֶהֱט חֶרֶב הַיּוֹנָה
וּבְצַעֲקַת נוֹפֶלֶךְ הַיָּמָת,
מִמְנָה קִמַּת לְרֵאשׁוֹנָה.³⁴⁹

שעה היסטורית זו – מימושו של המאבק לתקומה לאומית – תוביל את ההיסטוריה היהודית להגשמת חזונה ותיזכר לזמן רב: "מראותיו ומעשיו / ומשפטיו של זה הזמן / פתוחים יהיו ביד עם רב / אלי הרחק הרחק מכאן".³⁵⁰

347 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 108-109. וראו שלמה שדה, והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 257-258. וכן ב"נספח לשיר צלמי פנים" עיר היונה, שם, בעמ' 153: "אבל אנו / שראינו קומך כמהות חדשה".

348 שם, בעמ' 144.

349 שם, בעמ' 154-155. היונה והחרב הם דימויים המלווים את יצירתו של אלטרמן לאורך כל דרכה. ב"שיר פותח" ל"שירי עיר היונה" כתב המשורר על "העת כמו עיר" (עמ' 8): "ופני היונה ואבחת חרבה / הן דמות פניה הנחצות." יצוין כי הן "חרב היונה" והן "עיר היונה" הם צירופים מספרי הנביאים (צפניה ג א; ירמיהו מו טז; נ טז). לעניין זה ראו זיוה שמיר "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 137-138. וכן השורר לשיר "צלמי פנים", לעיל ה"ש 141, שם נאמר, בעמ' 147: "אולי פרחת פפרח היונה / אבחת-חיות אשר אמרה לבקע / נתיב אחר לקורות חלד".

350 שם, בעמ' 157.

לפיכך, קורא אלתרמן למלחמה זו "מִלְחַמַת הַיְהוּדִים", ולא מלחמת העצמאות או מלחמת השחרור.³⁵¹

כבר עמדנו על החיבור שבין עבר להווה כמוטיב מנחה בשירי הטור השביעי במלחמת השחרור ולאחריה.³⁵² ב"שירי עיר היונה" מובעת תפיסה זו בהרחבה ובעומק. "עיר היונה", כתב דן מירון, "אינה אלא המשך של 'הטור השביעי'. היא מפתחת בעקיבות את ההנחות הפנימיות שבשירי ה'טור', ומנסה לחלצן מן ה'טריביאליות' שבהזדקקות למאורע התכוף על מנת להכתירן בכתר הרצינות של הסיכום האפי ההיסטוריוציסטי הנכבד".³⁵³

בשיר "ליל תמורה" מדמה אלתרמן את הנשק העברי ל"גיורת". כשם שהמרת דת אמתית של היחיד חייבת לבוא לאחר שהוא עבר מפנה רוחני עז, וכנגזר מכך שינה את אורח חייו,³⁵⁴ כך הוא המהפך הגדול שעובר על הכלל העברי החייב לאחוז בנשק. אין מנוס אמנם מתחיית ישראל באמצעות מלחמה כדי להשתחרר מהמצור, ואולם, יש לזכור כי בריאה זו של העם היא "לְחִיּוֹת בְּאוֹר חַיִּי צָרִיךְ".³⁵⁵

"אֲבַחַת חֲרָבוֹת גּוֹיִים הִיא אִם
לְחָרֵב הַיְהוּדִית הַזֹּאת.
פִּי לֹא הָעַם הָזֶה עֲמָה
גַּם בְּבוֹאָה סִדְנָאוֹתָיו.
גִּיּוֹרֵת הִיא אֶתּוֹ. אֲמָה
לְבַנֵּת שָׁנִים מִחֻלָּב.

351 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 14.

352 פרק ב ופרק ג לעיל.

353 דן מירון עיונים ביצירת אלתרמן, לעיל ה"ש 302, בעמ' 122. זיוה שמיר, "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 29, כתבה כי את הנושאים הפוליטיים השנויים לא אחת במחלוקת הותיר אלתרמן לטוריו, ואילו בעיר היונה כתב על "העקרונות שעליהם קמות אומה ומדינה מתוך האודים והאפר של הגלות".

354 ראו ויליאם ג'יימס החווייה הדתית לפוגיה — מחקר בטבע האדם (מהדורה ב, מוסד ביאליק, תשי"ט) 125-169; מנחם פינקלשטיין הגיור — הלכה ומעשה (אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד) 32.

355 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 117. למאבק להישרדות פיזית יש מחיר. הוא כרוך מיניה וביה בחטא: "בְּגוֹף הַיֵּשׁ / לְהֶאֱחֹז לְעַד בְּמַחִיר / חֶטָּא תַחַת חֶטָּא וְאֵשׁ מוֹל אֵשׁ" (שם). לעניין החטא, ראו עוד בהמשך פרק זה.

היא רות נְכָרִית מְאֻדָּמָה
אֲשֶׁר עַל סֶף לַיְלֹ הֶשֶׁב.³⁵⁶

השימוש בנשק הכרחי אמנם לשם הצלת החיים. ואולם, אלתרמן מביע את תקוותו כי בכל זאת ניכר יהיה ייחודו של העם, והשוני המהותי בינו לבין העמים האחרים — כי "יְהִיָּה מְשׁוּךְ הוּא בֵּין הַמְּמַלְכוֹת / כְּחוֹט שְׁמוֹצָאָהּ לֹא מְזָה".³⁵⁷ ומהו ייחוד זה?

זְכְרוּ כִּי יְסוּדוֹ
מִתְאַוֶּת הַדְּרוֹר בְּרֹאשׁ דְּרָכָיו
וּמִמְשֶׁפֶט הַצֶּדֶק שְׁעוֹדוֹ
קָם וּבִזְקָע יָם.³⁵⁸

"צלמי פנים"

החשש פן תקומת "הממלכה" תטשטש את ייחודה המוסרי של האומה היהודית המתחדשת — הוא העומד במוקד העיון ההיסטורי-פילוסופי של אלתרמן בשירים "צלמי פנים" ו"נספח לשיר צלמי פנים".

כוחה של האומה העברית הוא כוחו של הפרט. אין הפרדה בין "חוקת" העם לבין "הִלְכוֹת מוֹסֵר חַיָּיו שֶׁל הַיְחִיד".³⁵⁹ כך נגאל בה מושג הלאום שהסתלף אצל

356 שם, בעמ' 116-117. זיוה שמיר, על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 33, מציינת כי אלתרמן קיבל את המיליטריזם ככורה כל יגונה של החיים הממלכתיים: "עמדתו חתרה לקו האמצע שבין העמדה הפציפיסטית שגילה בעבר [...] לבין העמדה ה'ביטחוניסטית' שנבעה מצרכים שהזמן גרמם". וכן ראו שם, בעמ' 224-225, ובמאמר אחר של זיוה שמיר, "משוררו של דור המאבק לעצמאות", לעיל ה"ש 39, בעמ' 148-150.

357 ניר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 118. ובהמשך, בעמ' 119: "עת כי יקום עלי מסד / העם הנה ושרש נך / לו ישמר בו, גם בפסד, / טיבו הנה שאין לו אה".

358 שם, בעמ' 119. רעיון ה"גרות" חוזר בסיומו של "ליל תמורה": "אל זבול אחר / באים חיי. לו יראה הוא נצח / בין העמים כהלך וכגר / אשר שמיו קמים אתו בפתח", ראו שם, שם. את רעיון ההלך יש לקשור עם הנאמר לפני כן, לגבי ההלך המתרחק "ממדינות וטרחתן [...] ממדיבות מלכי ארץ", ראו שם, בעמ' 110.

359 שם, בעמ' 146. וראו מה שנאמר בהרחבה לעיל, חלק שלישי, פרק ב — בנייתו הטור "צרכי בטחון" (לעיל ה"ש 128). כן ראו ב"שיר עשרה אחים": "דמי היחיד הם הרב היונה וְלֹהֵט צְדָקָתָהּ הַעֲלִינָה", שם, בעמ' 345. וראו המאמר "בריות וקניינים", לעיל ה"ש

עמים אחרים – אותם "תבליני ממלכה" אשר הפכו מושג זה "לנזרא בכלי-משחית", ואשר אימנו אותו "למלאכת חפוי על עול ונפנוף הגלי-מדון".³⁶⁰ ואולם, אין לשוות "תפארת מדמה להוית גולה".³⁶¹ עם חפיץ חיים וחירות חייב היה לקבל את דין הממלכה – למרות חטאה הקדמון, המובנה:

חטא אורב לך מקדם. אבל בלעדיך
 אין לא דין ולא ענש על חטא. כחך רב
 להפכנו במחי כלי חמס בידך,
 אבל רק בידך חרבו ומאזניו
 של משפט.³⁶²

143, בעמ' 48. המחבר, הרי גולומב, מבאר כי אלתרמן אינו מכיר בכלל כשהוא-לעצמו: "כי רק מבעד לפרט יכול הוא לראותו". אלתרמן התייחס בשלייה "לכל המהפכות והתנועות החברתיות המוכנות להקריב אשרם וחייהם של יחידים למען מה שנראה להן כטובת הכלל, כי לדעתו טובת הכלל במקרה כזה בשקר יסודה, וסבל הפרט סופו למוטטה".

360 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 146.

361 שם, בעמ' 141.

362 שם, בעמ' 153. וראו גם שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 122-124. רק הריבונות יכולה להבטיח עשיית דין עם אויבי עם ישראל. זהו ציר מרכזי בהגותו של אלתרמן, גם בנוגע למשפט אייכמן שעסק בו רבות. ראו, למשל, את הרשימות "מאזני-משפט" הטור השביעי ב 497 (27.5.1960), ו"היום הראשון" הטור השביעי ב 501 (14.1.1961).

לדעתו של אלתרמן, חשיבותו הרבה של משפט אייכמן נובעת מכך שבסיפור חייו של העם היהודי משולב, לראשונה, "פרק המשפט והגמול". תקומתה הממלכתית של ישראל: "אין לה טעם רב יותר ממאזני משפט אלה שבירה הפעם", ראו שם, בעמ' 500. אכן, יש המתרפקים על התקופה שבה לא הייתה ההויה היהודית קשורה בכלים ממלכתיים, ומשום כך הייתה "רוחנית יותר, פנימית יותר, צרופה מן הסיגים הכרוכים בהווה המדיני", ראו שם, בעמ' 502. גם אם נכון הדבר בתחום ההגות המופשטת, הצופה אל עתיד רחוק של אנושות מאוחדת, אזי משפט אייכמן התאפשר רק הודות לממלכתיות היהודית שקמה במדינת ישראל. כאן נחשף ממד עומק של החיים הממלכתיים. העמדתו לדין של הצורך הנאצי ממלאת "איזו ריקנות-תוהו לא אנושית שהיתה חבויה" בהווייתו הגלותית של עם ישראל: "משפט על פשע אינו רק צורך שמירה עצמית של חברת-אנוש. הוא גם צורך שמירה על קיומם ופכחונם של חוקי אל וטבע ואדם אשר בלעדיהם ניטל הגיון רציפותם של קורות חיים", ראו שם, בעמ' 499-500.

נראה לי כי השקפתו העקרונית של אלתרמן על זכותה של מדינת ישראל לשפוט את אייכמן, היא המשך ישיר של הגותו ב"שירי עיר היונה" לגבי תקומתה של מדינת ישראל ומשמעותה.

אין עדיין תחליף לקיומה של מדינה ריבונית ולשימוש בכליה לשם הגנה על עצם חייה של אומה. הממלכות הן עדיין "גוף ללא אברים ואם לאו".³⁶³ רעיון הממלכה הוא קדום, כמו "דין החברה" וכמו "כס השופט".³⁶⁴ כיוצא בזה, גם תקומתה של מדינת ישראל הצילה את העם "בטרם נעל עליו קץ את בריחיו".³⁶⁵ ובכל זאת, כאשר "השיר העם את חשוקו [...] חשוק גלות ודין",³⁶⁶ עולה החשש פן תשבש דרך הממלכה "בסדר ובסוף את יחודו של העם";³⁶⁷ שמא יקוהו כלי הממלכה "את יחודו העז שאין דומה לו / עד זה היום בכל קורות גוים";³⁶⁸ שמא עם גאולתו מבין צרים — "את פני עצמו ימוש בפני זרים".³⁶⁹ לשם מניעת הדבר, טוב לשמר מידה של התנגדות פנימית כלפי שגרת לאומים: "והוא ניצוץ של סרפנות ומרי / קבל דרכי קורות עמים ויצר / ממלכותם".³⁷⁰

363 שם, בעמ' 153.

364 שם, שם.

365 שם, בעמ' 152. והשוו לשיר "לקול פטישו של הקונגרס" המור השביעי ה 263 (1956. 27.4). המשורר כותב על המפנה ההיסטורי הגדול בעצם הקמת המדינה: "פן, טלטלו תולדות העם: הבקיעה המדינה אל תוך תוכן כמו ברק ורעם" (עמ' 264). העם חרד לגורלה של המדינה, אך גם המדינה יודעת: "שגורלה הוא גורלו כיום ועל צואר שניהם החרב החדה. / ובעוד העם אומר 'לא אעזבך', שפתייה מוסיפות כי היא לא תעזבנו! (עמ' 264-265).

366 שם, בעמ' 141.

367 שם, בעמ' 151.

368 שם, בעמ' 141. וראו בהקשר זה ביקורתו של ברוך קורצווייל בין חזון לבין האבסורדי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 205-208.

369 שיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 137. וכן ראו בעמ' 149: "קורם העם על-סוף / את צלם אבותיו עם פני צרי". האם עמד לנגד עיני המשורר הדיאלוג בין החכם היהודי ("החבר") לבין מלך כוזר, בספר הכוזרי של ר' יהודה הלוי? מלך כוזר הצביע בפני החבר על שפל מעמדו של העם היהודי בגלות (מאמר א, קיב). החבר עונה, בין השאר, כי גם במצב האומה כיום, יחסה אל האל הוא קרוב יותר "מאשר אילו היתה לנו גדולה בעולם הזה" (שם, קיג). על כך מגיב מלך כוזר (שם, קיד):

כך היה אמנם הדבר אילו היתה ענותכם דבר אשר בחרתם בו, אבל היא אינה כי אם דבר שבהכרח, וכאשר תשיג ידכם תהרגו אף אתם בשונאיכם.

ספר הכוזרי, עמ' מג (בתרגום יהודה אבן שמואל, דביר, תשל"ג).

370 שיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 143. זהו הזיק "אשר המריא / מגליות באור חלי אין-קצה / על פני הריב, הרהב והירי". יש לשמור ניצוץ זה היטב "לבל יסוף כליל מתוך דמנו", ראו שם. וראו זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 35, 225-226. בעמ' 305 מונה המחברת אותן תכונות ששמרו על הגניוס היהודי בגלות: "כדוגמת הלמדנות, הכורח להצטיין, הנונקופורמיזם, ההסתפקות במועט, רדיפת הצדק, התושייה".

השמירה "בעת החדשה" על מורשת "ההלך והגר" – קרי המורשת הגלותית – היא דווקא זו שעשויה להבטיח את מידת הריסון והבלמה המוסרית.³⁷¹ הממלכתיות היהודית חייבת להיות מהולה ב"גרעין תבל אחרת, זג / שונה ועז שֶׁל הַיָּהוּה, / לֹאִם אַחֲרֵית יָמִים, בְּלִי תַג / הַמְּמַלְכָה וְהַחִיָּה".³⁷² טוב יהיה אם "המום" הטובע באומה העברית, קרי היותה מוסרית, יהיה ניכר גם בעת שתגן על עצמה:

אַךְ הָאֵמָה הַזֹּאת הַמִּתְנַעֵרֶת
קָצַת קֹט תוֹסִיף־תִּצְלַע עַל יִרְכָה
גַּם בְּצִמְחָה לָהּ גּוֹף חָדָשׁ מֵאַרְץ.
עוֹד בָּהּ יִכָּר גַּם בְּלִכְתָּהּ בְּסֶף,
הַמוֹם אֲשֶׁר טָבַע בָּהּ הַמְּלֶאךָ.³⁷³

כתב על כך מנחם דורמן, כי נתן אלתרמן ביקש "להנציח את המורשת היהודית בתוך ההווה הארצישראלית המתחדשת וצומחת כמערכת של קני מידה

371 המשורר נע אפוא בין שמירת הזיקה ל"זיק" הגלות, לבין הזהירות מלשוות לגלות "תפארת מדומה". "משמע" – כותבת זיוה שמיר במאמרה "משוררו של דור המאבק לעצמאות" (לעיל ה"ש 39, בעמ' 124): "אין להשליך את כל המטען שהביא עמו העם משנות גלותו ככלי אין חפץ בו, אך גם אין צורך לרומם ולפאר את המטען כולו, ללא עקרון הברירה וחוש האבחנה". וכן ראו בעמ' 149-150.

372 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 119.

373 שם, בעמ' 148. מאבק יעקב במלאך (בראשית לב) הוא מוטיב חוזר ביצירת אלתרמן. ראו למשל "יום המיליון" הטור השביעי א 120, 122 (16.12.1949); "קלסתר הפנים" הטור השביעי ב 523, 522 (9.6.1961).

שמירת טוהר הנשק בתקופה שלפני הקמת המדינה גבתה לדברי המשורר מחיר דמים, ראו בשיר "קרואי מועד" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 32-33:

סִיגֵי סִיגִים נֶשְׂא הַמֶּרֶד. אֶסוּרִיו
עָלוּ לוֹ בְּדָמוֹ. חֲלִית הַלְּוָחִמִּים
הִיָּתָה יוֹצֵאת כְּפוֹתָה בְּלֹאוֹ עַל גְּבִי לָאוֹ
וְצוֹ עַל גְּבִי צוֹ, אֲשֶׁר הָיוּ קָמִים
לְהִיּוֹת לָהּ לְרוֹעֵץ, לְחֶשֶׁף אוֹתָהּ לְצִלָּף
הָאֵשׁ מִן הַצָּרִיחַ וְהַמְּחֹסְמִים.

באותו שיר ביקר המשורר את פעולות המחותרת, שלא שמרה לדבריו על טוהר הנשק: "אבל בשלף מחתרת־פרע פגיונה / ואקדחה בראש חוצות ופרורים" (עמ' 33), ביקשה היא לכך את "הגיון המסתורין, האש והקברים" (עמ' 34). וראו לעיל ה"ש 125.

להתנהגות אנושית, 'הומאניסטית', של הפרט ושל הכלל".³⁷⁴
 אכן, המשורר מתנצל כביכול על כך שהיהודים נאלצו לאחוז בחרב לשם
 הקמת מדינתם:

בין ממלכות בקורות עת
 רק את — נופליך לך עדים —
 בקשת ער קץ לקום באת
 ולא בחרב. אך צמדים
 עלו בק שחר וכורת.³⁷⁵

זאת ועוד, השפה העברית, שתחייתה נובעת רק מכוח תקומת האומה:

[...] היא גם היא את כליה
 תצרך אל כלי חמר וחק שיאחז

374 מנחם דורמן אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 148. בטור השביעי כתב אלתרמן במפורש:
 "לא ימן כי ישכח היהודי החדש / את חובו ליהודי 'הישן'..." ראו "לא תקום" מלחמת
 תרבות" הטור השביעי ב 239 (13.12.1957). לעמדה זו של אלתרמן הייתה השלכה מעשית
 על הגישה הממלכתית הראויה לדעתו בענייני דת ומדינה, כגון בעניין "מיהו יהודי"
 (הטור הנזכר) וגידול חזיר בישראל: "הפשה הדעות והטלפים" הטור השביעי ב 237
 (20.7.1956). כן ראו "המועדון והחומה" הטור השביעי ה 190 (3.12.1954).

375 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 155. אהוד לוז מצטט שורות אלה, ומצביע על
 "הדיאלקטיקה של הכוח" בשיר "צלמי פנים" שב"שירי עיר היונה" — ראו מאבק בנחל
 יבוק, לעיל ה"ש 7, בעמ' 318-320. מצד אחד הביע אלתרמן את החשש כי "שיבת היהודים
 אל הכוח ואל הנשק עלולה לטשטש את ייחודם כעם". מצד שני, רק בריבונות היהודית
 מצויה הערובה לעשיית דין צדק בדורנו לעם היהודי. מה שלדעתו של המשורר יוכל
 לבלום או למתן את הסכנות הטבועות בריבונות, הוא שמירת המורשת הגלותית של עם
 ישראל.

וראו גם מנחם דורמן אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 134-135. בשיר "קרואי מועד",
 ראו עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 32, מתאר אלתרמן את הקשיים הרבים באותה תקופה
 שבה כפפה המהפכה הציונית את קומתה "על מחרשה ואת בשדה הקפסת-תרומות", ונזירה
 הייתה "מסמלי קרב", שם, בעמ' 33. קבלת "דין ההמתנה והפגיעה" הביאה לביקורת
 הציבור על כך "שפחתה נבלה מרדות חזיו של עם ביום דינו", ראו שם. צריך היה גם
 בתקופת "הקהיית החוד" לשמור את יצר הלחימה "לבל יבל עד עת", ראו שם.

בְּךָ עִם רֵב לְשֹׁמְרֵךְ חֻזְקָה מִבְּלָע
וְלִדְעַת כִּי צָדֵק יֵשֵׁב בְּךָ עַל כֶּסֶם.³⁷⁶

גם לשפה יש אפוא כוח וייעוד מוסרי.³⁷⁷ הגענו בזאת אל השילוב ואל האיזון האלתרמני, בין האחיזה בחרב לבין מאזני המשפט והצדק. שניהם הכרחיים כדי לשמור על האומה המתחדשת מאבדן, וגם כדי לשמר את ייחודה המוסרי והערכי. זהו אף הבריה התיכון בשירי הטור השביעי בנושאי צבא וביטחון. צה"ל הוא הערובה העיקרית להמשך קיומה של מדינת ישראל, אך חובה עליונה היא כי חייליו יקפידו על רמה מוסרית גבוהה.³⁷⁸ קו ישר מחבר בין הכורח הביטחוני בעת מלחמת העצמאות ובשנות החמישים לבין הגינוי החריף של מעשי עוול ורשע, שאינם נחוצים כלל לשם הגשמת התכלית הביטחונית. וגם בלהט הלחימה יישמע היטב קולו של דין המלחמה:

לֹא בְּשָׁלוֹם כִּי בְּפִלְדִים
נוֹצְרֵת אָבֵל בְּקוֹם שׁוֹפֵט
גַּם דִּין הַמִּלְחָמָה הוּא דִין!³⁷⁹

צוין לעיל כי לכתובתו "הציבורית" של אלתרמן יש היבטים אקטואליים. לשורות אחרונות אלה של המשורר יש אולי נגיעה לסוגיה משפטית שהפכה לחשובה מאוד בלחימה נגד הטרור בשנים האחרונות, מאז ספטמבר 2000. כאשר נטען בפני בית המשפט העליון כי עתירות נגד המדינה בנושאים הנוגעים לניהול הלחימה אינן "שפיטות", היינו אינן מתאימות להכרעתו של בית משפט – דחה בית המשפט העליון את הטענה. ככל שמדובר היה בנושאים שחלים לגביהם כללי המשפט הבין-לאומי, קבע הנשיא דאז ברק:

376 שם, בעמ' 153.

377 השווה"ש 216 לעיל, על העברית ש"איננה מפלה אפילו, היא קוראת לדברים בשמם"; וכן ראו ב"שיר עשרה אחים" בעיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 344: "תִּזְכְּרֵי זֹאת הַעֲבָרִית / שְׁעֵם נִרְדָּף עֲבָרָה, מְדוּר לְדוּר". כן ראו שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 120-121; ברוך קורצווייל בין חזון לבין האבסורדי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 195.

378 על המוסר כעיקר ראשון ביצירת אלתרמן, ראו שלמה שדה והעולם באמצע מתרחש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 55-58.

379 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 155. לעניין "דין המלחמה" והא"ם – ראו גם ה"ש 384 להלן.

ישראל מצויה בלחימה קשה כנגד טרור משתולל. היא פועלת על פי זכותה להגנה עצמית (ראו סעיף 51 למגילת האומות המאוחדות). לחימה זו אינה נעשית בחלל נורמטיבי. היא נעשית על פי כללים של משפט בינלאומי, הקובעים עקרונות וכללים לניהול הלחימה. האמירה כי "כאשר התותחים יורים, המוזות שותקות" אינה נכונה. אימרתו של קיקרו כי בעת מלחמה מחרישים החוקים אינה משקפת את המציאות המודרנית.³⁸⁰

ובפרשה אחרת, שעניינה הקרב שהתנהל בג'נין במהלך מבצע "חומת מגן", באפריל 2002, פסק בית המשפט העליון, במהלך הלחימה:

כמובן, כללי המשפט חלים תמיד ומיד. נמסר לנו, כי בכל פעולותיהם מונחים גורמי הצבא על ידי הפרקליט הצבאי הראשי. כך צריך להיות. גם בתקופת לחימה יש לקיים את הדינים החלים על לחימה. גם בתקופת לחימה יש לעשות הכול כדי להגן על האוכלוסייה האזרחית.³⁸¹

380 בג"ץ 3451/02 אלמדני נ' שר הביטחון, פ"ד נו(3) 30, 34 (2002) (להלן: עניין אלמדני).
וראו דפנה ברק-ארוז "מהפכת השפיטות: הערכת מצב" הפרקליט נ(1) 3, 23-25 (2008).
381 בג"ץ 3114/02 ח"כ ברכה נ' שר הביטחון, פ"ד נו(3) 11, 16 (2002). בעניין אלמדני, לעיל
ה"ש 380, הסביר הנשיא ברק את הטעם העמוק לכך (בעמ' 34-35):

הטעם המונח ביסוד גישה זו אינו רק פרגמטי, פרי המציאות הפוליטית והנורמטיבית. הטעם המונח ביסוד גישה זו הוא עמוק הרבה יותר. הוא ביטוי לשוני שבין מדינה דמוקרטית הנלחמת על נפשה לבין לחימתם של טרוריסטים הקמים עליה. המדינה נלחמת בשם החוק ולשם שמירתו. הטרוריסטים נלחמים כנגד החוק ותוך הפרתו. המלחמה נגד טרור היא גם מלחמתו של המשפט כנגד הקמים עליו [...] אך מעבר לכך, מדינת ישראל היא מדינה שערכיה יהודיים ודמוקרטיים. הקמנו כאן מדינה שומרת חוק, המגשימה את יעדיה הלאומיים ואת חזון הדורות, והעושה כך תוך הכרה בזכויות האדם בכלל, וכבוד האדם בפרט, והגשמתם. בין שני אלה יש הרמוניה והתאמה, ולא ניגוד וניכור.

וראו גם: Aharon Barak, *A Judge on Judging, the Role of a Supreme Court in a Democracy*, 116 Harv. L. Rev. 148-160 (2002); אהרן ברק "דברים בפתיחת שנת המשפט התשס"ב" **משפט וצבא** 1 (16) (2002); דורית ביניש "שלטון החוק בתקופת לחימה" **משפט וצבא** 19 (17) (2004); מנחם פינקלשטיין **המשפט בתקופת לחימה**, לעיל ה"ש 12, בעמ' 24-28; מנחם פינקלשטיין, "דמוקרטיה נלחמת בטרור: ניתוח דיאלמות הלכה למעשה" **הקרב של המאה ה-21** — דמוקרטיה נלחמת בטרור: פורום עיון 175-184

אעיר כי ככל שברורה החובה לשמור על טוהר הנשק ועל צלם אנוש בלחימה, סוגיית ה"שפיטות" מורכבת יותר, משום שהיא מעוררת גם את השאלה אם ראוי שהדיון באמצעי הביטחון הננקטים יתנהל בין כתליו של בית המשפט בכלל, ובעת לחימה בפרט.³⁸² סוגיה זו שנויה במחלוקת ציבורית בישראל. בחוזרי לטור השביעי, אציין דברים שכתב אלתרמן ברשימה, כשנה לאחר פרסומו של הספר עיר היונה:

(דן מרידור יו"ר, חיים פס עורך, המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז) (להלן: דמוקרטיה נלחמת בטור). בדומה לדברי אהרן ברק, עמד גם דן מרידור על חשיבות תפקידו של הפרקליט הצבאי הראשי בהווייה הביטחונית הישראלית:

נקודות המבט וההחלטות של הפצ"ר משמעותיות מאוד במלחמות ישראל, וככל שעולה חשיבותו של העניין המשפטי, כך עולות הכוללות הציבורית והחשיבות שלו. בחיי המדינה בכללם ובשאלות מלחמה בפרט, תפקידו של הפצ"ר מכריע.

דמוקרטיה נלחמת בטור, שם, בעמ' 175.

382 בית המשפט העליון הביע דעתו כי מוצדקת היא גם ביקורת שיפוטית מראש (ex ante) בעיצומה של פעילות הלחימה, כדי "לכוון את ההתנהגות המיידית של הצבא" (בג"ץ 4764/04 רופאים לזכויות אדם נ' מפקד בוחות צה"ל בעזה, פ"ד נח(5) 385, 392 (2004)). עם זאת, הבהיר הנשיא ברק כי העובדה שהבחינה השיפוטית מתקיימת אגב הפעילות הצבאית המבצעית, מטילה "מגבלות מובנות על בית המשפט" (שם), וכי ודאי הדבר שבית המשפט לא ינקוט כל עמדה באשר לאופן ניהול הלחימה: "כל עוד חיי החיילים בסכנה, ההכרעות תיעשינה על-ידי המפקדים" (שם). יצוין כי בפרשה זו, הנוגעת לפעולות לחימה של צה"ל באזור רפיח, מדובר היה במבצע צבאי שהחל ביום 18.5.2004, העתירה הוגשה ביום 20.5.2004, ונשמעה בבית המשפט העליון למחרת, ביום 21.5.2004. בית המשפט התבקש לדון בטענות שעניינן פגיעה באוכלוסייה המקומית ואי-קיום חובות הומניטריות על ידי צה"ל.

גם השופטת ביניש (כתוארה אז) עמדה על כך שמדובר בקיום הליך שיפוטי מסוג מיוחד: "העתירה התבררה בעוד השינויים וההתפתחויות בזירה התרחשו במהלך הדיון עצמו. הצדדים שטענו לפנינו תלו את טיעוניהם בדיווחים שוטפים מהשטח, דיווחים ששינו את מערך הנסיבות והעובדות במהלך שמיעת העתירה" (שם, בעמ' 410). למרות הקשיים שבדבר, ציינה השופטת, לא יירתע בית המשפט העליון "מלקיים את הביקורת השיפוטית המתחייבת בזמן אמת ולהעניק צווים אופרטיביים ככל שאלה נדרשים לשם קיום חובות המפקד הצבאי לשמירה על כללי המשפט בעת לחימה" (שם, בעמ' 410-411). הביקורת השיפוטית מתקיימת למרות המגבלות הכרוכות בכך "ואין זו הפעם הראשונה שסוגיית השמירה על הכללים ההומאניטריים בעת לחימה באה לפנינו, בעוד רעם התותחים וקולות הירי נשמעים בזירת הקרב" (שם, בעמ' 411).

מאזני המשפט וכס השופט, דומה שהם הסימנים הראשונים לחברה אנושית שמדעת ומהכרה עצמית. הם הסימנים הראשונים המעידים על קיום חברתי ברהכרה והם גם הסימנים האחרונים. שעה שאלה כלים כלה זיק הבינה האחרון של הציבור והמדינה.³⁸³

"שירי עיר היונה" – סיכום

אסכם אפוא. בעיניו של אלתרמן, תקומתה של מדינת ישראל בעת מלחמה – "בְּלֵהֶט חֶרֶב הַיּוֹנָה" – היא בריאתה מחדש של האומה העברית העתיקה. עם ישראל שונה מכל העמים, באשר יסודו הוא "מִתְאַוֵּת הַדְּרוֹר" ו"מִשְׁפֵּט הַצֶּדֶק". "הַלְכוֹת מוֹסֵר חַיִּיו שֶׁל הַיְיָחִיד הָיוּ גַם חֻקְתָּהּ" של ישראל: "כִּי אֵין מִפְּרִיד". אין מנוס אמנם מלקבל את "דִּין הַמַּמְלָכָה", ומוצדק לעשות שימוש בְּכִלְיָהּ לַשֵּׁם קיומה של מדינה ריבונית. מדינת ישראל הריבונית היא הצלתו ברגע האחרון של עם ישראל. ואולם, יש לשמור מכל משמר ש"פְּלִי הַמַּמְלָכָה" לא יקחו את "יְחוּדוֹ הָעֶז" של העם. הממלכתיות הישראלית בעת החדשה חייבת להיות מהולה במידת הריסון ובבלימה המוסרית שיסודן במורשת הגלות. גם "בְּלִכְתָּהּ בְּסֶדֶךְ" – טוב יהיה אם "הָאָמָה הַזֹּאת הַמִּתְנַעֶרֶת" מעט "תוֹסִיף־תְּצַלַע עַל יַרְכָּהּ". מום מובנה זה – השמירה על אמות מידה מוסריות ועל דין צדק – חיוני להמשך גאולתו של העם.

למיטב ידיעתי, טרם ניתנה תשומת הלב הראויה מצדם של חוקרים למכלול הגותו של אלתרמן, ולתובנותיו הייחודיות ב"שירי עיר היונה" בכלל, ולזיקתה של הגות זו אל התובנות העולות משירי הטור השביעי בפרט. מטבע הדברים, הנאמר כאן הוא חלקי בלבד. בפרק זה התמקדתי בדבריו של משורר "עיר היונה" על אודות השמירה על כללי משפט ועל אורחות מוסר וערכי צדק כמייחדת את

383 "רשימות אסיר פראג" הטור השביעי ב 308, 319 (28.3.1958). באותה שנה כתב אלתרמן בטור השביעי כי חופש הרוח ויסודות המשפט קודמים להישגי הטכנולוגיה ועולים עליהם בחשיבותם. בְּזִכּוֹת "מִאֲזֵנֵי מִשְׁפָּט" פרץ אדם "מִגֵּב אֶל אוֹר". הישגי הטכנולוגיה הם פרי חירות הרוח ופועלים של לוחמי החופש: "הֵם פָּרִי הַזִּכּוֹת לְדָרֶשׁ מִשְׁפָּט, הַזִּכּוֹת לְדָרֶשׁ / הָדָם מִיַּד שׁוֹפְכוֹ, – זִכּוֹת רֵאשׁוֹנִית נְצַחַת" – "ממעוף הספוטניק" הטור השביעי ב 322, 325-326 (17.1.1958) (להלן: "ממעוף הספוטניק").

על הגישות השונות בשאלת הזיקה שבין המשפט לתרבות, ראו מנחם מאוטנר משפט ותרבות בישראל, לעיל ה"ש 144, בעמ' 47-55.

האומה העברית הנלחמת על חירותה. אלתרמן ייחס חשיבות עילאית לכך שאותו "מום" – שמירת המוסר – ימשיך להידבק במדינה הצעירה אשר הפכה להיות חברה בקהילה הבין־לאומית, ואשר חייבת להפעיל את "כְּלֵי הַמְּלָכָה", ובהם שימוש בכוח צבאי, לשם הגנתה.

פרק ה

אחרי תש"ח

אלתרמן המשיך כל העת לראות את ישראל כאומה במצור,³⁸⁴ נוכח מדינות ערב השואפות להשמדה ב"סיכוב נוסף" שיצליחו לעשות בו מה שלא הצליחו בתש"ח.

384 מוטיב זה של "אומה במצור" מלווה את כתיבתו הציבורית של אלתרמן, במיוחד בטור השביעי, בכל שנותיו. בשמחת עניים כתב המשורר על "העיר הנצורה", וידועות הן השורות הבאות:

חַי כָּל עַצְם רִישְׁנו, כִּי בֵּין הַמְּצָרִים
לֹא אֲשָׁרֵי הַצָּרִים, כִּי אֲשָׁרֵי הַנְּצוּרִים!
שִׁירִים שֶׁמִּכְבֵּר, לַעִיל ה"ש" 10, בעמ' 232.

ב"שירים על רעות הרוח" שבעיר היונה, נודע השיר "אמרה חרב הנצורים", ראו עיר היונה, לעיל ה"ש" 22, בעמ' 181.

לאחר מלחמת העצמאות חזר אלתרמן פעמים רבות על כך שישראל צודקת ושזכותה להתקיים ולהתגונן, גם אם רוב מדינות העולם ניצבות מולה, ועל אף שהיא סופגת גינויים רבים באו"ם. ברוח זו נכתבו כמה טורים בתחילת שנות 1957, בעת הנסיגה בשלבים שלאחר מלחמת סיני. בטור "דינו של עקרון" הטור השביעי ו 21 (22.2.1957), ציין המשורר כי יש לברך על קיומו של ארגון האו"ם כחידוש בעל ערך בתולדות העמים. אולי יצליח גוף חדש זה למנוע מלחמות, מכוח הלכות חדשות של המשפט הבינלאומי; אולי עוברת תבל את הגבול "בין הפקר לבין דין". ואולם גם על הסף של עידן נכסף:

אֵין שוֹם כַּח וְחַק רְשָׁאִים לְבַקֵּשׁ מִמְּדִינַת הַיְהוּדִים
לִפְלִמָּה עַל הַמִּפְתָּן.

החוק הבינלאומי אינו יכול להיות תלוש ומנותק מהצדק (עמ' 22-23):

אֲתַנּוּ הַצֶּדֶק. זֹאת
יודעים גם דורשי הענש.
לא תִּשָּׁב יִשְׂרָאֵל פְּרִזּוֹת
בֵּין חוֹרְשֵׁי הַכּוֹתֶה פְּנִים וְעַרְף.

המשורר "הזהיר" בשירי "העת והעתון" את מדינות ערב ו"הבטיח" שלא יצליחו במזימתן.

ניטול שלוש דוגמאות. באוקטובר 1949 כתב אלתרמן על ההמתנה של מדינות ערב "לסבוב השני", שתכליתו להכניע את ישראל:

אין כאן לא שרירות־לב ולא
עמידת התמקחות עקשת.
כאן אמה נצורה לקולו
של גורל מקשיבה רב קשב.

מקשיבה ושומעה ביוֹדעים
קול אומר לה בלאט ובכלחש:
זרוע צר שגדעת בדין
לא תושב אל גרונך בכחש.

לדעת המשורר, מוטב גינויה באו"ם של מדינת ישראל הקיימת, מאשר אברנה של המדינה:

מקשיבה ושומעה: אף אם כל
מצביעים יגנוך ברע לך,
טוב היות גנבים לך על
מהיות שבחיהם מצבה לך.

שבועיים לפני כן, בעצרת האו"ם, התייחס נציג ארצות־הברית אל דרישות ביטחוניות של ישראל הנוגעות לנסיגתה מסיני כאל "סחיטת מחיר" בעד הסכמה לציית "לעקרונות היסודיים של האו"ם". אלתרמן חיבר טור פיליטוני שדימה בו את ישראל לאדם "ששכנו בן־דודו" ניסה "לסמרו בנעיצה של פגיון אל קיר", אך אותו מותקף הצליח לתפוס בידו של נושא הפגיון בעודה באוויר, וזאת ללא "אשור מאת או"ם או מאת המזכיר". כאשר נדרש האיש להרפות מבן דודו, העז הוא "לסחט מחיר", היינו ערביות, כדי להבטיח שאותו שכן לא יחזור לנסות ולשחוט אותו...

אכן, האומה הישראלית המותקפת צודקת בדרישותיה ה"סחטניות": "לא יחדל עם נצור, בבואו עד הלום, / ממדת סחטנות חשוכת מעצור. / לא יחדל מלסחט קיוס־חק ושלום / ולסחט בטחון ושגשוג באזור".

ראו "סחיטת המחיר" הטור השביעי ו 16, 17 (8.2.1957). וכן ראו הטורים "עקרה של תמונה" הטור השביעי ו 24 (1.3.1957), ו"דינה של החלטה" הטור השביעי ו 27 (8.3.1957) (להלן: "דינה של החלטה").

שנה לאחר מכן, בשנת 1958, כאשר דובר על אווירת מהפכה ודרישות לקדמה בארצות ערב, מיהר אלתרמן להזהיר:

הבסטי־ליות נופלות בערב... מה נפלא!
אך יש קוץ מסים באליה שהראינו:
כל בסטי־ליה ערבית שכזאת, בנפלה,
מטרחה הראשית היא – לפל על ראשנו!

אֶת הַצֵּר הַנֶּגֶף עֲדִי-עַד
 לְגַלְגֵּל אֶל הַקִּיר הָאֲחֵרוֹן
 וּלְהַנִּיף אֶת דְּגְלֵי הַגֹּ'הָד
 עַל הָעֵמֶק וְעַל הַשָּׂרוֹן.³⁸⁵

בערב יום העצמאות תשט"ז (1956) שם המשורר בפי ישראל מילים, המופנות
 "אֶל שְׁבַע הַמְּדִינּוֹת הַנִּדְבָרוֹת לְהַשִּׁיבָה חַיִּים אֶל עַפְרָה".³⁸⁶ המדינה זוכרת כיצד
 עם ההכרזה על הקמתה פתחו מדינות ערב במלחמה נגדה, במטרה להשמידה:

וּבָיּוֹם קוֹמֵי קִרְעָתָן גְּבוּלֵי לְמוֹ
 שְׁבַעַה קִרְעִים בִּיְדֵי הַמְּלַחְמָה
 וְאֵת פְּנִיכָן רְאִיתִי בַּפֶּתַחִי
 כְּאֲבִדּוֹן וְכַשְׂמַחָה-לְאִיד
 וְאֵת קוֹלְכָן שָׁמַעְתִּי: תְּקוּמַתָּךְ
 תִּהְיֶה קִבְרָךְ וְאָנּוּ לָךְ גִּלְעָד!³⁸⁷

"ערב במהפכות" הטור השביעי ו 73, 74 (25.7.1958).
 את דרישת ה"כנענים" כי "נשתלב בעמי המרחב", ראה המשורר כמגוחכת, ראו שם, בעמ'
 :75

היא נראית – אל יסלח – נלעגה במקצת
 לא מפני שאין יצר-שלוּב בלבנו.
 היא נראית נלעגה, רק מפני שהצד
 הערבי מתכונן בִּי וְשֵׁל בְּנוּ...

לתפיסת יסוד זו של מדינת ישראל כמצויה במצור, ראו עוד: "לעתון החדש" הטור השביעי
 ב 119 (10.12.1954); "מר נר" הטור השביעי ה 213 (3.6.1955); "משמעו של סמינר"
 הטור השביעי ב 141 (21.11.1958).

385 "הסבוב השני והליגה הערבית" הטור השביעי ג 220, 221 (28.10.1949). כעבור חמש
 שנים נדרש אלתרמן לדבריו של נשיא המדינה, כי השלום עוד רחוק מאתנו. המשורר
 בטוח שהשלום יגיע, ו"אבן הפינה" שלו היא ההבנה כי "לא תשֶׁלֶךְ יִשְׂרָאֵל הַיָּמָה!". ראו
 "שְׁלוֹם בְּנֵי שָׁם" הטור השביעי ב 12, 13 (1.10.1954).

386 "בפתחו של יום" הטור השביעי ב 29 (13.4.1956). השיר נכתב לאחר שגוויותיהם של
 עשרה אנשי פדאיון הוחזרו לידי המצרים.

387 שם.

המשורר צופה כי מלחמה באותה עת, שמונה שנים אחרי תש"ח, תסתיים גם היא בתבוסת הערבים: "וּפִי שְׁמוֹנֶה הַשָּׁב תּוֹשֵׁב תִּשְׁ"ח".³⁸⁸

באחד מלילות קיץ 1956, לפני מלחמת סיני, הוזמן אלטרמן להיות עד לפריקתם בנמל חיפה של כלי נשק כבדים שהובאו מצרפת. אלטרמן התרגש מאוד למראה עיניו, וביטא זאת בשיר שנועד לטור השביעי בדבר. אף שהיה זה לילה, אשר "כִּיּוֹם אֵין תֶּאֵר לוֹ וְשֵׁם", חש המשורר כי היה הוא עד ל"ליל בו הכרעה הקף".³⁸⁹ הבאת כלי הנשק הכבדים תיקנה את מאזן הכוחות "הנואש" שבין ישראל למצרים. באותו לילה חשוך נמוגה, לדעת המשורר: "אֵימְתוֹ שֶׁל הַהֶפְרֵשׁ אֲשֶׁר בֵּינֵינוּ לְבֵין פַּח הָאֲבָדוֹן".³⁹⁰

388 שם, בעמ' 30. ובסוף הטור: "רַבּוֹת יִרְאֵךְ הַקָּרֵב, אֲךָ לֹא יִרְאֵךְ / אֵת הָאֲמָה הַזֹּאת עַל גְּחוֹנָה!".
ראו שם, בעמ' 32.

389 "אחד הלילות", לעיל ה"ש 66, בעמ' 34. מיכאל בר-זוהר כתב בביוגרפיה של שמעון פרס בענף החול – שמעון פרס – הביוגרפיה 187-191 (משכל, תשס"ו), על עסקת הנשק עם צרפת ועל מבצע הבאת הנשק (מבצע "גאות"). הובאו, בין השאר, מאות טנקים, ופרס הביא עמו את אלטרמן לנמל חיפה כדי שיחזה בפריקת אחת מאניות הנשק. יצוין כי בטור "כמה מלים שמתבקשות" הטור השביעי ו 18 (15.2.1957), חלק אלטרמן שבחים לצרפת על הסיוע שנתנה לישראל בשעה קשה, ובין השאר הזכיר את המדליה שהעניקו הצרפתים לשמעון פרס על פועלו למען ההתקרבות שבין צרפת לישראל.

390 "אחד הלילות", בעמ' 35.

באופן יוצא דופן קרא ראש הממשלה את שירו של אלתרמן, "אחד הלילות",
מעל דוכן הכנסת.³⁹¹

391 הדיון בכנסת היה ביום 15.10.1956, כמה שבועות לפני מלחמת סיני. במהלך הודעה מדינית בכנסת, מסר דוד בן-גוריון על המאמצים הרבים שנעשו לחזק את צידו של צה"ל לאחר עסקת הנשק הצ'כית-מצרית. בין השאר סיפר על חודשים של ציפייה וחרדה, אך גם על ימים "של חוויות גיל עמוקות". כאן הוסיף ראש הממשלה: "ואולי מן הראוי שאמסור לכם אחת החוויות, כפי שהנציח אותה משורר אדיר-ביטוי, החותם בשם נתן א.. בקוראי דברי המשורר כאן, אני יודע שאני מקפח העתון אשר לו נועד השיר הזה, אולם נדמה לי כי דברים אלה צריכים להישאר ב'דברי הכנסת' כנכס המדינה וצבא-הגנה לישראל". ראו ד"כ, 21, 58-60 (ישיבה 169 של הכנסת השלישית). בן-גוריון קרא את השיר בשלמותו, ולמחרת נדפס השיר בדבר תחת הכותרת: "עוד יִסְפֵּר" ובהארץ תחת הכותרת: "לילה ללא תואר ושם". נאמר בהארץ כי בן-גוריון הקריא שיר זה גם בישיבת הממשלה ביום א' באותו שבוע.

לאחר כמה חודשים, בינואר 1957, בנאום שנשא, ציין בן-גוריון עצמו את הדרך הבלתי שגרתית שנקט בהקריאו שיר זה של אלתרמן מעל דוכן הכנסת. הוא הוסיף כי "השיר הידוע" של אלתרמן נתן רק "ביטוי חלקי" לגודל הפרשה של הבאת הנשק ארצה. חיים ישראלי הביא דברים אלה של בן-גוריון בספרו מגילת חיים – 50 שנה בשירות 14 שרי ביטחון 116 (משכל, 2005).

יצוין כי הלילה שבו נכח אלתרמן בפריקת הנשק הכבד בנמל חיפה היה בתחילת ספטמבר 1956 ("ראשית אלול") – כך שהשיר נקרא בכנסת ופורסם כחודש וחצי לאחר אותו לילה. מכל מקום, אלתרמן החליט לשבץ שיר זה, לאחר שינויים, בספר הטור השביעי, וקרא לו: "אחד הלילות" (לעיל ה"ש 66). עיקר השינוי הוא שבנוסח המקורי מותיר המחבר כל העת את הקורא בספק: "אולי זה לילה שֶהָיָה או ליל חֲלוֹם". בנוסח המתוקן כבר קובע המשורר במפורש: "זה לילה שֶהָיָה".

לימים יצא דן מירון בביקורת קשה – בקשר לטור זה – על השימוש "המניפולטיבי", כדבריו, שעשה בן-גוריון באלתרמן. ראו על כך להלן, חלק עשירי, פרק א, וה"ש 573.

חלק שישי

"על זאת"

מבוא

בהבאת שיריו הביקורתיים של אלתרמן על פעולות מסוימות של צה"ל מול אוכלוסייה אזרחית, העדפתי, כפי שביארתי לעיל, לפתוח בשנות החמישים של המאה שעברה. אלתרמן עצמו ריכז שיריו בנושא זה שבטור השביעי במדור מיוחד: "אָבֶן בַּחֶן". רק לאחר מכן דנתי בשירי הטור השביעי (וכן ב"שירי עיר היונה") על אודות מלחמת העצמאות. סברתי כי שתי פרשיות ממלחמת העצמאות ראויות לדיון נפרד, ובהן יעסקו החלקים השישי והשביעי שלהלן.

פרק א

הקדמת המשורר

הטור "על זאת",³⁹² אשר פורסם ביום ו', 19.11.1948, הוא יוצא דופן מכל שירי הטור השביעי שנכתבו בתקופת מלחמת העצמאות. הפעם, אין זה המשורר הפופולרי העוסק בהכנות לקראת עצמאות ישראל, מגנה את הבריטים, מזהיר את מדינות ערב ומתפעל מגבורת לוחמי צה"ל ומהקרבנותם. לפנינו אלטרמן המגיב בחריפות על פשע מלחמה שנעשה על ידי חיילי צה"ל.³⁹³ אלטרמן עצמו כתב הקדמה מיוחדת לשיר זה:

בְּעֵצָם יָמֵי הַקְּרִבּוֹת נִתְעוֹרֵר עַל הַדְּבָרִים הַלְלוּ
שֶׁר־הִבְטַחוּן וְהוֹסִיף לְנַאֲמֵר כָּאֵן אֶת תְּקוּף סִמְךָ
כּוֹתוֹ הַמְּפֹרָשֶׁת. מַעֲשֵׂהוּ זֶה, שְׂאִינוּ מִן הַשְּׂכִיחִים
בְּפָרְשׁוֹת מִלְחָמָה, שָׁוָה כָּל שִׁיר שֶׁהוּא, הֵן מֵצַד
הַתְּכִלִּית וְהֵן מֵצַד הַמוֹפֵת וְהַכֶּחַ הַפְּנִימִי.³⁹⁴

392 "על זאת", לעיל ה"ש 116, בעמ' 149. שיר זה נכתב ופורסם בדבר לאחר שיצא הספר הראשון של הטור השביעי בתש"ח. הוא פורסם בספר השני מתשי"ד, במדור "צבת ראשונה", שעניינו מלחמת השחרור.

393 באפריל 1948 הגיב אלטרמן בחריפות על אירוע דיר יאסין, ואולם מי שפעלו בדיר יאסין היו כוחות אצ"ל ולח"י לפני הכרזת המדינה, ויש לראות את שירו של אלטרמן כהמשך ישיר לאותם טורים קודמים שגינה בהם את פעולות המחתרות. ראו לעיל ה"ש 125, לגבי השנים 1945-1947, ולעיל ה"ש 310, לגבי התקופה שמהחלטת האו"ם בנובמבר 1947 ועד הכרזת המדינה.

394 ראו להלן הערה 428 על אודות הטענה שבן-גוריון מנע את צנזורו של שיר זה בידי הצנזורה הצבאית. לא מצאתי ביסוס לטענה זו, ונראה שגם הקדמתו זו של אלטרמן, שבה הוא כותב שבן-גוריון "נתעורר על הדברים הללו" וכולי, מחזקת את העמדה שלא הייתה כאן הוראה בדבר מניעת צנזורה.

יומיים לאחר פרסום הטור, ב-21 בנובמבר 1948, כתב בן-גוריון ביומנו:

נתתי הוראה להדפיס שירו של אלתרמן ("הטור" ב"דבר") מיום שישי ולחלקו בצבא.

באותו יום שלח בן-גוריון לאלתרמן את המכתב הבא:

אלתרמן היקר,
יישר כוחך – על התוקף המוסרי ועוז הביטוי של טורך האחרון ב"דבר".
היית לפה – פה טהור ונאמן – למצפון האנושי; אם מצפון זה לא
יפעל ויפעם בלבנו בימים כאלה – לא נהיה ראויים לגדולות ולנצורות
שניתנו לנו עד כה. אני מבקש רשותך להדפיס "טור" זה – אין טור
משוריין בציווד צבאנו העולה עליו בכוחו הלוחם – בהוצאת משרד
הביטחון ולחלקו לכל איש צבא בישראל.

בהוקרה ובתודה

ד. בן גוריון³⁹⁵

395 יומן בן-גוריון מיום 21.11.1948. כך אמנם נעשה. השיר הודפס בהוצאת משרד הביטחון בדפוס "אחדות" והופץ בצה"ל. באותו יום צוטט השיר במלואו בהארץ במדור "ראיתי, שמעתי". צוין שם כי "קריאת האזעקה" של אלתרמן נוגעת ל"ציפור הנפש של המלחמה ואמצעיה".

תום שגב כתב כי במרס 1949, ושוב באוקטובר 1949, התפנה בן-גוריון לשיחות ממושכות עם סופרים ואנשי רוח. מתוך רישומים שנעשו, ציטט שגב את פרופ' שמואל הוגו ברגמן כמי ששיבח את בן-גוריון על שהפיץ את השיר "על זאת" במהלך המלחמה. ברגמן ראה בכך "תעודה נפלאה לחופש הוויכוח השורר אצלנו" – ראו תום שגב 1949 – הישראלים הראשונים 275 (מהדורה שישית, דומינו, 1984).

גם חוקר הספרות ברוך קורצוויל ציין במאמר בהארץ זמן לא רב לאחר פרסום "על זאת" כי "העובדה ששיר זה הופיע על דפי עתון רשמי למחצה בעת המלחמה, היא סימן מעודד ולתהילה היא לספרותנו" ("יסודות הומאניים", לעיל ה"ש 39).

פרק ב

"תחומם של פושעי מלחמה"

הטור יובא בשלמותו, ואפתח בשלושת הבתים הראשונים:

חָצָה עָלַי גִּ'פּ אֶת הָעִיר הַכְּבוֹשָׁה,
נָעַר עֵז וְחָמוּשׁ... נֶעַר-כְּפִיר.
וּבְרָחוּב הַמְדָבָר
אִישׁ זָקֵן וְאִשָּׁה
נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֵל הַקִּיר.

וְהַנֶּעַר חָיָה בְּשָׁנִים-חֲלָב:
"אֲנִסָּה הַמְקַלֵּעַ"... וְנִסָּה.
רַק הַלֵּיט הַזָּקֵן אֶת פָּנָיו בִּידָיו...
וְדָמוֹ אֶת הַכְּתֵל כָּסָה.

זֶה צְלוּם מְקַרְבוֹת-הַחֲרוּת, יְקִירִים.
יֵשׁ עֲזִים עוֹד יוֹתֵר. אֵין זֶה סוֹד.
מִלְחָמָתָנוּ תוֹבַעַת בְּטוֹי וְשִׁירִים...
טוֹב! יוֹשֵׁר לָהּ, אִם-כֵּן, גַּם עַל זֹאת!

שני הבתים הראשונים מתארים אירוע חמור מאוד. חייל צה"ל ירה באדם במקלע לשם "ניסוי" כלי הנשק! העיר כבר כבושה, הרחוב "מדבר", והירי היה בזקן חסר מגן שלא סיכן את החייל החמוש (ושמא הירי במקלע היה גם באישה). זהו תיאור שלביו של מעשה רצח מזעזע.³⁹⁶

396 הזקן והאישה נלחצים מפחד אל הקיר. החייל היורה הוא נער (בעל "שיני חלב"), שאמר, בחיוך, כי מטרתו "לנסות המקלע". הזקן הליט את פניו בידיו בראותו את החייל מכוון ויורה לעברו. הירי פגע בזקן, ומהמשך הטור עולה כי הוא נהרג.

המשורר אינו נוקב בשמה של "העיר הכבושה". בבית השני מדובר על נפגע אחד בלבד, ואולם, בהמשך הטור נרמז, שאין זה מקרה יחיד.³⁹⁷ בבית השלישי בא המפנה והמעבר מהמקרה המסוים אל התופעה החמורה ומשמעותה ההרסנית. מפנה זה בא בדרך הצינית והמתנצלת כביכול של המשורר, האופיינית מאוד לאלתרמן בטור השביעי, לאמור: בסך הכול מדובר כאן באחד "מקרבנות החרות", ואנחנו מצויים הלוא בעיצומם של קרבות "עזים". ובכלל, מלחמת העצמאות הקשה כל כך מצדיקה לבטח ביטוי בסיפור ובשיר; במסגרת הזאת אפשר, בקושי אמנם, לתת ביטוי ספרותי גם לאותו "קרב": "טוב! יושר לך, אם-כן, גם על זאת!"³⁹⁸ שמו של הטור, "על זאת", צירוף סתמי משהו, בא לו משתי המילים המסיימות את הבית השלישי.

מכאן ואילך עוטה הטור ארשת חומרה ורצינות, זעף ואזהרה:

וְיוֹשֵׁר לְךָ אִם-כֵּן עַל "מְקָרִים עֲדִינִים"
אֲשֶׁר שָׁמָּה, בְּמִקְרָה, רְצִיחָה.
וְיוֹשֵׁר עַל שִׁיחֹת שֶׁל שׁוֹמְעִים-מְבִינִים,
עַל בְּנוֹת-צָחוּק שֶׁל וְתוֹר וּסְלִיחָה.

אֵל יֵגֵד "רֶק פְּרָטִים הֵם בְּפֶרֶק הַפֶּאֶר".
פְּרָט וּכְלָל
הֵמָּה צְמֵד-כַּחֲק,
אִם הַכְּלָל כֶּךָ מְקַשֵּׁיב לוֹ לְפֶרֶט הַמְּסַפֵּר
וְאֵינְנו חוֹבְשׁוֹ בְּצִינּוֹק!

אעיר כי תיאור ה"נלחצים אל הקיר" מזכיר את שירו המפורסם של שאול טשרניחובסקי "קיר הפלא אשר בוורמזא", המבוסס על אגדה בדבר נס שקרה לאמו ההרה של רש"י, טרם לידתו, כאשר עמדה להירמס על ידי סוסו של הדוכס: "הגדוד הנהו – אל חמול / על אשה יהודיה / נלחצה היא בין קיר וקיר". ראו שאול טשרניחובסקי כל כתבי טשרניחובסקי – שירים ובלדות א' 272, 273 (עם עובד, 1990).

397 כך, בבית הרביעי מדובר על "מקרים עדינים"; בבית החמישי נאמר: "רק פרטים הם"; לתחומם של "פושעי מלחמה" נדחקים – בבית השישי – "הוגרי כלי לוחם". העיון בכל הטור מלמד, כך נראה, שהמשורר בא להזהיר כאן מפני תופעה.

398 על השירה העברית עצמה, המונעת כביכול כל התעלמות ממקרים של התנהגות מוסרית קלוקלת – השוו לטור "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118, שנדון בחלק שלישי, סוף פרק א, ולטור "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, שנדון בחלק שלישי, סוף פרק ג.

פי חוגרי כלי לוחם, ואנחנו אתם,
מי בפעל
ומי בטפיחת הסכמה,
נדחקים, במלמול של "הכרח" ו"נגם",
לתחומם של פושעי מלחמה.

אכזרית מלחמה! המטיף התמים
באגרוף מפניה יחזר!
אך לָ כֵן
צו הישר וצו הרחמים
לו יהיה בה כמוה א כ ז ר !

ולקהל המפיטים רק על קסם הודה
ותורמים לה רק דבש על מרדה
לו יוכנו בידה ענשים של פלדה!
בתי דין צבאיים של שדה!

תמגר השלוח הלוחשת "אכן" ...
ויראה את פניה בראי!
יעמד החייל העברי! יתגונן
מקהות הצבור העברי!

ומלחמת העם, שעמדה לבלי חת
מול שבעת הגיסות
של מלכי המזרח,
לא תחת גם מפני "אל תגידו בגת" ...
היא אינה פחדנית כדרי־כד!

רצינותם וחומרם הרבה של הדברים מדברות בעד עצמן. שישה־עשר סימני קריאה שם אלתרמן בשיר זה – תופעה לגמרי לא שגרתית (לאחר מכן, בעת הכינוס לספר, הוריד המשורר ארבעה סימני קריאה בכתים הראשונים). ביד אמן שלל המשורר את כל "הנימוקים לקולא" האפשריים. בעוברו מתיאור המקרה למשמעותו הכללית, הקפיד אלתרמן, כדרכו, לקרוא לדברים בשמם. המקרה שתואר כאן הוא "רֶצַח", ואין לקבל כל מכבסת מילים בעניין

זה³⁹⁹ ("מקרים עדינים"). זהו "פשע מלחמה". אין לקבל בכגון דא כל הבנה, ויתור וסליחה, שלא לדבר על הסכמה – הגם שתגובות מקלות כאלה כבר נשמעו.⁴⁰⁰ פסולה היא הצדקת הפשע הנעשית בנימוקים של "הכרח" ושל "נזקם". כושל גם הניסיון להמעיט מחומרת הדברים, או לסייגם, בטענה כי זו מלחמה, אכזרית, או בהסבר שמדובר במקרים מעטים שאינם מעידים על הכלל.⁴⁰¹ הדרך שיש לנקוט היא דרך הענישה הקשה: "עַנְשִׁים שֶׁל פְּלִדָּה!"; "בְּתֵי דִין צְבָאִיִּים שֶׁל שְׂדֵה!". והיבט חשוב נוסף: אין לתלות את קולר האשמה בחיילים בלבד, אלה המבצעים בפועל. גם טופחי "טפיחות ההסכמה" נכנסים ל"תחומם של פושעי מלחמה". הזקן והאישה "נלחצו" אל הקיר; "אנחנו", כולנו, עלולים להיות "נדחקים" לשותפות בפשעי מלחמה אם לא נגיב בחומרה,⁴⁰² ובמקום זאת "נמלמל", נבין, נסלח, או נמעיט מחומרת הדברים. מוטיב זה של "קהות הצבור העברי" לגילויים של אלימות לסוגיה הוא מוטיב חוזר בטור השביעי, בין שזו "שתיקת הסכמה" ובין שזו "שתיקת אדישות".⁴⁰³

- 399 לעניין ההקפדה לקרוא ל"רצח" בשמו – ראו "לענין של מה-בכך" (לעיל ה"ש 96), לעיל חלק שלישי, פרק א; "עם פסק-הדין הטור השביעי ב 359 (17.10.1958) (להלן: "עם פסק-הדין"), להלן חלק שמיני, פרק ג, וכן ה"ש 501 להלן.
- 400 הביטויים המופיעים בין מירכאות הם אותן התייחסויות מקלות שכבר נשמעו בציבור: "מקרים עדינים", "רק פרטים הם בפרק הפאר", "הכרח", "נזקם".
- 401 על יציאתו של אלטרמן נגד האמירה "כשחוטבים עצים, עפים שבבים" – ראו להלן, חלק שביעי, סוף פרק ב. להשקפתו של המשורר, אל להם לשירי ההלל ללוחמים להסיח את הדעת מהצורך בהענשת האחראים למעשים אכזריים.
- 402 יצוין כי במקור נאמר "כי בנים ובנות" ולא "כי חוגרי כלי לוחם". נראה כי אלטרמן שינה את הנוסח כדי להבחין בין הלוחמים עצמם ("בפעל") לבין האזרחים המצדיקים ("בטפיחת הסכמה"). האם בכותבו ו"אנחנו אָתָם" התכוון המשורר גם אליו עצמו? ואולי בעצם כתיבת השיר ביקש להוציא את עצמו מ"תחומם של פושעי מלחמה"? וראו גם להלן, סוף פרק ג.
- 403 ראו סוף הטור "לענין של מה-בכך" (לעיל ה"ש 96), לעיל חלק שלישי, פרק א, וכן ה"ש 117. אלטרמן מחה לא אחת נגד מי שעובר בשתיקה על פעולות המחתרות שראה כבלתי מוסריות, ראו, למשל, הדברים שנאמרו בטורים "הנימוק הפסול" ו"הפגנה שלא נערכה", ואשר הובאו לעיל בה"ש 125. להבדיל, בשירו המפורסם "מכל העמים" (לעיל ה"ש 37), כתב המשורר כי "אלהי האבות" יבקש את דם הילדים היהודים שנרצחו בשואה "מִיְדֵי הַרוֹצְחִים וּמִיְדֵי הַשׁוֹתְקִים גַּם יַחַד" (הטור השביעי א 9, 11).
- לאחרונה הביא הרב יעקב מדין שורות מפורסמות אלה של אלטרמן, בדברים שבהם מחה על שתיקתם של מנהיגים כנגד מעשי בריונות של צעירים יהודים כלפי ערבים בחברון. ראו "... ומידי השותקים גם יחד" עלון מעט מן האור גיליון תע"ו פרשת וישלח (ט"ו בכסלו התשס"ט). הרב מדין כורך את נושא השתיקה במחלוקת שבין הרמב"ם לרמב"ן

אפשר כי יישמע גם הנימוק של נזק ביטחוני העלול להיגרם בעקבות פרסום הדברים ("אל תגידו בגת").⁴⁰⁴ גם נימוק זה הוא פסול ועל כך מדובר בבית המסיים.⁴⁰⁵

הטור "על זאת" הוא שיר מחאה תקיף שנכתב בעיצומם של ימי הלחימה.⁴⁰⁶ זהו אחד הטורים המפורסמים ביותר של אלתרמן שעורר "הד חזק" עם פרסומו, וכוחו יפה עמו עד היום. זוהי "זעקת המצפון".⁴⁰⁷ הביטוי בשיר – עז; תיאור האכזריות – קשה; גינוי "ההצדקות" למיניהן – חדר־משמעי; הדרישה ליד קשה – נוקבת.⁴⁰⁸ אלתרמן המשיך כאן בקו העקבי שנקט לפני כן,

בשאלת הריגתם של אנשי שכם בידי בניו של יעקב. מחלוקת זו תוזכר להלן, ה"ש 520. וראו גם "ממעוף הספוטניק", לעיל ה"ש 383, בעמ' 324, שבו מונה המשורר בין הישגיו הרוחניים של האדם – אגב גינוי המשטר ברוסיה – את "הצו הרם שלא לשתק / בהעלם אדם בלי זכר כבמו אפל...".

404 "אל תגידו בגת, אל תבשרו בחוצת אשקלון", שמואל ב א כ. לדעתי, שתובא בהמשך, האירוע שמדובר בו אירע בדרווימה שבחבל לכיש. האם באומרו "אל תגידו בגת" – הסמוכה ללכיש – רמזו "נתן החכם" לסביבת האירוע שבה לחם הוא עצמו באותה תקופה?

405 הביקורת כלפי השימוש הבלתי ראוי ב"סוד צבאי" תחזור ביתר שאת בשנות החמישים. ראו, למשל, הטור "לחש סוד", לעיל ה"ש 170, וההערות לגביו, לעיל חלק שלישי, פרק ד. בשונה מאותם סיפורים שפורסמו לאחר מלחמת העצמאות ואשר דובר בהם על מעשים אכזריים במלחמה כלפי התושבים הערבים. המפורסם שבהם: יזהר סמילנסקי ספור חרבת חזקה (מהדורה חדשה, זמורה-ביתן, 2006). סיפור זה חובר במאי 1949. אכן, בחודש נובמבר 1948, החודש שבו פורסם "על זאת", פרסם ס' יזהר סיפור מלחמה בעל מגמה דומה – "השבוי". דב סדן, ברשימה שפרסם בדבר ב-18.3.1949, קרא לסיפור זה של יזהר "אח בפרוזה" של "על זאת". רשימה זו פורסמה גם בספרו של סדן אבני-בדק – על ספרותנו, מסדה ואנפיה 229 (הקיבוץ המאוחד, 1962).

407 כפי שכתב קורצוויל במאמרו "היסודות ההומאניים", לעיל ה"ש 39. שלושה חודשים לאחר פרסומו של "על זאת", עמד קורצוויל על חשיבותו של השיר: "בצדק עורר השיר בשעתו הד חזק. כולו הוא זעקת המצפון". קורצוויל ראה שיר זה הן כ"קול המצפון הכלל-אנושי של ספרותנו", הן כ"קול המצפון היהודי שמאז יודע להרעיש עולמות אם ערכים אנושיים עמדו בסכנה". הוא כורך יחדיו במאמרו את שירו של אלתרמן "על זאת" עם סיפורו של ס' יזהר "השבוי".

408 "צו הישר" כמו גם "צו הרחמים" צריך להיות, כמו המלחמה, "אכזר" (בית שביעי). אוקסימורון זה מזכיר את מאמר חז"ל: "כל מי שנעשה רחמן על אכזרים – לבסוף נעשה אכזר על רחמנים", ראו ילקוט שמעוני שמואל א רמז קכא; מדרש זוטא קהלת (בובר) פרשה ז. וראו גם ביקורתו של אלתרמן, בעניין אחר, על אלה המדברים על רחמים במלוא קולם, ומרבים את מידתה "שלא אכזרות שבעולם" – "אחרי התבוסה" הטור השביעי ג 384, 382 (26.6.1953).

ושחזר אליו פעמים רבות מאוחר יותר. חשוב מכול לשמור על צלם האדם. גם כאשר אומה נלחמת על עצם קיומה וחירותה – עליה לשמור על מוסר הלחימה. המלחמה אינה מקדשת את כל האמצעים. נגד הפוגעים בטוהר הנשק יש להיאבק ביד קשה, ואין מקום לחשוש מפגיעה במורל הלוחמים עקב כך.⁴⁰⁹ מובן שאין לדבר כאן על "רדידות" או על "צחיחות רגשית" של המשורר בטורים שכתב במלחמת העצמאות,⁴¹⁰ או על הימנעותו מלתאר באופן מוחשי את המעשה הנפשע.⁴¹¹

409 מאלף בעניין זה להביא מדברי אברהם ורד, לוחם שנטל חלק באירוע שעליו נכתב הטור – אירוע שעל אודותיו יורחב להלן:

במקום פקודת-היציאה מזרחה, לנקום את נקמת חברון וגוש עציון, זכינו לשירו של נתן א: "על זאת":

[באן הובא הבית השישי של "על זאת", שעניונו "תחומם של פושעי מלחמה" בעקבות טורו של נתן א. ובעקבות המעשים שקדמו לו, נתחוללו וכוחים חריפים. "איך מרשים להפיץ דברים כאלה בשורות הצבא?! – התרתח אחד – "האין המטכ"ל חושב, ששירים מעין אלו עלולים להוריד את המורל הצבאי? האין בדברים אלה להביא אותנו להפסד המערכה? אם את מעשי מלחמתנו מכנים 'פשע מלחמה'. איך יכול אני לצאת לקרב, כשלפני כל יריה ויריה שאצטרך לירות חייב אהיה לשקול היטב היטב: האם הריגתו של זה 'פשע-מלחמה' הוא, או לא? איך אדע? ומי יודע, אם לאחר הקרב, אם לא אהרג בידי האויב, לא יעמידוני עוד למשפט כ'פשע-מלחמה'? הלא את זה תובע המשורר, ושיריו מופצים בינינו!..."]

אברהם ורד סנה בוער באש – עלילות מלחמה וכבוש 231 (תנופה, תש"י) (להלן: סנה בוער באש); וראו שם, בעמ' 231-232, על הוויכוחים בקרב החיילים בנושא טוהר הנשק, ובעמ' 226-227, דברי המחבר על עצם כיבוש הכפר.

410 רב סדן עמד כבר בתחילת 1949 (ברשימה שצוינה בה"ש 406 לעיל) על ייחודו ההומניסטי של השיר "על זאת" שבו התריע אלתרמן "על הצל הכבד מקדיר-מערכתנו". סדן מצא כי "תכונתו וכוחו של השיר עמדו לו, שנעשה כמרכז-ההגבה גם לדברים שנאמרו לפניו, גם לדברים שנאמרו אחריו". זאת ועוד, סדן כרך שיר זה עם מאבקו של אלתרמן במגמה "להשכיח את העבר התרבותי ואת המצפון ההומאניסטי". לדעת סדן, חודה של ההתמודדות מכוון כנגד האידיאולוגיה של ה"כנעניות", וסדן מפנה בעניין זה לשירו של אלתרמן "מריבת קיץ" (עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 203).

411 כטענתו של יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 77-78, הטוען שאלתרמן, בכותבו על התנהגות פסולה של חיילי צה"ל כלפי האוכלוסייה הערבית, אינו ממחיש את המעשים. אופנהיימר עצמו אינו מעלה טענה זו לגבי הטור "על זאת" (שהזכיר בספרו, בעמ' 73-74). וראו גם ה"ש 473 להלן. עם זאת, נראה שבטור "על זאת" המעייט אלתרמן, ביודעין, מלציין את היקפו של האירוע – כמפורט להלן בסוף פרק ג.

לא למותר לציין כי טור זה נכתב זמן לא רב אחרי שאלתרמן עצמו חזר
משדה הקרב בדרום, שהשתתף בו כלוחם.⁴¹²

412 ראו לעיל, חלק רביעי, פרק א. ברשימה בהארץ (לעיל, ה"ש 395) נאמר כי הבעת עמדתו של אלטרמן בשיר זה איננה רק "כחורז הטור השביעי כי אם כחייל".

פרק ג

"על זאת" – בעקבות איזה אירוע נכתב?

אלתרמן לא גילה בטורו מהו האירוע ששירו נסב עליו. תיאור חציית העיר הכבושה על גבי ג'יפ והירי באזרחים היו כנראה ביסוד הסברה כי כוונת המשורר הייתה לכיבוש לוד ביולי 1948.⁴¹³ דא עקא ששיר זה נכתב כארבעה חודשים לאחר מכן.

413 ראו, למשל, יצחק לאור *אנו כותבים אותך מולדת – מסות על ספרות ישראלית* 115, 122-124 (הקיבוץ המאוחד, תשנ"ה). הכותב ציין שהשיר "על זאת" של אלתרמן הוא שיר מחאה נגד מעשי נקם, ואולם הוא ביקר את אלתרמן על כך ש"ידע הרבה יותר ממה שנכתב בשיר", ראו שם, בעמ' 124. הוא אף גרס, שם, ש"הנער על הג'יפ לא היה נער על ג'יפ. הוא היה מטונימיה" (*מטונימיה* – פיגורה לשונית שעניינה החלפת מושג אחד במושג אחר, קרוב, לשם הגברת הרושם אצל הקורא). יצחק לאור סבר, כמרבית אלה שדנו ברקע לשיר, כי מדובר בשיר על כיבוש לוד, שבמהלכו נהרגו אזרחים רבים מירי חיילי צה"ל. לדעתי, שתפורט עתה, לא בעקבות כיבוש לוד נכתב "על זאת", אלא בעקבות אירוע אחר, בכפר דווימה שבדרום הר חברון. יצחק לאור אף מפליג אל הסברה כי ייתכן שהטור "הוזמן" על ידי השלטון! (שם). סברה זו נראית בוודאי מופרכת. עם זאת, בכפר דווימה הרגו חיילי צה"ל עשרות אזרחים, ואילו אלתרמן כתב בשירו על נפגע אחד בלבד! חרף טעותו במישור העובדתי, נוטה אני לקבל את טענתו של יצחק לאור שאלתרמן, בכותבו טור זה, ידע הרבה יותר ממה שכתב, והדברים יפורטו בהמשך. אעיר עוד כי יצחק לאור הזכיר את פרשת דווימה שעליה למד מדברים שפרסמה יואלה הרשפי בעיתון *חידושים* כ-24 וב-26 באוגוסט 1984 (בעמ' 121). ואולם, הוא לא העלה בדעתו ש"על זאת" נכתב על אודות אירוע דווימה.

בספרו של אלחנן אורן על מבצע "דני", כתב המחבר כי היה כורח צבאי בדיכוי ההתקוממות של ערביי לוד, אך היה גם ירי ללא הבחנה: "ההתקוממות דוכאה, אך ההכרח לדכאה כן קומם רגשות של מפקדים ומחנכים לחרוד על אשר עוללה המלחמה ללוחמים". ראו אלחנן אורן *בדרך אל העיר – מבצע "דני"*, יולי 1948 110 (מערכות, תשל"ו). מיד לאחר מכן, ציין המחבר, יצא נתן אלתרמן במחאה על התפרקות יצרים של חיילים במלחמה, וציטט קטעים מהשיר "על זאת". אורן לא כתב במפורש כי השיר נכתב בקשר לכיבוש לוד, אך הבנה כזו משתמעת מהדבק הדברים. וראו גם ראובן קריץ *ערב רב – על ספריים, סופרים וסוגיות סיפרות* 147 (פורת, 1990), וכן מרדכי נאור *הטור השמיני, לעיל ה"ש* 78,

נראה שהטור "על זאת" חובר זמן קצר לאחר אירוע אחר לחלוטין. זהו אירוע שהתרחש בכפר דווימה, בסוף אוקטובר 1948, ואליו אפנה עתה. במסגרת מבצע "יואב" תקפה חטיבה 8, ב־27.10.1948, את משטרת בית ג'וברין, ולאחר מכן נעה דרומה ומזרחה. מפקד החטיבה היה יצחק שדה. אחד הכוחות, גדוד הפשיטה 89 בפיקודו של דב צסיס, כבש ב־29.10.1948 את הכפר דווימה שבמורדות המערביים של הר חברון. מיד לאחר מכן החלו להישמע ידיעות קשות על רצח של תושבים רבים בכפר זה – לרבות נשים וילדים. הערבים טענו כי נרצחו מאות אנשים, והגם שמספרים אלה הם מוגזמים, מדובר בהרג עשרות רבות של אנשים.⁴¹⁴ בספרו על יצחק שדה כותב צבי דרור כי אנשי המטה של חזית הדרום ויצחק שדה בתוכם "נרעשו". שדה נזעק אל אנשי היחידה לבן שמן, "נזף בהם", ודיבר על טוהר הנשק. ממשיך המחבר לגבי יצחק שדה:

לדב צסיס ולמפקדים האחרים עשה "טיפול חינוכי, אינדיווידואלי" [...]. הוא שיתף את אלתרמן בחוויה הקשה וזה יכתוב על המעשה שיר, מבלי לזהות במי ובהיכן מדובר.⁴¹⁵

שיר זה הוא הטור "על זאת".

בעמ' 190-192. מאחר שנקודת המוצא של נאור היא שהטור נסב על כיבוש לוד ביולי 1948, הוא ציין כתופעה בלתי רגילה כי אלתרמן כתב טור זה ארבעה חודשים לאחר האירוע המתואר בו. גם מאיר פעיל כתב לאחרונה בספרו פלמ"ח, לעיל ה"ש 269, בעמ' 366, כי אלתרמן חיבר את "על זאת" בעקבות דיכוי ההתקוממות במהלך כיבוש לוד. שם גם נאמר כי בן-גוריון קרא את השיר בישיבת "מועצת העם".

414 לתיאור הפרשה וחקירתה, ראו צביקה דרור מצביא ללא שררה, לעיל ה"ש 222, בעמ' 407-410; אניטה שפירא אביב חלדו, לעיל ה"ש 120, בעמ' 402-403; צבי ענבר מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 1001-1004; יואב גלבר, קוממיות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, 348-349 (דביר, תשס"ד); בני מוריס לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949-295-298 (עם עובד, תשנ"א) (להלן: בעיית הפליטים).

ביומנו של בן-גוריון (10.11.1948) מובאים דברי האלוף אלימלך אבנר, מפקד הממשל הצבאי, כי לפי השמועה "שחטו" בדווימה "כ-70-80 איש". נאמר שם כי מדובר ב"גדודו של יצחק", והכוונה לגדוד 89 בחטיבה 8, חטיבה שיצחק שדה היה אז מפקדה. בספרו בעיית הפליטים מביא מוריס מארכיון הקיבוץ המאוחד מכתב אשר נשלח לעורך על המשמר שמחברו מסתמך על עד ראייה "מהימן בכל מאה האחוזים", ובו דובר על בין שמונים למאה הרוגים ערבים (בעמ' 296).

415 צביקה דרור מצביא ללא שררה, לעיל ה"ש 222, בעמ' 409. לאחר מכן כתב דרור על מיינויו של יעקב שמשון שפירא כחוקר פרשת דווימה, וציין שבן-גוריון כלל ביומנו את שירו של אלתרמן בטור השביעי.

יגאל אלון, מפקד חזית הדרום, זועזע ממה ששמע, וכתב ליצחק שדה יומיים לאחר כיבוש הכפר, ב־31.10.1948, על השמועות בעניין הטבח: "מאחר שאני יודע את יחסך השלילי לתופעות אלה הריני בטוח שתמצא דרך להגיב חריפות על כך באם תתאמת השמועה".⁴¹⁶ יצחק שדה לא הגיב. ביום 5.11.1948 הטיל יגאל אלון על התובע הצבאי של חזית הדרום, רב־סרן שלמה אלקיים, לבדוק את השמועות "שאנשים מגדוד 89 חיסלו תושבים ערבים בכפר דווימה בשעת כיבוש ללא צידוק צבאי" ולהעמיד לדין את האשמים.⁴¹⁷ אנשיו של התובע יצאו לשטח וגבו עדויות, וכבר ביום 7.11.1948 העביר התובע דוח ליגאל אלון, שצורפו אליו עדויותיהם של מפקד הגדוד, סגנו, מפקד פלוגה ומפקד מחלקה.⁴¹⁸ ביום 9.11.1948, כנראה גם בעקבות הדוח,⁴¹⁹ זומן יצחק שדה לפגישה עם מטה החזית, אך לא הגיע לפגישה. בינתיים מינה הרמטכ"ל את איסר בארי, ראש שירות המודיעין, לחקור בעניין, ויגאל אלון מסר לו את הדוח שקיבל מהתובע הצבאי.⁴²⁰ צבי ענבר, לשעבר הפרקליט הצבאי הראשי, שפרסם לאחרונה את עיקרי תיק

416 אניטה שפירא **אביב חלוד**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 402.

417 שם. המחברת ציינה כי יגאל אלון לא המשיך לחקור את המקרה, והוסיפה (שם) כי "דומה שנתן הסכמה־בשתיקה לטיוח הפרשה על־ידי שדה, שהסתפק בנויפות בפקודיו, ולא נתן להעמיד אותם לדין". באותו יום, 5.11.1948, גם הורה אלון ליצחק שדה: "עליך להטיל על הכוח שנאשם בחיסול תושבים בדווימה לעלות לכפר מיד ולקבור כמו ידיהם את גוויות הנרצחים. אשר ביצוע הנ"ל".

418 צבי ענבר **מאזניים וחרב**, לעיל ה"ש 207, בעמ' 1002.

419 צבי ענבר מצטט (שם, בעמ' 1002) מדברי התובע עצמו בדוח הראשוני, שבצד הבאתם של דברי המפקדים בגדוד על התנגדות מצד אנשי הכפר, ציין כי מהימצאותן של גופות בתוך חדרים או בערמות אפשר להסיק על "חיסול ללא צידוק צבאי", משום שבמקומות אלה לא יכלה להיות התנגדות. בהקשר זה יצוין כי ענבר מצטט (שם, בעמ' 1003), גם מדוח של איסר בארי מיום 18.11.1948 (ראו להלן), שהובאו בו דברי מפקד פלוגה מגדוד 151 (שהגיע למקום לאחר האירוע), כי בשטח מצאה פלוגתו מספר גדול של גוויות שלא נקברו מפוזרות בכל השטח: "וכן קבוצה של 50 איש שהיו מכוסים, 20 בתוך בור והיתר מפוזרים".

420 דרור מוסיף כי כשנשאל שדה לאחר מכן מדוע לא הגיע לפגישה, הניף את ידו בביטול, ראו צביקה דרור **מצביא ללא שררה**, לעיל ה"ש 222, בעמ' 409. לכך קראה שפירא **באביב חלוד**, לעיל ה"ש 120, "שיבוש הליכי חקירה". בהסתמכה על דברים שאמר לה יצחק רבין, כותבת שפירא "שהטבח זיעזע את אלון וחרה לו מאוד. אולם הוא לא היה יכול להביא את עצמו לכפות את דעתו על שדה", ראו שם, בעמ' 402-403. לדעתה של שפירא, יגאל אלון לא גילה את הנחישות הדרושה, כמו במקרים קודמים שחייבו עימות בינו לבין "הזקן".

החקירה הצבאית בפרשת דווימה, העריך כי החקירה לא הושלמה, וכנראה "גוועה" לאחר החנינה הכללית שניתנה בפברואר 1949.⁴²¹ לראשונה, מוזכרת בקצרה פרשת דווימה ביומנו של בן-גוריון ביום 10.11.1948. נראה שבחודש נובמבר הייתה פעילות ענפה גם בדרג הממשלתית – בעקבות ידיעות שפשטו על מעשי התעללות בערבים במהלך המבצעים "יואב" ו"חירם", באוקטובר 1948, בדווימה ובכפרים שבגליל.⁴²² העניין עלה בשתי ישיבות ממשלה,⁴²³ וביום 19.11.1948 מינה בן-גוריון את היועץ המשפטי

421 צבי ענבר, מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 1001-1004. זהו תיק 5451 במשלוח 6221/49 בארכיון צה"ל. ביום 13.11.1948 כתב בארי לרמטכ"ל דוח ביניים שבו צוין כי מדובר בשמונים הרוגים, שהם כשני אחוזים מאוכלוסיית הכפר. ביום 18.11.1948 הגיש בארי לרמטכ"ל את הדוח המסכם, שצורפו אליו העדויות שגבה הוא עצמו, והעדויות שגבתה התביעה הצבאית. בארי ציין בדוח כי לדברי המג"ד וסגנו הייתה התנגדות מצד אנשי הכפר ובוצע ירי לעבר חיילי צה"ל, מה שהצריך ירי מצדם של החיילים. עם זאת צוין בדוח כי מפקד הפלוגה מגדוד 151, שהחליפה ביום 1.11.1948 את הכוח של גדוד 89, קיבל הסבר שכל התושבים שנמצאו בידיהם מסמכים או חפצים מגוש עציון הוצאו להורג. גם מעדות מפקד הגדוד עולה הקשר שבין אירוע דווימה לאירוע גוש עציון. מכאן שמסתבר לומר, כי במקרה זה היה ירי נקם.

אעיר כי בספרו של הלוחם אברהם ורד, נאמר בקשר לירי אנשי הכוח הכובש: "זכרנו את תרפ"ט ואת גוש עציון" (פנה בוועד באש, לעיל ה"ש 409, בעמ' 226). ורד כותב, שם, כי הכוח נתקל ביריות מעטות שנורו מארבעה רובים.

מכל מקום, תיק המקרה חזר לתובע החזיתי אלקיים, אשר שלח דוח לגורלי, התובע הצבאי הראשי (שנקרא אז תוכ"ל ראשי), וציין בו בין השאר כי מפקד גדוד 89 הביע בפניו את פליאתו על כך שתובע צבאי מנהל חקירה בעניין. אלקיים הוסיף כי "העניין קיבל פרסומת גדולה לרגלי השידורים של הערבים שמעשה דווימה הוא מעשה דיר-יאסין שני, והשאלות שנשאלו על כך באסיפת או"ם". ביום 30.11.1948 הורה גורלי לאלקיים לסיים את החקירה ולהגיש כתב אישום, בחתימת גורלי עצמו, לבית דין צבאי מיוחד, נגד מי שיש לגביו חומר ראיות.

כאמור, העריך צבי ענבר בספרו, כי החקירה גוועה בעקבות החנינה הכללית של פברואר 1949.

422 הדברים מתוארים על ידי בני מוריס בספרו בעיית הפליטים, לעיל ה"ש 414, בעמ' 308-312. מוריס גם מביא את הפרסומים שמחוץ לישראל על פרשה זו (בעמ' 297).

423 ביום 7.11.1948 מונתה ועדה בת שלושה שרים (מרדכי בנטוב, פליקס רוזנבלט ומשה חיים שפירא) לחקירת "מעשי הצבא בשטחים הכבושים". לאחר מכן ביקשה הוועדה מבן-גוריון להרחיב את סמכויותיה. היה זה לאחר שהוועדה נתקלה בניסיונות התחמקות של מפקדי הצבא מלהעיד, ופנתה לבן-גוריון, כדי שירחיב את סמכויותיה. הממשלה סירבה להרחיב את סמכויות הוועדה, ובעקבות זאת פרש ממנה השר שפירא. בן-גוריון הציע

לממשלה, יעקב שמשון שפירא, לחקור בפרשה.⁴²⁴ זהו היום שבו פרסם נתן אלתרמן את הטור "על זאת" בדבר, וכעבור יומיים הורה בן-גוריון לחלק את השיר לחיילי צה"ל.

התמונה המצטיירת אפוא מכלל המקורות היא שביום 29.10.1948, בעת כיבושו של הכפר דווימה, נהרגו באופן נפשע עשרות אזרחים ערבים על ידי חיילי צה"ל מגדוד 89 בחטיבה 8. על אירוע זה נודע לצמרת הפיקוד הצבאי, וכן גם לדרג הממשלתי ולבן-גוריון עצמו. מפקד חטיבה 8, יצחק שדה, שיתף את אלתרמן, ידידו ופקודו, בסיפור קשה זה. השיר "על זאת" שחיבר אלתרמן על פשע מלחמה של צה"ל, זמן קצר לאחר מכן, נסב על פרשת דווימה,⁴²⁵ אם כי פרטים מזהים לא גילה המשורר. בטור נכתב על "עיר כבושה" ולא על כפר, וכן מדובר על אדם אחד שנפגע מירי, ולא על עשרות שנהרגו. סביר להניח כי יצחק שדה ששיתף את אלתרמן "בחווייה הקשה", לא סיפר לו רק על תושב אחד שנפגע. אכן, לנוכח מה שצוין למעלה באשר ליצחק שדה כמי שהקפיד לשמור על טוהר הנשק – יש בוודאי משמעות לכך שאלתרמן כתב שיר זה בעקבות אירוע מחריד

למנות, במקום הוועדה, חוקר יחיד, ואיים בהתפטרות מתפקידו כשר הביטחון אם לא התקבל דעתו. הממשלה החליטה ביום 14.11.1948 כי "על ראש הממשלה לחקור את כל הטענות בדבר התנהגות הצבא נגד הערבים בגליל ובדרום".

424 ביומנו כתב בן-גוריון כי הציע לשפירא לחקור "מעשי הזוועה של החיילים בגליל ובדרום". בכתב המינוי שניסח, ביקש בן-גוריון משפירא לחקור, בין השאר: "באיזו מידה אחראי למעשים אלה הפיקוד הצבאי, הנמוך והגבוה?", וכן "מה לעשות לתיקון המצב ולהענשת האשמים?"

425 על כך שאלתרמן חיבר שיר – בעקבות מה שסיפר לו יצחק שדה בנוגע לפרשת דווימה – כתב כאמור במפורש צביקה דרור בספרו, וברור שמדובר בשיר "על זאת". ראו גם ברשימת המקורות שבסוף הספר, בעמ' 526, שם נאמר שביומן המלחמה של בן-גוריון מובא שיר של אלתרמן המגנה את אירוע דווימה.

על כך שהשיר "על זאת" נכתב בעקבות מעשים אכזריים של צה"ל באוקטובר 1948 – כתב בני מוריס בספרו **בעיית הפליטים**, לעיל ה"ש 414, בעמ' 311-312 (שמא אפשר לומר, לפי דרכו, שהשיר "על זאת" לא התמקד במקרה דווימה בלבד, אלא נכתב בעקבות מקרים נוספים שאירעו בצפון – אם ידע על כך אלתרמן). אעיר כי בני מוריס, שנמנה עם "ההיסטוריונים החדשים", בדברים שכתב ובראיונות לעיתונות הישראלית – מעבר לנאמר בספריו – על אודות התנהגות בלתי הולמת של חיילי צה"ל ב-1948, מזכיר את אירוע דווימה כפשע מלחמה חמור. ראו, למשל, "מחכים לברברים" הארץ 6.1.2004; "מסביב למדרה" הארץ – ספרים 19.11.2008.

שאירע בחטיבתו של שדה עצמו.⁴²⁶ ברם, ככל שידע אלתרמן פרטים מלאים יותר על האירוע – ומסתבר לומר שידע – אזי בטורו בחר להמעט בתיאור הזוועה! הווה אומר: המשורר שהעז לפרסם ביקורת חריפה, בזמן אמת, על התנהגותם של חיילי צה"ל בעת כיבוש כפר ערבי במלחמת השחרור, ולמחות נגד מבצעי פשע מלחמה ומצדיקיהם – נמנע בעצמו מלחשוף את כל האמת על אודות האירוע שכתב עליו. האמת הייתה קשה פי כמה!

מה ההסבר לכך? האם סבר אלתרמן שיש "גבול" לכוחו כמשורר לכתוב נגד פעולות צה"ל בעיצומם של ימי מלחמה?⁴²⁷ האם העריך כי גילוי הפרטים המלאים

426 הדברים אמורים במשנה תוקף לנוכח מה שכתבו צביקה דרור ואניטה שפירא על כך שיצחק שדה פגע בחקירת האירוע. צביקה דרור מצביא ללא שררה, לעיל ה"ש 222, בעמ' 408-409, ואניטה שפירא אביב חלדו, לעיל ה"ש 120, בעמ' 402, מציינים כי רבים מלוחמי גדוד הפשיטה 89 היו יוצאי לח"י, שיצחק שדה גיבש אותם לגדוד לוחם. דרור מסכם בעמ' 410 כי יצחק שדה "ככל שנמלא חמת זעם ביקש לשמר את הגדוד, שהיה פרי הגותו [...] האמין שמדובר בחריג. גם חבט בהם בדברי מוסר, גם סוכך עליהם".

בני מוריס מביא בספרו בעיית הפליטים, לעיל ה"ש 414, בעמ' 297, מתוך ארכיון השומר הצעיר, כי גם ישראל גלילי ערך בדיקה בפרשת דווימה ומצא כי "גדוד 89 אמנם ביצע מעשי זוועה אלה", אך היו שם רבים מאנשי לח"י ואחרים אשר "מועדים להתנהגות חמורה". גלילי הביע דעתו כי יהיה זה "נלעג ומוזר" לזקוף את האירועים לחובתו של יצחק שדה. גם בני מרשק, "הפוליטרוק" של הפלמ"ח, ביקש להטיל את האשמה על חיילים יוצאי לח"י. מוריס גם נדרש, שם, בעמ' 309-310; 451-452, לבעיה שעמדה אז בפני מפ"ם. מצד אחד, טבעי היה כי מפלגה זו תעמוד בראש המתריעים נגד המעשים הקשים בדווימה ובגליל, אך מצד שני, היו המפקדים הבכירים באותן חזיתות "שלה" (יצחק שדה ומשה כרמל).

427 יצוין כי כחצי שנה בלבד קודם לכן, לאחר אירוע דיר יאסין, ב-9.4.1948, שמיד אחריו נפוצו שמועות על הרג כמאתיים וחמישים ערבים בעת כיבוש הכפר על ידי לוחמי אצ"ל ולח"י, קרא אלתרמן לאירוע "פוגרום" ("חרות הפוגרום העברי הזעיר"). הוא שאל את האצ"ל אם "רבותיו" היו "דְּנִיקִין" (גנרל רוסי שעמד משנת 1918 בראש צבא מתנדבים "לבנים" שערכו פרעות ביהודי אוקראינה) או "חֵיל שִׁיבְּ-גֶ'רְאָח" (מקום הטבח בשיירת "הדרסה" ביום 13.4.1948, שבמהלכו נהרגו שבעים ושמונה יהודים, אזרחים וחיילים). אלתרמן היה ער לכך שיקומו ויגנו את דבריו ("הס, מְלֵעִז וּמְשֶׁקֶץ!"), ועל כך הגיב: "אף הנה לְדִידִי, / לְפִנְיִנוּ מְקַרְה אֲשֶׁר בּוֹ הַשֵּׁת י ק ה / הִיא פְּסַגַּת הַקְּטְרוּג עַל הַעֵם הַיְהוּדִי – עִם הַפְּגָנָה שְׁלֵא נַעֲרַכָּה", לעיל ה"ש 125, בעמ' 219 (וההערות בעמ' 278-279).

פרשת דיר יאסין הפכה למיתוס מכונן בתודעה הפלסטינית ושימשה בסיס לטענה בדבר טבח בתושבים וגירוש מכוון של מאות אלפי פלסטינים משטח מדינת ישראל. ואולם, עד היום יש מחלוקת לגבי מה שאירע בכפר בעת כיבושו, וכן לגבי מספר ההרוגים והאופן שבו נהרגו. בספר שפורסם לאחרונה עלילת דם בדיר-יאסין – הספר השחור (המדרשה

יביא להפעלת הצנזורה?⁴²⁸ האם תרמה לאי גילוי הפרטים ידידותו האישית עם יצחק שדה, מפקד החטיבה, והחשש להביכו – בבחינת "אהבה מקלקלת את השורה"?⁴²⁹ האם גרס המשורר כי די בכתיבת דברי גינוי חריפים במישור העקרוני? האם "התפשר" אלתרמן עם מצפונו – מצד אחד כתב שיר קטרוג כי לא יכול היה להתעלם מהאירוע המזעזע; מצד שני לא גילה את האמת הקשה כדי שלא לפגוע במורל הצבא בעיצומה של המלחמה? על זאת קשה היום להציע תשובות ברורות, והשאלות נותרות.

מכל מקום נראה כי פרשת דווימה היא שהציפה כלפי מעלה, הן בדרג המדיני הן בדרג הצבאי, את הצורך בנקיטת צעדים ממשיים למניעת פגיעה באוכלוסייה האזרחית בהמשך הקרבות.⁴³⁰ זאת ועוד, בהרצאה שנשא יגאל אלון כעבור עשר

הלאומית, תשס"ז), טוען אורי מילשטיין כי לא היה טבח במקום, וכי רוב ההרוגים נפגעו במהלך הלחימה על ידי לוחמי האצ"ל והלח"י, לוחמי חטיבת "עציוני" ולוחמי פלמ"ח. לדבריו, נהרגו בדיר יאסין לכל היותר מאה ועשרה ערבים, וייתכן גם שהרכה פחות, ובכל מקרה לא מאתיים וחמישים. לדברי מילשטיין, הטענות בדבר טבח בכפר זה לאחר הלחימה מתבססות רק על עדותו של מאיר פעיל שלדעת מילשטיין, אין לסמוך עליה. עוד טוען מילשטיין כי בן-גוריון ניצל את האירוע למטרות פוליטיות-מפלגתיות.

יצוין, כי גם בספרו של מאיר פעיל על תולדות הפלמ"ח פלמ"ח (לעיל ה"ש 269) שפורסם לאחר צאת ספרו של מילשטיין, שב פעיל וכתב כי לוחמי אצ"ל ולח"י, אחרי שנכבש כל הכפר, "טבחו בתושביו ובכלל זה בנשים ובילדים, טבחו שההרביק כתם על היישוב העברי בארץ ישראל" (שם, בעמ' 277). בספר זה לא חזרה טענה שהושמעה בעבר בדבר רצח ללא הבחנה שבוצע במחצבה הסמוכה לכפר.

428 אעיר כי היו שכתבו שהצנזורה ביקשה לפסול את פרסומו של השיר "על זאת" בדבר, וכי הפסילה נמנעה בעקבות הוראתו של דוד בן-גוריון. אינני יודע מה הבסיס לטענה זו. ראו דן אלמגור "הטורים של צידו", לעיל ה"ש 39, בעמ' 117; יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 73-74; מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 191. דן אלמגור כתב כי היתר הפרסום בא בעקבות פגישתו של בן-גוריון עם אלתרמן. ייתכן כי מדובר בהבנה מוטעית של מה שכתב בן-גוריון ביומנו, על כך שנתן הוראה "להדפיס שירו של אלתרמן ("הטור" ב"דבר" מיום שישי) ולחלקו בצבא". ברם, הדברים נכתבו יומיים לאחר פרסום הטור. כוונתם הייתה להדפיס את הטור שכבר פורסם לשם חלוקתו בין חיילי צה"ל. אין הכוונה להוראה לפרסם לראשונה בעיתון.

429 בראשית רבה נה ח. צוין כבר לעיל כי אלתרמן גינה את פעולות המחתרת שנגדו בעיניו את ערך "טוהר הנשק" (לעיל ה"ש 125, 310, 427), ואולם הוא לא עשה כן, ולו פעם אחת, לגבי פעולות שנויות במחלוקת של לוחמי הפלמ"ח. ראו לעניין זה ה"ש 269 לעיל.

430 באשר לדרג המדיני, ציין מוריס בספרו בעיית הפליטים, לעיל ה"ש 414, בעמ' 312, כי ב-5.11.1948 הגיש בן-גוריון את דוח החקירה של היועץ המשפטי לממשלה, והבטיח שצה"ל ימשיך בחקירה משלו. הממשלה הקימה ועדה קבועה של חמישה שרים והטילה

שנים על חזית הדרום, ושנתן בה לראשונה פומבי לפרשת דווימה שלא הייתה ידועה עד אז לציבור הישראלי, אמר אלון, בין השאר, כי אפשר היה לכבוש בשנת 1948 שטח נוסף בהר חברון "אילו הרעש המוצדק שקם בעולם בעקבות מעשה רצח זה".⁴³¹

עליה להוסיף ולחקור במעשים חריגים של צה"ל. ועדת שרים נוספת הוקמה לקביעת הנחיות לשם מניעת מעשים כאלה בעתיד. בעמ' 519 כתב מוריס כי דוח החקירה של שפירא מצוי בגנוח המדינה, אך אין מרשים להיסטוריונים לעיין בו, וזאת לפי החלטות גנוז המדינה וועדת שרים מיוחדת, באישורו של בג"ץ. אניטה שפירא, וכן בני מוריס, קושרים בין החלטת הממשלה ל"נספח מפורט לפקודות מבצע חורב" בחתימת יגאל אלון (מיום 17.12.1948). שפירא כותבת בספרה **אביב חלדו**, לעיל ה"ש 120, בעמ' 430, כי "המפלה המוסרית של פרשת דווימה צרבה וחיבה התייחסות ברמה הגבוהה ביותר". נספח זה פורסם בעקבות פקודה מהרמטכ"ל. נאסרה בו פגיעה באוכלוסייה אזרחית בשטח האויב "אלא לצורכי התגוננות מובהקים". עוד נאמר: "הריגה בלתי מוצדקת של אזרחים תחשב לרצח בשעת המשפט". וכן: "על התעללות או התעמרות באזרחים שלווים יוגב באופן חריף" (נושאים נוספים שמופלים במסמך זה הם איסור גירוש אוכלוסייה אזרחית ומניעת פגיעה בשבויים). במבוא לנספח הוזכרו "כמה מקרים מבישים שקרו במבצעי העבר בחזיתנו ובחזיתות אחרות".

431 ראו אניטה שפירא, שם, בעמ' 403. המחברת מציינת כי בהרצאה זו קרא יגאל אלון לאירוע דווימה: "מעשה רצח שפל" (בעמ' 402).

חלק שביעי

פרשת טוביאנסקי

פרק א

האירוע

מאיר טוביאנסקי הועמד לדין בפני "בית דין שדה" ב־30.6.1948, במשלט ליד בית ג'יז, בקרבת שער הגיא, בגין עברה של מסירת ידיעות לאויב. הוא הורשע, נידון לעונש מוות, ועונשו בוצע בו ביום ובו במקום.⁴³² למשפחתו נודע הדבר מן העיתונות רק כעבור שלושה שבועות, והיא פנתה בנובמבר 1948 אל ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, וביקשה לחקור את הפרשה. ביום 27.12.1948 פנה בן-גוריון לרמטכ"ל וביקש ממנו לבדוק מחדש את ההאשמות נגד טוביאנסקי. משימה זו הוטלה על הפרקליט הצבאי הראשי, סגן-אלוף אהרן חוטר-ישי.

בסוף יוני 1949 הוגשו ממצאי החקירה שנקבע בהם כי טוביאנסקי חף מפשע.⁴³³ בן-גוריון הודיע לאלמנה על ממצאי הפצ"ר, שלפיהם בעלה "היה חף

432 הפרטים כאן על פרשה זו מבוססים בעיקרם על ספרו של צבי ענבר מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 433-484. כן ראו יחיאל גוטמן היועץ המשפטי נגד הממשלה 61-68 (עידנים, תשמ"א); איסר הראל בטחון ודמוקרטיה, לעיל ה"ש 207, 113-127; שבתי טבת עונת הגז, לעיל ה"ש 108, בחלק הראשון "כיתת יורים בבית-ג'יז"; יעקב סלומון בדרכי שלי 187-216 (עידנים, 1980) (להלן: בדרכי שלי).

433 יצוין כי כבר ביום 16.3.1949 העביר הפצ"ר דיווח ביניים לבן-גוריון, ולפיו "לא היה כל יסוד להאשמו בריגול ולכלל היותר לא היה זהיר בדיבורו, אבל אין כל יסוד לחשוב ששירת את האויב או התכוון למסור לו ידיעות נגד ההגנה". מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 464.

מפשע, ופסק הדין וביצועו הם טעות טראגית".⁴³⁴ כמו כן מסר בן-גוריון לאלמנה כי הרמטכ"ל החליט, באישורו, להעניק לבעלה "שהיה מפקד בהגנה" דרגת סרן, להעבירו לקבורה בטקס צבאי בבית עלמין צבאי, ולשלם לה ולבנה "פיצויים מתאימים". ההודעה המטהרת פורסמה מטעם משרד הביטחון ביום 5.7.1949, ונמסרה על כך הודעה בכנסת.⁴³⁵ כעבור שלושה ימים נקבר טוביאנסקי, ובאותו יום פרסם אלתרמן את טורו הנרגש "אלמנת הבוגד..."⁴³⁶.

אלתרמן ייחס חשיבות רבה ביותר למקרה זה ולמשמעותו, וראה את מאבק האלמנה (ובנה) כ"קרב החותך גורלות" בינה לבין מדינת ישראל, "עד אשר ישראל פָּרְעָה בְּרַךְ!"⁴³⁷ אלתרמן שיבח גם את בן-גוריון, אשר "הרשיע" את המדינה "לְעֵינֵי-כָּל", ו"צָוָה אוֹתָהּ בְּרַךְ לְכָרְעַ", וזאת "חֲרַף כָּל אֶסְטֵרְטֵגְיָה וְכָל שְׁקוּלִים".⁴³⁸ לפני שאדרש לטוריו של אלתרמן בנושא זה, אסקור בקצרה את הרקע לחשדות נגד טוביאנסקי – חשדות שהופרכו.⁴³⁹

טוביאנסקי עבד בחברת החשמל הירושלמית כמהנדס הממונה על הצרכנים היהודים. במאי 1948 הותקנה בירושלים רשת מיוחדת לשעת חירום כדי לספק חשמל למוסדות חיוניים, וטיפלה בה "יחידת החשמל", בראשות אלכסנדר זינגר,

434 מאזניים וחרב, שם, בעמ' 466-467. מכתבו של בן-גוריון הובא בספר בודרכי שלי, לעיל הש"ש 432, בעמ' 193. בין השאר כתב בן-גוריון לאלמנה כי "יסודר מפקד מיוחד בבית הספר שבו לומד בנך, בו ימסר לכל הילדים מטעם הצבא על הטעות הטראגית שנפלה כאן, למען ידעו חברי בנך שאביו נפל בטעות, וילדו יוכל להתגאות בשירות של הוריו – גם אביו ז"ל וגם אמו (תיכדל לחיים ארוכים) במשך הרבה שנים בהגנת המולדת".

435 הכנסת הביעה זעזוע "מאפשרות של שגיאה טראגית כזאת" ואת צערה העמוק. עוד נאמר: "הכנסת מציינת בסיפוק שנימוקי פרסטיז'ה לא עיכבו את משרד הביטחון מלגלות את המעשה המזעזע".

436 "אלמנת הבוגד" הטור השביעי א 265 (8.7.1949) (להלן: "אלמנת הבוגד").

437 ראו שם. ובהמשך בעמ' 266:

אֶז יִצְאָה מוֹל כְּלֵנוּ אִשָּׁה הַמוֹמָה
וּתְכַרְזוּ מִלְחָמָה...
וּתְסִימָנָה!

אִם יִשְׁנֶה אוֹת-תּוֹדָה עַל שְׁרוֹת לְאִמָּה,
אֵין רְאוּי לוֹ יוֹתֵר מִמֶּנָּה!

"אז יצאה מול פלנו" מזכיר כמובן את "אז מנגד יצאו נערה ונער" הצועדים "אל מול האומה" ב"מגש הכסף" (לעיל הש"ש 78).

438 שם, בעמ' 267.

439 דברים אלה מבוססים על פסק הדין של בית המשפט המחוזי בתל אביב במשפטו של איסר בארי, כפי שהביאם צבי ענבר בספרו מאזניים וחרב, לעיל הש"ש 207, בעמ' 433 ואילך.

שארגנה ה"הגנה". מנכ"ל חברת החשמל למן מאי 1948 היה האנגלי מייקל בריאנט. כשביקש בריאנט לראות את רשימת המוסדות החיוניים שרשת החירום הותקנה בעבורם, נתן לו זינגר רשימה מקוצרת. בתקופה שקדמה להפוגה הראשונה הופגזה ירושלים קשות, ופגזים פגעו בכמה מקומות חיוניים שנכללו ברשימה המלאה. הדבר עורר חשד.

ההפוגה הראשונה החלה ביום 11.6.1948, וכמה ימים לאחר מכן, ב-16.6.1948, נערכה שיחה בין בריאנט לבין טוביאנסקי, שבה ראה בריאנט כי ברשימה שבידי טוביאנסקי יש יותר צרכנים מאשר ברשימה שלו. הוא דרש מטוביאנסקי כי תוכן בעבורו רשימה מפורטת יותר, ורשימה כזו הוכנה. אחד העובדים ששמע את השיחה וחשב "שהעניין אינו בסדר", דיווח לקצין המקשר בין "יחידת החשמל" לצבא, וכך הגיע הדבר לשירות הידיעות (ש"י). הובע החשד כי טוביאנסקי מספק מידע לעובדים האנגלים, וכך המידע עובר לערבים, ושבהתאם תוכננו ההפצצות וההפגזות. באחד הדוחות צוין שיש זהות בין המקומות הרשומים ברשימה שהועברה לבריאנט לבין ריכוזי ההפצצות בפועל.

ראש הש"י בירושלים, בנימין ג'בלי, דיווח בסוף יוני 1948 לאיסר בארי, ראש מחלקת המודיעין בצה"ל באותה עת, על חשדו שטוביאנסקי מרגל ומסייע לאויב. טוביאנסקי נעצר בתל אביב על ידי אנשי איסר בארי, והובא לבית ג'יז. בבית נטוש בשולי הכפר הועמד בפני אותו "בית דין שדה".

"סדר הדין" בפני "בית הדין" היה פגום מן היסוד.⁴⁴⁰ התובע היה איסר בארי, ושלושת "השופטים" היו פקודיו! אחד מהם היה ג'בלי עצמו, והשניים האחרים היו מפקד הש"י בחיפה וקצין הש"י בנגב! איש לא לימד סנגוריה על טוביאנסקי. במהלך המשפט לא נרשם פרוטוקול. "פסק הדין" הוכתב על ידי איסר בארי רק לאחר ההוצאה להורג!⁴⁴¹ לא ניתנה כל אפשרות ערעור. טוביאנסקי הוצא להורג מיד על ידי חיילי הגדוד שחנה במקום.

הפרקליט הצבאי הראשי הגיע, כנזכר, למסקנה שטוביאנסקי חף מפשע. הייתה זו גם מסקנתו של בית המשפט המחוזי שבפניו הועמד איסר בארי לדין.

440 וראו בספרו של ג'וזף הלר מלכוד 22 78-79 (מהדורה ד, ביתן, תשל"ה):

קלווינג'ר נמצא אשם, כמוכן, שאם לא כן לא היה מואשם, וכיון שהדרך היחידה להוכיח זאת היתה למצוא אותו אשם, היתה זו חובתם הפטריוטית לעשות זאת.

441 וראו לואיס קרול הרפתקאות אליס בארץ הפלאות 141-142 (הקיבוץ המאוחד, תשנ"ח): "כעת המושבעים יוציאו את פסק הדין, אמר המלך [...] 'לא, לא!' אמרה המלכה. 'קודם גזר הדין, הפסק – אחר כך.' 'קשקוש בגרוש!' אמרה אליס בקול. 'עצם הרעיון להתחיל מגזר הדין!'".

ביום 1.7.1949 הודיע, כאמור, בן-גוריון לאלמנתו של טוביאנסקי על תוצאות החקירה של הפצ"ר, והבטיח לה ש"האחראים לדבר יעמדו למשפט". מי שהועמד לדין היה איסר בארי בלבד. כתב האישום הוגש ביום 17.7.1949, ובארי הואשם בעברה של הריגה, לפי סעיף 212 לפקודת החוק הפלילי, 1936. בעברה זו הייתה נהוגה אותה עת חקירה מוקדמת של שופט. השופט החוקר היה שופט השלום הראשי ברמלה וברחובות, אליעזר מלחי, ואת המדינה ייצג פרקליט המדינה, הרמן (חיים) כהן. את איסר בארי ייצג עורך הדין יעקב סלומון.

חקירה זו התקיימה ביולי ובאוגוסט 1949 (בתיק פלילי 25/49), ובסופה הגיע השופט החוקר למסקנה כי יש להעמיד לדין את איסר בארי באשמת הריגה. ביום 16.10.1949 נפתח בבית המשפט המחוזי בתל אביב משפטו של בארי, בפני הנשיא נתן ברזכאי והשופטים יעקב גביוזן ועזרא רייכרט (תיק פלילי 149/49 – לא פורסם). את התביעה ייצג היועץ המשפטי לממשלה בעצמו, יעקב שמשון שפירא. הסנגור היה עורך הדין יעקב סלומון. במשפט העידו שישה-עשר עדי תביעה ועד הגנה אחד – הנאשם עצמו. עם עדי התביעה נמנו עובדי חברת החשמל, מפקד מחוז ירושלים, קציני מודיעין, וכן הפצ"ר אהרן חוטר-ישי, וקודמו אברהם גורלי.

איסר בארי הורשע בעברה שיוחסה לו. בית המשפט קבע כי לא היה כל יסוד למצוא את טוביאנסקי אשם במסירת ידיעות לאויב בכוונת בגידה. בדברים מסוימים שאמר טוביאנסקי במהלך "משפטו", היה לכל היותר משום הודאה "מכללא" כי שימש בלא יודעין מכשיר להעברת ידיעות לאויב. ואולם, גם הודאה סתומה זו באה לאחר שטוביאנסקי האמין לדברי ג'יבלי, "השופט" הראשי, כי מקומות בירושלים הופגזו כתוצאה ממסירת הידיעות על ידו – עובדה שלא התאמתה.⁴⁴² עוד קבע בית המשפט כי בפקודת בארי לא ניתנה לטוביאנסקי רשות להתייעץ עם עורך דין או לבקש סנגור; כי ג'יבלי, שלפי "ממצאיו" מדובר היה בהפגזה מכוונת, שימש גם כראש השופטים, בלי שבארי יניאו מכך; כי בארי, בנוכחותו ובהדרכתו, השפיע על החלטת שלושת השופטים; כי בארי לא נתן לטוביאנסקי שהות להגיש ערעור או לבקש חנינה.

442 אחד העדים במשפטו של בארי היה קצין המשטרה הופשטטר, שחקר בין השאר את בריאנט. מאחר שהופשטטר סבר שמקומות מסוימים בירושלים הופגזו בהסתמך על הרשימה שהועברה לבריאנט על ידי טוביאנסקי, החליט הופשטטר לצלם את הפגיעות הישירות באותם מקומות. ואולם, כעבור יומיים, לאחר שראה כי המקומות שברשימה לא נפגעו קשה יותר ממאות בניינים אחרים שנפגעו בהפגזות, ואחרי שביצע עשרות צילומים, ויתר הופשטטר על המשך הצילומים. בריאנט שוחרר ולא הועמד לדין.

פסק הדין של בית המשפט המחוזי ניתן ביום 22.11.1949, ובאותו יום נגזר על בארי עונש של מאסר ליום אחד. בית המשפט המליץ למעשה בגזר הדין על מתן חנינה לבארי, ונשיא המדינה החליט ביום 15.12.1949 לבטל את העונש שהוטל עליו.

פרק ב

"תַּבַּת בלמים מקלקלת"

אלתרמן אינו חוסך שבטו מאותו "דין צבאי":

תִּזְכֹּר נָא מֵהוּת "הַמְשַׁפֵּט הַמְהִיר"...
זֶהוּ שְׁמוֹ הַנּוֹרָא שֶׁנִּתֵּן לוֹ!
שֵׁם סוֹתֵר אֶת-עֲצָמוֹ! שֵׁם רִיקָן וַיְהִיר!
שֵׁם שְׂאִין מְשֻׁמְעוֹת-וּמוֹכֵן לוֹ!

יִשְׁמַר נָא זְכָרָה שֶׁל אוֹתָהּ "חֻקִּיהָ"
וְשֶׁל "דַּעַת קְהָל" מִתְעַרְבֶּלֶת,
הַ שׁוֹפֵט כְּגַ'פּ בְּנִסְיַע-מְהִירָה
עַם תַּבַּת-בְּלָמִים מְקַלְקֶלֶת!⁴⁴³

443 "אלמנת הבוגד", לעיל ה"ש 436, בעמ' 266. בראשון משני בתים אלה, הבית המגנה את "המשפט המהיר", עשה המשורר שימוש בארבעה סימני קריאה! והשוו לשימוש הרב בסימני קריאה בטור "על זאת" (לעיל ה"ש 116).
אלתרמן קלע כאן לדברי בית המשפט המחוזי בתל אביב שהרשיע את איסר בארי וכתב על "בית המשפט" בבית ג'ז את הדברים הבאים:

ברי לנו למעלה מכל ספק, כי לא יתכן שאותו מושב קצינים, אנשי שירות הידיעות, שחרץ את דינו של מאיר טוביאנסקי למוות, בערוב היום בכפר בית ג'ז, שם בית דין יקרא עליו. אי אפשר שדמות אותו "בית דין שדה" חובלני תישאר חרותה כתמונת בית משפט, שהיה רשאי לדון נפש בישראל. וכן אי אפשר שאנו, בשבתנו היום להוציא לאור משפט, נקבע ונאמר כי מישוהו, וכל שכן מפקד רב אחריות ורם מעלה, יכול היה לטעות ולחשוב כי 'בית דין חוקי' הוא וכי טעותו היא טעות מותרת. אם כך נקבע ונאמר נחטא לאמת, נחטא לצדק ונחטא לדין.

(דברים מתוך סיום פסק הדין שהובאו בספר **בדרכי שלי**, לעיל ה"ש 432, בעמ' 213).

ראוי להזכיר כי שמונה חודשים קודם לכן, בטור "על זאת", דרש המשורר "בתי דין צבאיים של שדה!" שיטילו "ענשים של פלדה!"; עתה, גינה הוא בכל לשון את "המשפט המהיר". כמו כן יצא אלתרמן מול שיפוטה הקלוקל של "רעת הקהל". נראה לקשור זאת לדברים שכתב בהמשך על אודות האלמנה שעמדה "מול צבואר ומדינה, בתוך בוז ואלות".⁴⁴⁴ כן מוזכר, ברגש רב, הנידון עצמו, טוביאנסקי, "שידע פי נקי הוא גוע", אך "הצדיע ב'דם!" לכתה שפונה את רוביה!⁴⁴⁵

כפי שהרגילנו המשורר, בבית המסיים באה ההכללה החשובה, הלקח המרכזי, הנובע, במקרה זה, מהשוואת מאבקה של האלמנה למלחמתה של האומה:

מהו עז מדינות? מול רבוא כידונים
לעמד לבלי-סגת בשער, –
אך לך עד וְ לְ כָ רַע מול יד-אין-אונים
שֶׁל אִשָּׁה אֶלְמָנָה וְנָעַר!⁴⁴⁶

אלתרמן חזר בטור השביעי לעניין טוביאנסקי בשנת 1958, במלאות עשר שנים לאירוע.⁴⁴⁷ ממרחק הזמן, כתב המשורר, יש נטייה לעבור לסדר היום על המקרה, "לפטרו במגוד-ראש", לגלות "הבנה לנסבות", לומר: "טעות טרגית". ואולם, אין לדעתו למנות מקרה זה בין "פכים קטנים", שכן עניין זה הוא "מן הסוג

444 "אלמנת הבוגד", לעיל ה"ש 436. הכוונה כנראה לדברי גינוי שהושמעו נגד "הבוגד", במשך אותה שנה מ"המשפט" ועד ל"זיכוי".

445 שם. וראו עונת הגז, לעיל ה"ש 108, בעמ' 61-62. דוד קרון, אחד מ"שופטיו" של טוביאנסקי, סיפר כי כאשר טענה כיתת היורים את הרובים "התמתח טוביאנסקי לדום", והמ"פ קרא: "לבוגד, כדור אחד, אש!"

במכתבו של בן-גוריון לאלמנה מיום 1.7.1948, מפורט כיצד תיאר כל אחד מהשופטים את רגעי חייו האחרונים של בעלה המנוח. בן-גוריון ציין כי ראה חובה לעצמו למסור לה פרטים אלה. ראו המכתב בספר *בדרכי שלי*, לעיל ה"ש 432, בעמ' 193.

במחזה חוף המדוזה מספר קוזינסקי על משפטו של הבוגד מירקין שנידון למוות ו"בהישמע פקודת האש הוא עוד הספיק לקרוא: תחי המהפכה". ראו ה"ש 28 לעיל, בעמ' 33.

446 "אלמנת הבוגד", לעיל ה"ש 436, בעמ' 267.

447 "עשר שנים לפרשת טוביאנסקי" הטור השביעי ו (13.6.1958).

הַעֲשׂוּי לְהַרְעִיד מְדִינֹת". בחזורו על עיוות הדין, ועל עיקום סדר הדין,⁴⁴⁸ הדגיש אלתרמן כי במקרה זה מתחייבת "קצת יותר רתחת נפש ו א י - ה ב נ ה..."; מתבקש "רק רגע אחד של חרון... של חרון שמטבע, / של חרון שמצרוטבע לזכר פּרְטִי הַסְּפוּר".⁴⁴⁹ המשורר סבור כי יש לראות את טוביאנסקי כמי שנפל "כְּחֵיל בְּשֵׁרֵה־קָטָל / וְאוֹלֵי לֹא הָיָה בְּתֵשׁ"ח קָרֵב יוֹתֵר מִבְּדָד וְנוֹאֵשׁ".⁴⁵⁰ מקרה זה לא יישכח, "וְאַמֶּת שְׂרוּתָה דָם נָקִי, הִיא עֲדוֹת בְּגִנְזוֹ שֶׁל עִם".⁴⁵¹

עדות נוספת לחומרה שבה התייחס אלתרמן לפרשת טוביאנסקי, מצויה ברשימה בטור השביעי שנכתבה בשנת 1964.⁴⁵² בשנה זו נחשף ברבים אירוע נוסף מתקופת מלחמת העצמאות שגם "הגייבור" שלו היה ראש הש"י דאז, איסר בארי, והכוונה לפרשת יהודה (ג'ול) אמסטר.⁴⁵³ אמסטר נעצר ביום 12.5.1948 בחשד לעברות פליליות שונות, ושוחרר ביום 29.7.1948, בלא שהועמד לדין. בשנת 1964 החליטה הממשלה להעניק לו פיצויים על סבלו, על עלבונו ועל הפגיעות שפגעו בו בימי מעצרו הבלתי חוקיים.

מתברר כי בחקירת אמסטר ניסה איסר בארי להפליל את אבא חושי בקשר מזיק עם המודיעין הבריטי. בין השאר הציג בארי לרמטכ"ל יעקב דורי, ביוני או

448 [...] אותו דין שדה שצרח חטיפה ופשטה וקטילה גם יחד

"[...] האיש שהצב חסר ישע / ללא זכות הגנה, או שהות להוכיח צדקו, אל הקיר"

"[...] אותו דין קטלני ונמהר ואטום ויהיר" (שורה זו הופיעה בטור המקורי והושמטה – לדעתי בטעות – בעת פרסום השיר בכרך ו של הטור השביעי).

449 הטור השביעי ו 69. והשוו לשיר הסיום ביצירתו האחרונה של אלתרמן "המסכה האחרונה במנגל, לעיל ה"ש 27. שתי השורות המסיימות הן (בעמ' 271): "אמץ וחימה צלולה / פותחים דלתי הפכחון". יוער כי צור ארליך עמד על כך שמוטיב הבינה – והחשש מאבדנה – מופיע בסיומי יצירות רבות של אלתרמן. ראו "זיק בינה אחרון" (עבודה מחקרית מורחבת, דצמבר 2005), 83-85.

בטור אחר כתב אלתרמן כי המשפט הפלילי הוא אחד מהישגי התרבות של האדם, אך אין הוא תחליף "לחמת העדה, לחמה הטבעית על שופכי הדם". ראו "המפרע והפצצה" הטור השביעי ו 43, 44.

450 הטור השביעי ו 70.

451 שם.

452 "תשובה למכתב גלוי", לעיל ה"ש 207, בעמ' 292.

453 על הפרשה, ראו המקורות שהובאו לעיל בה"ש 207. הדברים הנאמרים כאן מבוססים בעיקר על "הערות וביאורים", בנושא זה, לחלק ו של הטור השביעי (בעמ' 482-485), וכן על פעולות הגורמים המשפטיים בצה"ל כפי שנסקרו בספרו של צבי ענבר, מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207.

ביולי 1948, מברקים שהושגו כביכול מהבולשת הבריטית, אשר החשירו את אבא חושי במסירת מידע של ה"הגנה" לבריטים. עלה חשד כי המברקים היו מזויפים, והפרקליט הצבאי הראשי, סגן-אלוף חוטר-ישי, התבקש לחקור בעניין. ביום 6.3.1949 הודה בארי בפני חוטר-ישי כי הזמין את זיוף המברקים. חוטר-ישי המליץ שהרמטכ"ל יציע לבארי להשתחרר מהצבא, וכך נעשה. ביום 25.3.1949 הגיש בארי בקשה לשחררו מהצבא.⁴⁵⁴

פרשה זו נדונה, כאמור, ברשימה שכתב אלתרמן בשנת 1964 כתשובה ל"מכתב גלוי לנתן א." שפרסם שלמה גרודנסקי.⁴⁵⁵ בין השאר נדרש אלתרמן לדברים שכתב בעניין זה אחד ממפקדי הפלמ"ח בתש"ח, אלוף אליהו בן-חור,⁴⁵⁶ אשר היה מפקדו של בארי תקופה ארוכה במלחמת העצמאות. בן-חור שיבח את בארי והוסיף: "אלה שזמנם פנוי לחיטוטים מסוג זה – טוב יעשו אם יזכרו כי כאשר חוטבים עצים נופלים שבבים".

אלתרמן התייחס לאמירתו זו של בן-חור, וציין שאמר לבן-חור כי:

טוב היה עושה אילו נזכר בדברו על "שבבים", כי בין השבבים הללו היה עוד אב אחד אשר בנו חי, ואב זה הועמד אל הקיר ונורה למוות לאחר פרוצדורה שהינה מן הדברים הקשים ביותר שאירעו לאחר קום המדינה.⁴⁵⁷

נראה כי פרשת טוביאנסקי היא הפרשה המשפטית המשמעותית ביותר במלחמת העצמאות. לאחריה, לא הוקמו עוד בתי דין שדה בצבא. ככל הנראה, השפיעה הפרשה על ביטול עונש המוות בישראל.⁴⁵⁸ את ההחלטה על העמדתו לדין של

454 יצוין כי לפני כן הועמד איסר בארי לדין בגין פרשה נוספת. אנשיו הרגו, ללא משפט, סוכן של ה"הגנה" בשם עלי קאסם, מתוך סברה שהוא בוגד. איסר בארי הועמד לדין והורשע בעברה של חריגה מסמכות. על הפרשה והמשפט, ראו איסר הראל במחון ודמוקרטיה, לעיל ה"ש 207, בעמ' 114-117; צבי ענבר מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 494-499.

455 "תשובה למכתב גלוי", לעיל ה"ש 207. התשובה מתייחסת בעיקר לדברי בן-גוריון ב-1964, כי עניין אמסטר הוא חדש בעבורו.

456 דבריו של בן-חור נכתבו במכתב למערכת הארץ, ופורסמו ביום 14.10.1964. בן-חור חבר בזמנו ליצחק שדה בהקמת פלוגות השדה (הפוש).

457 הטור השביעי, ו, בעמ' 294.

458 בעת הדיון בכנסת השנייה על חוק ביטול עונש מוות, הזכירו שבעה חברי כנסת במפורש את פרשת טוביאנסקי, כגורם משפיע בהתנגדותם לעונש מוות.

איסר בארי קיבל היועץ המשפטי לממשלה, יעקב שמשון שפירא, לאחר שעמד בפני לחצים רבים שלא לעשות כן. בכך השפיע שפירא לאורך שנים על מעמדו העצמאי ועל סמכויותיו של היועץ המשפטי לממשלה.⁴⁵⁹ זאת ועוד, פרשת טוביאנסקי גררה התפתחות משפטית דרמטית נוספת, והיא החלטתו של היועץ המשפטי לממשלה להעמיד לדין פלילי – לא פחות – את מי שהיה ראש השירות המשפטי בצה"ל, עורך הדין אברהם גורלי!⁴⁶⁰

459 החלטת שפירא עוררה ביקורת קשה בחוגים פוליטיים. בן-גוריון סבר כי יש לראות את היועץ המשפטי לממשלה כעורך הדין של הממשלה, ועל כן אפשר להורות לו – כהוראת לקוח לפרקליטו – להימנע מלהעמיד לדין. ואולם, היועץ המשפטי לממשלה עמד על כך שהממשלה אינה יכולה להתערב בהחלטתו לגבי העמדה לדין, ואיים בהתפטרות. לבסוף קיבל בן-גוריון את עמדתו של היועץ המשפטי, והעניין לא הובא בפני הממשלה.

460 ביום 28.6.1948, יומיים לפני "משפטו" של טוביאנסקי, התייעץ איסר בארי עם ראש השירות המשפטי, התובע הכללי הראשי של צה"ל, עורך הדין אברהם גורלי, בדבר הטיפול בחשוד. גורלי סבר שלא יוכל לקבל עליו אחריות לניהול משפט נגד טוביאנסקי (מחמת ליקויים שנמצאו לדעתו בחוקת השיפוט הצבאי). גורלי העלה בפני בארי את הרעיון של קיום המשפט בפני בית דין שדה, וכן הורה על מעצרו של טוביאנסקי לעשרה ימים לשם חקירה. במשפטו של בארי תקף היועץ המשפטי לממשלה את גורלי על עצתו זו – כעצה שהכשילה את בארי, ועל כן יש בה כדי להביא להקלה בעונשו (שפירא אף רצה להעמיד לדין את גורלי כמי ש"יעץ לסדר משפט שדה", אך בסופו של דבר מצא – לאחר עיון בחומר יחד עם בן-גוריון(!) – שאין יסוד חוקי לכך).

והנה, ביום שבו הסתיים משפטו של בארי, יזם גורלי ריאיון עם כתבי על המשמר ופולסטיין פוסט ואמר כי לדעתו, לא שירת משפטו של בארי את טובת הכלל, וכי המשפט נוהל "מטעמים אישיים" של היועץ המשפטי, אשר אחראי עקב כך לנזק שנגרם לשמה הטוב של המדינה! בעקבות פרסומים אלה, הורה היועץ המשפטי לממשלה לתביעה הכללית להגיש כתב אישום נגד גורלי, באשמות של שידול לפרסם דבר דיבה בניגוד לחוק והפצת לשון הרע. בית המשפט המחוזי הרשיע את גורלי, אך בסופו של דבר זיכה אותו בית המשפט העליון. ראו ע"פ 24/50 ד"ר גורלי נ' היועץ המשפטי, פ"ד ה 1145 (1951).

חלק שמיני

פרשת כפר קאסם

פרק א

האירוע והמשפט

פרשת כפר קאסם היא פרשה מזעזעת של רצח אזרחים בשנות החמישים של המאה העשרים.⁴⁶¹ ביום שבו החלה מלחמת סיני, ב-29.10.1956, הוטל עוצר על כפר קאסם, כמו על שבעה כפרים אחרים ב"משולש". על העוצר נמסר למוכתר הכפר סמוך לשעה 16:30, והוא נכנס לתוקפו בשעה 17:00. לאחר שעה זו הגיעו לכפר עשרות בני אדם, בתום עבודתם ביישובי האזור. רובם לא ידעו על הכרזת העוצר. בהגיעם לתחום הכפר, נתקלו החוזרים בחוליה של משמר הגבול אשר ירתה עליהם אש מטווח קצר. ארבעים ושבעה אזרחים נהרגו בתוך שעה אחת, וכן נפצעו נוספים. אחד-עשר אנשי משמר הגבול הועמדו לדין צבאי באשמת הריגתם של ארבעים ושלושה אזרחים במבוא המערבי של כפר קאסם (נסיבות מותם של ארבעה אזרחים נוספים לא התבררו כל צורכן). בין ההרוגים היו שבעה ילדים וילדות ותשע נשים. אנשי משמר הגבול שירתו באותו יום כחיילים בשירות מילואים.

461 עיקרי העובדות בפרשת כפר קאסם המפורטות להלן, הובאו מתוך פסקי הדין הצבאיים של שתי הערכאות שדנו בעניין. פסק דינו של בית הדין הצבאי המחוזי, בראשות השופט בנימין הלוי ביד"צ מר 3/57 תובע צבאי נ' רס"ן מלינקו, פסקים (מחוזיים) יז 90 (1958) (להלן: פרשת מלינקו), ופסק דינו של בית הדין הצבאי לערעורים, בראשות השופט משה לנדוי, ביד"צ ע 283/58 עופר נ' תצ"ר, פסקים (עליון) מד 362 (1960). על השתלשלות האירועים ראו גם רוביק רוזנטל "מי הרג את פאטמה סרסור?" **כפר קאסם – אירועים ומיתוס** 11, 18-33 (רוביק רוזנטל עורך, הקיבוץ המאוחד, 2000) (להלן: **כפר קאסם – אירועים ומיתוס**).

בית הדין הצבאי המחוזי הרשיע שמונה מן הנאשמים ברצח האזרחים (שלושה זוכו מחמת הספק). מפקד הגדוד, רב־סרן שמואל מליניקי, הורשע ברצח ארבעים ושלושה האזרחים בגין מתן פקודת הירי לקציני גדודו. סגן גבריאל דהאן, מפקד אחת המחלקות, הורשע ברצח ארבעים ושלושה האזרחים לנוכח מתן הפקודה לחיילי מחלקתו. טוראי־ראשון עופר שלום, מפקד החוליות במבוא המערבי של הכפר, הורשע ברצח ארבעים ואחד אזרחים. חמישה חיילים נוספים הורשעו ברצח חלק מן האזרחים.

כל אחד מן הנאשמים טען להגנתו כי עשה מה שעשה רק משום שהצטווה לעשות כן על ידי מפקדו. הגנה זו נדחתה. לפי קביעת בית הדין, ניתנה אמנם פקודה בלתי חוקית, אולם חובה היה לסרב לה, בהיותה "בלתי חוקית בעליל", דהיינו, פקודה שיש בה "הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי חוקיות ודאית והכרחית המופיעה על פני הפקודה עצמה, אופי פלילי ברור של הפקודה". אין מדובר ב"אי חוקיות פורמלית, נסתרת או נסתרת למחצה", אלא "אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עיוורת והלב אינו אטום או מושחת".⁴⁶² זהו, למעשה, המבחן המפורסם של "הדגל השחור":

סימן היכרה של פקודה "בלתי חוקית בעליל" — מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת: "אסור!"⁴⁶³

משפט כפר קאסם נפתח במחצית ינואר 1957, והכרעת הדין ניתנה ביום 13.10.1958. כעבור שלושה ימים ניתן גזר הדין שהוטל בו עונשי מאסר על המורשעים. על פסק הדין הוגש ערעור. בפסק הערעור שניתן ביום 3.4.1959 נדחו ערעוריהם של מליניקי, דהאן ועופר על הרשעתם (ערעוריהם של האחרים התקבלו בחלקם), והוקלו עונשיהם של כל הנאשמים.⁴⁶⁴

462 פרשת מליניקי, לעיל ה"ש 461, בעמ' 213-241.

463 שם, בעמ' 213. לדיון משפטי בסוגיה זו ראו, בין השאר: עדי פרוש "פסק הדין בפרשת כפר קאסם, מבחן הדגל השחור והמושג של פקודה בלתי חוקית בעליל" עיוני משפט טו 245 (תש"ן); ש"ז פלר "צו 'בעליל' שלא כדין השולל את הגנת הצידיק" עיוני משפט טו 217 (תש"ן); אילן שיף "בזכות מבחן הדגל השחור" כפר קאסם — אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, בעמ' 117; זיו בורר "ברור וגלוי? כיצד יזהה חייל פקודה בלתי חוקית בעליל" משפט וצבא 17 351 (תשס"ד).

464 על מליניקי נגזר עונש של שבע־עשרה שנות מאסר, והוא הוקל לארבע־עשרה שנות מאסר. עונשם של דהאן ועופר הוקל מחמש־עשרה שנות מאסר לעשר שנים. עונשם של שאר הנאשמים הוקל משבע שנות מאסר לשלוש שנים כל אחד. כל בעלי הדרגה הורדו לדרגת

משפט כפר קאסם שהיה בעל משמעות פוליטית ברורה, נחשב כאחד המשפטים החשובים בתולדות מדינת ישראל.⁴⁶⁵

שלושה ימים לאחר האירוע (1.11.1956) הקים בן-גוריון ועדת חקירה חיצונית, וזו הגישה את המלצותיה כעבור חמישה ימים.⁴⁶⁶ הוועדה המליצה להעמיד לדין צבאי את מפקד הגדוד ואחדים מפקודיו. כעבור עשרה ימים (11.11.1956) קיבלה הממשלה הודעה על אירוע כפר קאסם, וחודש לאחר מכן (11.12.1956), השמיע בן-גוריון בכנסת הודעה פומבית על הפרשה. ארבעה ימים לפני ההודעה הפומבית בכנסת פרסם אלתרמן את הטור "תחום המשלש".⁴⁶⁷ שני טורים נוספים נכתבו על ידי אלתרמן, שבוע אחר שבוע, עם פרסומו של פסק הדין באוקטובר 1958.⁴⁶⁸ כשנה לאחר מכן, נדרש אלתרמן – ברשימה בטור השביעי – לחנינה שהעניק

טוראי. הרמטכ"ל – כרשות מאשרת של גזרי הדין – הקל במאי 1959 בעונשי המאסר של מלינקי, דהאן ועופר (והעמידם על עשר, שמונה ושבע שנים, בהתאמה).

465 בספר שחיברה ליאורה בילסקי לפני שנים אחדות היא דנה בארבעה משפטים בעלי משמעות פוליטית בתולדות המדינה. אחד המשפטים הוא משפט כפר קאסם (שלושת המשפטים האחרים הם: משפט קסטנר, משפט אייכמן ומשפטו של יגאל עמיר); LEORA BILSKY, TRANSFORMATIVE JUSTICE: ISRAELI IDENTITY ON TRIAL 169-197 (University of Michigan, 2004) (להלן: TRANSFORMATIVE JUSTICE).

לדעת המחברת, פסק הדין בפרשת כפר קאסם נועד להגדיר מחדש את גבולות הזהות הישראלית הקולקטיבית, כך שייכללו בה גם ערביי ישראל. ואולם, מטרה זו לא הושגה, ולא בא, בעקבות פסק הדין, שינוי אמתי ביחסים שבין יהודים לערבים במדינת ישראל. גם המסר החינוכי שביקש בית המשפט להעביר לא הושג בסופו של דבר, לדעת המחברת.

466 חיה שחם "בין דין לחשבון נפש" מחקרי משפט יח 399, 402 (2002) (להלן: "בין דין לחשבון נפש"). חברי הוועדה היו השופט בנימין זוהר, הפרקליט הצבאי הראשי לשעבר עורך הדין אהרן חוטר-ישי, וראש עיריית חיפה אבא חושי.

467 "תחום המשלש" הטור השביעי ב 355 (7.12.1956) (להלן: תחום המשלש). האם היה בפרסום הטור כדי להביא או לזרז את נאומו הפומבי של בן-גוריון? איני סבור כי אפשר כיום לדעת זאת. מכל מקום נראה כי הדברים הפומביים שהשמיע בן-גוריון הושפעו ממה שכתב אלתרמן ב"תחום המשלש". וראו להלן, ה"ש 491.

468 הטור האחד, ביום 17.10.1958, נקרא "עם פסק-הדין" (לעיל ה"ש 399), והטור השני, ביום 24.10.1958, נקרא "הדין וסביביו". בזמנו החליט אלתרמן על גניזת שלושת הפרקים הראשונים של "הדין וסביביו", ואת הפרק הרביעי, האחרון, הוסיף לטור "עם פסק-הדין" (ראו הטור השביעי ב, 359). בספר האחרון של הטור השביעי, כרך ו, שפורסם בשנת 2005, מופיע (בעמ' 82) הטור "הדין וסביביו" כפי שפורסם במקורו (להלן: "הדין וסביביו").

לנאשמים נשיא המדינה.⁴⁶⁹ אלתרמן גם עסק בפרשה זו בטורים נוספים. במוקד כתיבתו הרבה בנושא זה עומדת החשיבות המוסרית, הציבורית והחינוכית של טיפול נוקב בפרשה חמורה זו. זאת, מעבר לטיפול המשפטי, שעם כל חשיבותו – בהחלט אין לראות בו את חזות הכול.

469 "החנינה" הטור השביעי ב 364 (13.11.1959) (להלן: "החנינה"). אלתרמן ציין כי בתוקף חנינה זו עתידים "בקרב" לצאת לחופשי אחרוני הנידונים, והם אכן שוחררו מהכלא בדצמבר 1959.

פרק ב

"תחום המשלש"

הטור "תחום המשלש" נכתב כחודש וחצי לאחר האירוע, ועוד לפני הודעתו של ראש הממשלה בכנסת על הפרשה. בפתח הטור, האמירה שמדובר ב"מעשה מחריד", אחרי "שנתגלו לה אפלו וממדיו".⁴⁷⁰ על מעשה נורא כזה, חובה לכתוב לפני כל דבר אחר. המשורר, שבעבר כבר הטעים בטור השביעי כי אינו יכול להחשות נוכח מעשים בלתי נאותים של חיילי צה"ל,⁴⁷¹ כתב הפעם, לראשונה כמדומני, כי הלשון העברית עצמה אינה יכולה לשתוק כאשר מתגלה מעשה כה נורא:

כִּי מְסַרְבֵּת הָעֵבְרִית

לְדַלֵּג עַל נִבְלָה שְׁנַעֲשֶׂתָה בְּיִשְׂרָאֵל. כֶּךָ אִפִּי הַלְשׁוֹן הַזֹּאת. כִּזָּה טִיבָה.⁴⁷²

470 הטור השביעי ב 355. אלה אינם עומדים בכל יחס להודעת הממשלה "העמומה-החורגית". תהום מפרידה "בין העבדות המבעיתות ובין ההדר". המשורר נותן רק דוגמה אחת לכך, והיא השימוש במונח "נפגעים", בעוד שמדובר היה בעשרות הרוגים. אכן, בהודעת משרד ראש הממשלה שפורסמה בעיתונות ביום 12.11.1956 נאמר כי "בכפרים אחדים שבו כמה תושבים לביתם לאחר שעות העוצר ונפגעו ע"י משמר הגבול". בהמשך דובר על תשלום פיצויים למשפחות "הנפגעים".

471 ראו "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 297. המשורר כתב שם כי התנהגות אכזרית כלפי אוכלוסייה אזרחית היא מסוג הדברים "שכחם מעכב את המשך התפתחות השיירה..." והשוו: "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118.

472 הטור השביעי ב 355. אעיר כי בספרו מורה נבוכים (חלק ג, פרק ח) כותב הרמב"ם שבעברית לא נקבעו מונחים לאיברי ההולדה ולפעולת ההולדה, ומכאן הסברו לכך שהעברית נקראת "לשון הקודש". חולק עליו בעניין זה הרמב"ן (בפירושו לשמות ל יג). וראו אבירם רביצקי, "תפיסת הלשון של הרמב"ם – פילוסופיה והלכה" תרביץ עו 183, 198-199 (תשס"ז).

עם זאת, ציין אלתרמן, כי בוחר הוא שלא לכתוב את פרטי המקרה.⁴⁷³ בטור ישנן אמירות חריפות בכמה נושאים, אולם בולטים שני מסרים: האחד, אין די בהליך

473 שם. וזאת, לדבריו, לא רק מטעמי צנזורה. הימנעות זו מתיאור פרטי האירוע הביאה את יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, לטעון כי טעם הדבר נעוץ "בשניות המאפיינת את ביקורתו של אלתרמן. מְקַאֲתִי ככל שיהיה, טורח השיר תמיד להציע מוצא לסבך המציאות" (שם, בעמ' 77). השניות באה לידי ביטוי "בצירוף הצהרותיו בדבר מחויבות לקונצנזוס הלאומי עם ביקורת הממוקדת באירועים שנתפסו כחריגים, או בהצעותיו לתיקון מעשי ורגשי הבאות על חשבון התמקדות בהמחשת הפשעים" (שם, בעמ' 78).

ברם, דברים אלה של החוקר נסתרים, לנוכח זאת שבאותו עניין – פרשת כפר קאסם – פותח אלתרמן את הטור "עם פסק-הדין" (לעיל ה"ש 399) (שבו נדון להלן) בתיאור מזעזע של רצח נשים וילדות, והוא כותב במפורש כי תיאור זה בא "כְּדִי לְשִׁים אֶל לֵב פְּמָה בְּעֵצֶם מְדַבֵּר". כך גם הטור "על זאת", לעיל ה"ש 116, נפתח בתיאור מזעזע של רצח זקן ערבי. כיוצא בזה, אין לקבל, לדעתי, את עמדתו של אופנהיימר שירה פוליטית בישראל (שם, בעמ' 76) כי ב"תחום המשלש" (לעיל ה"ש 467) – "לא הרצח עצמו אלא האיפול שהטילו הרשויות על אירוע כפר קאסם הוא הניצב במוקד השיר". כפי שניווכח להלן, נושא האיפול משולב והרוק בנושא הערכי-מוסרי; ידיעת הפרטים הכרחית לחרדה ולחלחלה, לחשבון נפש, ולהתייחסות לשאלה הנוקבת, כיצד קרה מה שקרה.

חיה שחם, במאמרה "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, על אודות הטור השביעי ועל פרשת כפר קאסם, משערת כי אלתרמן מיעט בתיאורי המקרים לנוכח "ההנחה שקוראיו מכירים את העובדות". קשה להלום גם סברה זו, בהסתמך על העובדה שבאותם נושאים של היחס כלפי האוכלוסייה הערבית אשר עלו בטור השביעי, לא ידע בדרך כלל הציבור את הפרטים. דברים אלה בוודאי יפים לגבי פרטי פרשת כפר קאסם, בעת פרסום "תחום המשלש" (לעיל ה"ש 467), שהיה, כאמור, עוד לפני ההודעה בכנסת על המקרה.

עם זאת, אין להתעלם מכך שאלתרמן מיעט – אם כי לא נמנע כליל – בהבאת פרטים מדויקים של מעשים קשים כלפי הערבים. נראה כי הדבר נבע מכמה טעמים: לעתים, אי-ידיעתו של המשורר עצמו את הפרטים. אלתרמן, בטורו השבועי, נדרש מיד לאירועים, וניזון בשלב זה בעיקר מהדיווח בכלי התקשורת. כמו כן, המדובר בתחילת שנות המדינה, ויש להניח שפעלה כאן גם יד הצנזורה או החשש מהצנזורה; גם בטור שלפנינו לא התעלם המשורר מכך ("לא רק מטעמי צנזורה מְצוּה"). אין להוציא גם מכלל אפשרות שאלתרמן חש רתיעה – מבחינת הלשון, מבחינת השירה או מבחינת נוספות – להאריך בתיאור האירועים לפרטי פרטיהם, ותחת זאת התמקד בכתיבה על משמעותם. ואולם, אין, לדעתי, לקבל את הגישה שהדבר נעשה כדי לערפל את העובדות לאשורן, בעטיה של "גישתו הביטחוניסטית" או "המחויבות האידאולוגית שקיבל עליו" (כהצעת יוחאי אופנהיימר, שירה פוליטית בישראל, בעמ' 76). אך ראו לעיל, סוף חלק השישי, באשר לאירוע דווימה כפי שהשתקף בטור "על זאת" (לעיל ה"ש 116).

המשפטי; השני, לא יעלה על הדעת להסתיר מהציבור את המידע המלא על מה שהתרחש בכפר קאסם.

הרקע שאלתרמן נדרש באמצעותו לנושא הראשון, הוא הדברים "המרגיעים" שנשמעו אותה שעה, בעקבות המלצת ועדת החקירה, כי יהיה משפט צבאי נגד הנאשמים:

אומרים: "יְהִי מִשְׁפָּט — וְסוֹף פְּסוּק. הַדִּין יְדוֹן וְאֵת גְּזֵרוֹ יִפְסֹק".
אומרים: "נִנְיַח זֹאת לְתֵהְלִיךְ הַמִּשְׁפָּטִי. הָאֵם אֵין דִּי בְכָךְ?"⁴⁷⁴

בשתי האמירות מופיעה המשאלה שההליך המשפטי הנפתח יהווה "סוף פסוק" לפרשה. ואולם, לכך מתנגד המשורר לאורך כל הטור. המשורר בוחן את ההיבטים הפליליים של הפרשה מול ההיבטים האחרים, ומביע את עמדתו בדבר מרכזיותם של השיקול המוסרי והשיקול החינוכי. כך, מיד לאחר ציטוט דברי ה"אומרים", קובע המשורר חד-משמעית כי אין המשפט חזות הכול. תשובתו הנוקבת לשאלה "הָאֵם אֵין דִּי" בתהליך המשפטי היא: "לא. אֵין זֶה כָּל וְכָל".⁴⁷⁵

הַדִּין הוּא אֶלְפֵי־בֵית. מִשְׁכָּל רֵאשׁוֹן. לֹא יִתְכַן כִּי לֹא יַעִיר הַפֶּשַׁע
אֶת הַחֶק.
אֲךְ גַּם לִפְנֵי בֵית־דִּין וְגַם אֶחָד יִבִּית־דִּין עוֹד חֲסֵרָה הַפְּרָשָׁה
עָקֵר גְּדוֹל.⁴⁷⁶

474 הטור השביעי ב 355. אופנהיימר קורא לכך: "הסתרת המסדר מאחורי ההליך השיפוטי".
שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 76.

475 הטור השביעי ב 355.

476 שם. ארבע שורות אלה הן למעשה שתי שורות ארוכות. שתי המילים בשורה השנייה הן סוף השורה הראשונה, וגם שתי המילים בשורה הרביעית הן סוף השורה שלפניה. כך נהג אלתרמן לעתים בטור השביעי בפרסמו שיר בעל שורות ארוכות — כמו בטור זה — והדברים מובאים כאן כאופן הופעתם בכרכי הטור השביעי.
על הרעיון שחברה מתוקנת אינה יכולה לחיות רק על פי אמת מידה משפטית, אגב הפניה לדברים אלה של אלתרמן ב"תחום המשלש" (לעיל ה"ש 467) — ראו מנחם מאוטנר משפט ותרבות, לעיל ה"ש 186, בעמ' 319.

המשפט הוא תנאי בסיסי; אין הוא תנאי מספיק. תהא זו תקלה גדולה, אם חמת הציבור לא תתעורר לנוכח מעשה התועבה, ויסתפקו רק בכיור המשפטי:

שָׁפֶן בְּלִעְדֵי זֹאת אֵין הַמִּשְׁפָּט כִּי אִם תְּגוּבָה מִיִּכְנִית, טְכָנִית,
 רֹבּוֹטִית! תְּגוּבָה
 הַמִּתְחוּלָּלֶת בְּשִׁמְמָה וּבְרִיקוֹת וְלֹא בְּקָרֵב עִם צְלוּל הַפֶּרָה
 וּנְכוּן חוֹשִׁים.⁴⁷⁷

"מ ח ו זן לְעֵנֶשׁ" שיחול על ראשם של "עושי התועבה", יש צורך בדברים נוספים: "רעידת כסאות" של מפקדים, ישירים ולא ישירים;⁴⁷⁸ "הרעשת" מושגים שנשתרשו; הזעקת מפקדים ומדריכים; עשיית חשבון נפש.⁴⁷⁹

הנושא השני שהמשורר עוסק בו לכל אורך הטור, הוא נושא האיפול ומעטה הסודיות על הטבח בכפר קאסם ופרטיו.⁴⁸⁰ מיום המעשה ועד עתה אופף את הפרשה איפול: "לא-אנושי ולא-צודק ולא-נחוץ".⁴⁸¹ ועדת החקירה "היא הסודית",

477 הטור השביעי ב 356. גם בהמשך חוזר המשורר על אותה ביקורת: "וְכָךְ יוֹצֵא כִּי עִם הַמִּתְעַד לְהִיּוֹת אֹר לְגוֹיִים אֵינוּ מְרָאָה סִימָן שֶׁל הַתְּרַגְּשׁוֹת קִלָּה / עַל זְעוּהָ שֶׁנֶּעֱשְׂתָה בְיַדִּי שׁוֹטְרִים שׁוֹמְרֵי-גְבוּלוֹ. עֲנִין לְבֵית-הַדִּין הוּא, וְתוּ לֹא", שם, בעמ' 357.

478 השור "לטלטה" בקרב מפקדי הצבא ול"ערעור הכסאות" — בטור "לענין של מה-בכך", לעיל ה"ש 96, בעמ' 283.

479 הטור השביעי ב 357.

480 בהקדמתו לשיר, כתב אלתרמן: "כשהתחילו להגלות, אחרי תקופת אפול ושתיקה, פרטי הטבח בכפר-קאסם. "יצוין כי הפרסום הראשון בעיתונות על פרשה זו היה ביום 6.11.1956, בידיעה של הארץ ש"מספר אזרחים ערבים" נהרגו ונפצעו בזמן העוצר שהוטל בכפרים במשולש הישראלי. שירו של נתן אלתרמן בדבר היה "הפרסום הראשון בעיתונות שהיתה בו נימת מחאה", ראו מרב מימון שניצר "בין זעזוע לשכחה — ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית" בפר קאסם — אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, בעמ' 52 (להלן: "בין זעזוע לשכחה").

תיאור הצנזורה בפרשה זו הובא על ידי הצנזור הצבאי הראשי דאז בספרו הסיפורים שלא סופרו, לעיל ה"ש 103, בעמ' 81-84. כך הותר רק במחצית דצמבר 1956 לפרסם את מספרם של הקצינים ושוטרי מג"ב שנעצרו. ב-17.12.1956 התיר בן-גוריון לפרסם את מספר ההרוגים; רק למחרת הוסר האיפול. בספרו מצר הצנזור על שנתן ירו "לחסימת פי העיתונות גם כשלא היתה עוד לכך הצדקה בטחונית" (עמ' 83).

481 הטור השביעי ב 356. המשורר משתמש בצירוף "לְחַשׁ סוּד", המוכר מטור קודם משנות החמישים — שזהו שמו (לעיל ה"ש 170) — שנמתח בו ביקורת דומה. ראו לעיל, חלק

החשאית והאלמה שבועדות",⁴⁸² וכך יוצא ש"מאתנו, מהמון בית ישראל, גוזלים את זכות היסוד של הידיעה ושל הדין".⁴⁸³ מבלי משים הופכים הכול – מהאדם הפשוט ועד השרים בממשלה – להיות "כשתפים לאחריות-שמירת-סודו של מעשה דמים בל ישמע קולו".⁴⁸⁴

חשובה מאוד היא הזיקה שבין שני הדגשים אלה. הסתרת המידע החיוני מהציבור תמנע ממנו את חשבון הנפש, הן כלפי העבר ("איך קרה מה שקרה ואיך יכול היה לקרות מה שקרה") הן נוכח העתיד ("ואיך ומה חייב הוא לעשות כדי שלא תקרה כזאת מחר").⁴⁸⁵ כמו כן, חשיפת הפרטים תמנע את הטלת האשם על כל העם; בלעדיה לא יהיה חייב ברור אשר יפריד "בין הצבור ובין פושעיו".⁴⁸⁶

לכן לא זו בלבד שאין לשמר את הדברים בסוד,
לא זו בלבד שאין לנעל דלתי משפט על זה הפשע ולדון בו
במלחש ובמכסה,
כי הדיון צריך לחרג ממסגרתו, כי יש לדון על כל באור מלא,
מני גורמי עראי ועד גורמי יסוד,
כי רק בדרך זו יגד ויקבע כי אין לעם הזה יד באשם הזה.⁴⁸⁷

שלישי, פרק ד. אתרמן גם העיר שהאירוע כבר התפרסם בחוץ לארץ, ועל כן אין כאן למעשה סוד אמתי.

482 הטור השביעי ב 357.

483 שם, עמ' 356.

484 שם, עמ' 357.

485 שם. "לא תתכן חכרת אנוש, לא יתכן צבור ברהפכה / שלא יהם לעת מקרה פנה", ולא ישאל שאלות אלה.

486 שם.

487 שם, בעמ' 358. כעבור כשלושים שנה קבע בית המשפט העליון כי הצנזורה לא תופעל, אלא כאשר קיימת "ודאות קרובה לפגיעה ממשית" בביטחון המדינה, ראו בג"ץ 680/88 שניציר נ' הצנזור הצבאי הראשי, פ"ד מב(4) 617 (1989). הטעים הנשיא ברק: "דווקא משום אופיים 'הקיומי' של ענייני הביטחון, חשוב הוא שהציבור יהא מודע לבעיות השונות, באופן שיוכל להגיע להחלטות נבונות בבעיות היסוד המטרידות אותו" (שם, בעמ' 633). מפורסמים גם דברי השופט לנדוי בבג"ץ 243/62 אולפני הפרטה בישראל בע"מ נ' גרי, פ"ד טז 2407, 2416 (1962): "שלטון הנוטל לעצמו את הרשות לקבוע מה טוב לאזרח לדעת, סופו שהוא קובע גם מה טוב לאזרח לחשוב; ואין סתירה גדולה מזו לדמוקרטיה אמיתית שאינה 'מודרכת' מלמעלה". דברי אתרמן כאן, "יש לדון על כל באור מלא" –

בבית המסיים את הטור נדרש המשורר לטענה "מתחשבת" נוספת שנשמעה, ועניינה "הנסיבות" המיוחדות של מקרה זה שאירע ביום פריצתה של מלחמת סיני: "אֲמַנֶם – עַל סֵף הַמְלָחְמָה הִיָּה הַמַּעֲשֵׂה. עַל סֵף מִסָּה גְדוֹלָה וְסֵעַר רָב".⁴⁸⁸ ואולם, המשורר סבור כי "אִם יֵשׁ טַעַם לְחֻשְׁבוֹן שֶׁל 'נְסֻבוֹת'..." – אזי נסיבות אלה הן דווקא לחומרה: "כִּי קִטְגוֹר נּוֹשֵׂאת קוֹלָה עֵת עֲבֹרוֹת!".⁴⁸⁹

עַל סֵף זִירַת קְרֻבוֹת הִיָּה הַמַּעֲשֵׂה. אֲכֵן. אֲבָל בְּקִצָּה זִירַת הַקְּרָב,
בְּפִאֲתֵי דְרוֹם שֶׁל הַזִּירָה הַזֹּאת קָמִים צוֹקִיו שֶׁל הַר עֲשָׂרַת הַדְּבָרוֹת.⁴⁹⁰

מזכירים את אמרתו המפורסמת של השופט האמריקאי ברנדייס, כי "אור השמש הוא המטקור הטוב ביותר, ואור המנורה הוא השוטר היעיל ביותר". אמרה זו מצוטטת רבות בפסיקה הישראלית. ראו, למשל, בג"ץ 1635/90 זרזיבסקי נ' ראש הממשלה, פ"ד מה(1) 787, 749 (1991).

יצוין כי משפט כפר קאסם עצמו לא התקיים בדלתיים סגורות. הצבא רצה אמנם כי המשפט יהיה סגור, והרמטכ"ל עצמו, משה דיין, ביקש בעדות מקדימה לשכנע את בית הדין הצבאי לקבל את עמדת הצבא. ואולם, בית הדין הכריע בעד קיומו של משפט פתוח, פרט לעניינים מסווגים מסוימים, אשר יאושרו ככאלה. ראו כפר קאסם – אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, עמ' 37. ליאורה בילסקי ציינה בספרה TRANSFORMATIVE JUSTICE, לעיל ה"ש 465, בעמ' 317, כי הרמטכ"ל משה דיין נפגש קודם לכן ביחידות עם אב בית הדין, השופט בנימין הלוי. כשנודע הדבר לסנגורים, ביקשו כי השופט יפסול את עצמו. הבקשה נדחתה לאחר שמשה דיין העיד בבית הדין הצבאי.

488 **הטור השביעי ב** 358. להתפלמסות של אלתרמן עם "נימוקים לקולא" כגון אלה, הנשמעים ברבים, ראו ביקורת דומה שלו בטור "על זאת" (לעיל ה"ש 116), לעיל חלק שישי, פרק ב. באותו טור, וכן ב"תחום המשלש" (לעיל ה"ש 467), מובאות על כן טענות אלה בין מירכאות כפולות. ב"על זאת" נמנות שש טענות כאלה, המבטאות התחשבות בעובדי העברה.

489 **הטור השביעי ב** 358. אלתרמן נקט ביטויים דומים מאוד, בכותבו בטור אחר על "הר הלוחות" שנמצא "בפִּאֲתֵי דְרוֹם" של זירת הקרבות במבצע קדש. זהו השיר "מנגד להר", שפורסם עם סיומה של המערכה, **הטור השביעי ה** 286 (9.11.1956). "לא שוֹאֲפֵי שְׁטָחִים אֲנַחְנוּ", כתב המשורר, "אֲךְ בְּאֵם יֵשׁ חֲזָקָה לְמִי עַל זֶה הָהָר הָרֵם, / כְּתוּבָה הִיא בְּקוֹרוֹת־הָעַם הָעִבְרִיִּים / אֲשֶׁר רָאוּ אוֹתוֹ עֶשֶׂן בְּיַלְדוּתָם!".

ואולם, בעקבות החלטתו של בן-גוריון בתחילת מרס 1957 לסגת משארם א-שיח' ומעזה, אימץ אלתרמן קו זה, תקף את מתנגדיו של ראש הממשלה, והפעם כתב כי לא השטח הוא העיקר: "יֵשׁ תְּמוֹרוֹת לְמִפָּה וְשִׁטָּחָה, אֲבָל / לֹא הַשִּׁטַּח, כִּי עֶצֶם תּוֹכוֹ שֶׁל הַיֵּשׁ, / שֶׁל הַקָּם וְנִבְרָא, הוּא הַנִּיר בּוֹ נִשְׁתַּל / וְיִשָּׂא פְרוֹתָיו מִבְּצַע־קֶדֶשׁ". ראו "דינה של החלטה", לעיל ה"ש 384, בעמ' 29. וראו גם "ענין הר סיני" **הטור השביעי ה** 70 (9.3.1951).

490 **הטור השביעי ב** 358. וראו מרדכי נאור **הטור השמיני**, לעיל ה"ש 78, בעמ' 310.

הטענה לקולא נסמכת על כך שאירוע כפר קאסם היה ביום פתיחת מלחמת סיני; בא אלטרמן מנגד ומזכיר את הר סיני, "הר עשרת הדברות", שאחד מהם הוא "לא תרצח".⁴⁹¹ צו מוסרי "קטגורי" זה – הוא הגובר.⁴⁹²

491 וזאת בלי לנקוב כאן בשם "סיני" ובפועל "רצח". המוסר היהודי, שאלטרמן עסק בו רבות, אינו עולה כאן אלא במשתמע. יצוין כי בן-גוריון, בדבריו בכנסת, הזכיר במפורש את הדיבר "לא תרצח", ואפשר שהושפע מהטור השביעי אשר פורסם כמה ימים קודם לכן. בן-גוריון הביע את חרדתו העמוקה מכך שאירע "מעשה-זוועה כזה, הפוגע ביסודות הקדושים ביותר של המוסר האנושי, השאוב מתורת ישראל. העם היהודי וכל טובי האנושות התפארו תמיד – ובצדק – בהוקרת חיי אדם. לא תרצח הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני. ואין עם בעולם שמחשיב יותר מהעם היהודי יקר חיי אדם" (מובא בהשלמות לפור השביעי ב 559-560).

יצוין כי בשנת 1945 כתב אלטרמן בטור השביעי מעין פיליטון, שבמרכזו חשיבותן הכללית של עשרת הדברות:

לש מִסְמָךְ שְׁכֻזָּה, הוא מְפֹלָא וּמוֹנֵר,
אֲךְ קֶצֶר וּכְרוּר הוא מְאִין עוֹד כְּמוֹהוּ:
בְּנִיּוֹאֲנֵסָה דְקָה שְׁקוֹרְאִים לָהּ מוֹסֵר
הוא הַבְּדִיל בֵּין תְּרֻבוֹת וּבֵין תְּהוּ וְבַהּוּ.

"מעשה בציר מטורף" הטור השביעי ד 109, 110 (17.5.1945).

492 אעיר כי בפסק הדין בפרשת מלינקי (לעיל ה"ש 461) לא הזכירה הערכאה הראשונה כנימוק לקולא את העובדה שהאירוע התרחש ביום פרוץ מלחמת סיני. לעומת זאת, בית הדין הצבאי לערעורים הרגיש את "המצב הבלתי רגיל ששרר ערב מבצע סיני" כגורם שיש לתת לו "משקל ניכר בשלב של הטלת העונש במידה שִׁכְּחָן שיפוטם של המערערים הושפע על ידי גורם זה" (פסקה 82 לפסק הדין). קודם לכן פירט בית הדין (בפסקה 76), כיצד המתרחשות הנפשיות והדריכות של חיילי צה"ל הגיעו לשיאם ביום פתיחת המבצע. באותו יום לא ידעו החיילים כי המאמץ העיקרי יופנה דרומה, וכן לא ידעו כיצד תתנהג ירדן. לא ידעו אז גם שמדובר במבצע קצר: "היה ברור רק שזו תהיה מלחמה אשר תחרוץ את גורל המדינה למשך שנים. ידיעה זאת העלתה את נכונותו של כל חייל לקיים כל פקודה שתניתן לו לבצוע חלקו שלו במאמץ הכללי."

פרק ג

"עם פסקי הדין"

פסק הדין בפרשת כפר קאסם ניתן, כאמור, כשנתיים לאחר האירוע.⁴⁹³ מפקד הגדוד מלינקי ושבעה מפקודיו הורשעו בעברת רצח. באותו שבוע כתב אלתרמן את הטור "עם פסקי הדין", ושבוע לאחר מכן כתב את "הדין וסביביו" שהתייחס בו לטענות שונות שהושמעו בציבור נגד פסק הדין.⁴⁹⁴ הייתה זו, למעשה, הפעם הראשונה שנדרש אלתרמן למשפט צבאי ולפסק דין בגין עברות כלפי האוכלוסייה

493 עוד קודם לכן, ערב פתיחת המשפט הצבאי, התייחס אלתרמן פעם נוספת לפרשת כפר קאסם. בתחילת ינואר 1957 ניתן "תו הרקע האדם" – אות הצניחה הקרבית – לאלה שצנחו במלחמת סיני. לרגל אירוע זה חיבר אלתרמן טור מיוחד: "הרקע האדם" (לעיל ה"ש 86). נראה שבאותו זמן קם ועד ציבורי שפעל לטובת המעורבים בפרשת כפר קאסם, ואף ניסה לקשור "בין החטאת הנתעבה ובין עמל החיל". אלתרמן פסל מכול וכול את פועלו של אותו גוף, ואיחל לו "כי ירד מעל הפרק", וכי "לא יצא מקלל שמועה זוממת". "הרקע האדם" מנוצל בשיר זה לציון הרקע ההיסטורי של המאבק להתיישבות ולתקומה, ובשם אותו "רקע", כתב המשורר, יש לפסול את הניסיון להקהות ולטשטש את הפשע שנעשה. אדרבה, "במדה שיש לפשע המחריד גורמים ושרשים" – צריך הדין לנקוב את ההר, ודווקא החייל, למן שומר הגבול ועד הצנחן, צריך לעמוד "בראש תובעני הדין והחשופה". את "הרקע האדם" על חזות הלוחמים נכון יהיה גם לראות כנצנוץ "מתוך תוכי תולדות העם הזה" – "שרקעם היה תמיד הרקע הלוהט / והעשן – ו ה ת ו ב ע". "הלוהט והעשן" מזכיר, כמובן, את "הר עשרת הדברות" שצוין בטור הראשון שחיבר אלתרמן על הפרשה – "תחום המשלש" (לעיל ה"ש 467) – זמן קצר קודם לכן. "התובעני" – המודגש – מבטא מצד אחד את הדרישה המוסרית הנתבעת מן העם היהודי, ומצד שני, רמז לתביעה הצבאית, המאשימה במשפט כפר קאסם.

494 על עריכת שני הטורים, ראו לעיל ה"ש 468.

הערבית, ולא רק לדיווחים על מעשה כזה.⁴⁹⁵ שני טורים אלה שאלתרמן נדרש בהם, בשירה, לפסק דין קונקרטי על מקרה אקטואלי, שייכים במובהק לתחום "המשפט בספרות".⁴⁹⁶

בפתח השיר ציטוט בן שתי שורות:

"וְאֵז הַגִּיעָה מְשֹׁאֵית וּמִתּוֹכָה הוֹרְדָה וְנִעְרְכָה בְּסֶף וְנִקְטְלָה
בְּפִקְדַת־אֵשׁ עֲדַת נָשִׁים מִתְחַנְנֹת עִם יְלָדוֹת" — —⁴⁹⁷

בפרק א מציין המשורר כי כתב תיאור מזעזע זה: "כְּדֵי לְשִׁים אֶל לֵב בְּמָה בְּעֵצָם מְדַבֵּר".⁴⁹⁸ בסיום פרק זה נאמר כי אחרי שנתיים התברר למקרא פסק הדין: "כי

495 גם ב"לחש סוד", לעיל ה"ש 170, מוזכר דיאלוג בין שופט לעד בקשר למעשה כזה, ואולם, שם מדובר היה בשופט חוקר, ומכל מקום, אין המשורר נדרש באותו טור לפסק דין של ערכאה שיפוטית.

496 ראו שולמית אלמוג משפט וספרות, לעיל ה"ש 186, בעמ' 12; כמו כן, ראו "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 399-400.

497 הטור השביעי ב 359. לתיאור ספרותי כיצד מושג האפקט הדרמטי, ראו "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 406-407. וכן ראו אילנה קדמי, לעיל ה"ש 39, בעמ' 97. באשר לעצם הפירוט של המעשה האכזרי, ראו לעיל ה"ש 473. והשוו את השימוש התכוף כאן בפעלים סבילים "הוֹרְדָה, וְנִעְרְכָה בְּסֶף וְנִקְטְלָה [...]". עם שימוש דומה בפעלים סבילים: "הִסְעוּ, הוֹרְדוּ, קְרָאוּ בְּשֵׁם", לגבי גורלם של העולים החדשים שנלחמו בקרב לטרון בתש"ח: "בטרם יום" עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 97. ריבוי השימוש בפעלים הסבילים, בשני השירים, נועד כנראה להצביע על חוסר האונים של הקרבנות בשני המקרים.

יצוין עוד כי שתי שורות פתיחה אלה מובאות בין מירכאות. בגוף פסק הדין לא מצאתי ציטוט זה, ונראה כי מקור הדברים בדיווח העיתונאי על פסק הדין. מכל מקום, תיאור זה מתאים לאירוע האחרון בפרשת כפר קאסם. אל הכפר הגיעה משאית ובה ארבעה גברים וארבע-עשרה נשים, בנות כל הגילים (מגיל 12 עד 66), שחזרו ממסיק זיתים בלוד. הנוסעים הצטוו לרדת, והנשים התחננו לפני המפקד שבמקום כי יחוס על חייהן. כשירדה כל הקבוצה, ניתנה פקודת אש שממנה נהרגו כולם, חוץ מנערה אחת שנפצעה קשה (ראו פרשת מליניקי, לעיל ה"ש 461, בעמ' 117; כפר קאסם — אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, עמ' 31).

אלתרמן מזכיר כאן רק את הנשים והילדות.

498 וזאת, "עם פֶּל הַהֶחְשָׁבָה וְהַכְבוֹד" לעדויות האופי. למלאכת הסנגוריה הוקדש פרק ג של הטור.

יש יכלת להגדיר זאת כְּרִצְיָהּ.⁴⁹⁹ נוכחנו כבר לדעת כי אלתרמן ביקש לא אחת בטור השביעי לקרוא לדברים בשמם, ויצא חוצץ נגד מושגים המופיעים ב"פְּשְׁנוּי־שְׁמוֹת" ו"עם תְּעוּדוֹת־זְהוּת מְזִיפּוֹת".⁵⁰⁰ הדברים אמורים במיוחד לגבי מעשי רצח.⁵⁰¹

הפרק המרכזי בשיר הוא פרק ב, שבו מבקש המשורר לעסוק בלקח המרכזי של הפרשה. כשם שבתגובה הראשונה לאירוע ("תחום המשלש") טען אלתרמן כי לא המשפט הצבאי שיתקיים יענה את הכול – בה במידה התזה המרכזית כאן היא שלא השאלה המשפטית שהייתה במרכז פסק הדין היא העיקר, אלא סוגיה אחרת, והיא עצם היתכנותו של מעשה הרצח המזוויע. כזכור, קבע בית הדין כי כל אחד מהנאשמים שהורשעו בפרשת כפר קאסם פעל מתוך ציות לפקודה,⁵⁰² ואף על פי כן לא קמה במקרה כזה הגנה משפטית

499 הטור השביעי ב' 359. הנאשמים הורשעו אמנם בעברה של רצח. בגור הדין קבע בית הדין כי אין זה "רצח טכני" בלבד, כטענת הסנגורים, אלא מדובר ב"מעשי רצח במלוא מובן המלה, רצח בדם קר שבוצע ע"י חיילים חמושים בקרבנות חסרי ישע". ראו פרשת מלינקי, לעיל ה"ש 461, בעמ' 255.

500 ראו בסוף הטור "מקרה פעוט", לעיל ה"ש 118, בעמ' 205.

501 ראו ב"על זאת", לעיל ה"ש 116: "[...] על מקרים עדינים אשר שמם, במקרה, רציחה"; והשוו כאן, בסוף פרק א, לפרשה "העדינה כביכול", שנכון להגדרה כרציחה. וכן ראו: "לענין של מה-בכך", לעיל ה"ש 96, בעמ' 282, על "רצח, אמנם בצרוף התראָה". וראו עוד: "רצח מן המאָרב" בטור "המאבק האחר", לעיל ה"ש 125, בעמ' 156-157.

502 לפיכך הוגש, בעקבות פסק הדין, כתב אישום נגד מפקד החטיבה, אלוף-משנה ישכה שדמי. הוא זוכה בפברואר 1959 מעיקר ההאשמות, הורשע בגין הטלת עוצר בלא סמכות, ועונשו היה קנס של גרוש אחד!

ליאורה בילסקי עומדת בספרה על המשמעות השלילית שנודעה לפסק דין זה בקרב ערביי ישראל. ראו TRANSFORMATIVE JUSTICE, לעיל ה"ש 465, בעמ' 193-194. לדבריה, בן-גוריון, שהתנגד תחילה לפרסום הפרשה, הסכים אמנם להעמדת אנשי משמר הגבול לדין, אך חשש מפגיעה בשם הטוב של צה"ל ועמד על ההבחנה בין אנשי משמר הגבול כמבצעי הטבח לבין צה"ל, שאתוס טוהר הנשק שלו חייב להישאר ללא רבב. לדעתה של המחברת, הבחנה זו גם הפכה ליסוד מרכזי בפסיקתו של בית הדין הצבאי, למעט האילוץ להעמיד לדין את מפקד החטיבה אלוף-משנה שדמי, שהיה מקור ההוראה הבלתי חוקית. ברם, שדמי הורשע כאמור רק בעברה "טכנית" ונדון לקנס של גרוש – עונש שהציבור הערבי ראה כפגיעה קשה בו.

לכך יש להוסיף, לדעת בילסקי, את המסר הכפול שהועבר לגבי המורשעים עצמם. עונשם הוקל על ידי בית הדין הצבאי לערעורים, הוקל עוד על ידי הרמטכ"ל, ולבסוף הוקל פעם נוספת בידי נשיא המדינה (ראו להלן פרק ה). הציבור ראה בהם כמי ש"הקריבו את עצמם"

למבצע הפקודה, משום שחובה על כל חייל לסרב לקיים פקודה שהיא בלתי חוקית בעליל. אלה שניתחו את פסק הדין ("בְּעֵלֵי-הַמַּחְשָׁבֶת"; "מְבִינֵנו"; "פְּרָשְׁנֵנו") נדרשו אפוא לאותו מתח שבין איסורי החוק הפלילי לבין המשמעת הצבאית – מתח העומד ביסוד ההגנה המשפטית של ציות לפקודה.⁵⁰³ בא המשורר ואומר כי עם כל חשיבותה, אין זו השאלה המרכזית. אדרבה, עיסוק בה בלבד טומן בחובו סכנה של הסחה מן העיקר, והעיקר הוא עצם ההרג הרב והאכזרי של חפים מפשע:

הַשְּׂאֵלָה (בְּשֵׁלֵב הַלְּזָה הַמְקַדֵּם...)
 אֵינָה שְׂאֵלַת
 הַמִּשְׁגַּ מְשֻׁמֶת,
 כִּי אִם שְׂאֵלַת הַמִּשְׁגַּ צְמֵאוֹן-דָּם
 וְשְׂאֵלַת הַמִּשְׁגַּ אֲכֻזּוֹת-מְזוּעַת.

הַבְּעֵיָה (זֹאת הַפְּעֵם) אֵינָה בְּעֵיַת
 כְּפִיפּוֹתוֹ שֶׁל חֵיִל לְפִקְדָה-יְקוֹבְעֵיָה,
 כִּי מִדַּת כְּפִיפּוֹתָם שֶׁל פִּקְדָה וְחֵיִל
 לְהַפְקֵר הַטּוֹרֶף-וְשְׁפוּי-וּמְדוּחַ...

לטובת המדינה. רבים מהם קיבלו משרות ציבוריות לאחר ששוחררו מהכלא (עמ' 194). מטעימה המחברת:

These developments can help explain why it was not Halevi's narrative about the massacre but rather "Shadmi's cent" that became a symbol of the Kufir Qassem trials for the Arab citizens of Israel. More than anything, they saw it as expressing the low value of Arab lives in the army authorities and Israeli courts alike.

לכך יש לצרף, לדעת בילסקי, את כוחו המוגבל של המשפט, אם אין מתלווה אליו שינוי חברתי מעשי. פסק הדין ראה בערביי ישראל אזרחים שווי זכויות, אך הכרה זו הייתה דה-יורה ולא דה-פקטו. ב-1956 שרר עדיין הממשל הצבאי, וכל ניסיון לשנות זאת נתקל בהתנגדות חזקה מצדו של בן-גוריון.

503 כך ציינה ליאורה בילסקי בספרה TRANSFORMATIVE JUSTICE, לעיל ה"ש 465, בעמ' 195, כי מיד לאחר מתן פסק הדין נסב הדיון הציבורי על השאלה המשפטית של גבולות הציות לפקודה, וזאת במקום דיון בסוגיות המוסריות, החברתיות והפוליטיות.

וְלָכֵן יִגְמְלוּ פְּרָשְׁנֵינוּ טוֹבָה
 אִם יִסְטוּ מִטָּפֶל, וְאֵל תּוֹךְ יִגִּיעוּ.
 פֶּן נִשְׁמַע אֵיךְ צוֹחֵק אוֹתוֹ לִיל תּוֹעֵבָה
 בְּרֵאוֹתוֹ כִּי הוֹפְכִים אֶת לְקַחוּ עַל פִּיהוּ.⁵⁰⁴

בפרק ג מתייחס אלטרמן ל"קרב־הַמְּגֵן הַנוֹאֵשׁ" שניהלו הסנגורים של הנאשמים העיקריים⁵⁰⁵ כדי לטעון כל טיעון מקל לטובת מרשיהם. אין אלטרמן חולק על זכותם של הנאשמים למצות "כָּל קְרִט־נְמוּק־מְסִיעַ". ואולם, בחריפות רבה מעמת המשורר בין הנסיבות המקלות שעליהן ביקשו להישען מפקדים אלה לבין העובדה ש"בְּכִית אֲמָהוֹת וַיִּלְדוֹת" לא עוררה בהם כל שביב ממידת "הַיִּחַס הַחֵם / לְנִסְבּוֹת הַמְּקֻלוֹת (הַרְבוֹת, הַרְבוֹת!) / שֶׁתְּבַעוּ הֵם בְּתִקְףָּ כְּזֶה לְעֶצְמָם".⁵⁰⁶

504 הטור השביעי ב 360-361. ברשימתה "בין זעזוע לשכחה", לעיל ה"ש 480, מביאה מרב מימון שניצרה את ביקורתו של בעז עברון על העיתונות הישראלית, אשר "במקום לדבר על רוצחים, דיברה על נידונים, במקום לדבר על הרצח והפשע בכפר קאסם, דיברו על 'אסון', על 'חטא', על 'המקרה המעציב'". כיוצא דופן, ציין בעז עברון את שירו של אלטרמן "עם פסק־הדין" (לעיל ה"ש 399). ראו כפר קאסם — אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, בעמ' 63.

505 אלטרמן מציין כאן את "המפקד והסגן", היינו, רב־סרן מלינקי וסגן דהאן.

506 "אף לא חֶלֶק אָחַד / מִשְׁשִׁים, אֵף לֹא חֶלֶק אָחַד מִמָּאָה, — / אֵף לֹא חֶלֶק מְאֻלָּף וְלֹא מְרֻבֵּא", הטור השביעי ב 361-362.

פרק ד

"הדין וסביביו"

כעבור שבוע בלבד פרסם אלתרמן את "הדין וסביביו"⁵⁰⁷ ב"סביביו" – הכוונה לשתי משמעויות לפחות: האחת, טענות שנשמעו בקרב מבקרי פסק הדין, ולכך מקדיש המשורר את שלושת הפרקים הראשונים בטור; השנייה, ההיבט החינוכי של הסוגיה, מעבר להיבט המשפטי, ולכך מוקדש הפרק הרביעי.

נפתח בפרק ד, שרק אותו בחר אלתרמן לפרסם משיר זה בעת כינוס טוריו.⁵⁰⁸ בפרק זה כותב אלתרמן כי אחרי פסק הדין יש לפנות בדחפיות לטפל בדברים נוספים: "אַל סַגְנוֹן־הַמְחַשֵּׁב וְהַלְכֵי־הָרוּחַ. // אֶל רוּחוֹת וּנְטִיּוֹת נוֹדְעוֹת שְׂרוּחוֹ / וְרוּחוֹת גַּם כִּיּוֹם"⁵⁰⁹. נראה שהמשורר מתכוון לגישה המשפילה והמנדה הננקטת כלפי הציבור הערבי, וכן להשקפות שהתייחסו בסלחנות, או גרוע יותר – בהבנה ואף בעידוד – להתנהגות אכזרית כלפי תושבים ערבים. להלכי רוח כאלה יש זיקה מובהקת, עד כדי שותפות באחריות, למה שאירע בכפר קאסם. היבט זה מודגש במיוחד.⁵¹⁰ הטיפול בנושא צריך להיות חינוכי, חברתי וממלכתי, והמשורר

507 "הדין וסביביו", לעיל ה"ש 468.

508 ראו לעיל ה"ש 468. מפרק זה השמיט המשורר את הבית הרביעי שבטור המקורי, שעמד בו על החובה "לְשִׁנוֹת אֶפְיָקִי מִחֻשְׁבָּה וְסַגְנוֹן" (אפשר כי ההשמטה נובעת משום שבכך נפתח הפרק הרביעי, כמצוין להלן).

509 הטור השביעי ו 84. וראו בעניין זה יגאל עילם ממלאי הפקודות 62-65 (כתר, 1990).

510 המשורר אומר פעמיים: "יֵשׁ לָהֶן יָד, יֵשׁ לָהֶן חֶלֶק", ומוסיף ומזכיר את המילים "לא יִדְנֹנו שְׂפָכוֹ", שמקורן בפרשת "עגלה ערופה" (דברים כא א-ט), ועניינן שאלת אחריות ההנהגה – ישירה או עקיפה – למקרי מוות בלתי טבעי. וראו בעניין זה פירוש רש"ר הירש לספר דברים כא א-ט. להלכי רוח אלה יש קשר, לדעת המשורר, לפרשת כפר קאסם עצמה – ואלתרמן הזכיר כאן את "קְבוּצַת הַפְּקֻדוֹת"; הכוונה היא לאותן פקודות שנתן אלוף-משנה שדמי ערב המבצע במפקדת החטיבה, או לפקודות שנתן באותו יום מפקד הגדוד, רב-סרן מלינקי.

מטעים כי עניין זה צריך להעסיק את "תופשי ההגה".⁵¹¹ הבית המסיים חריף במיוחד, וניכר כי בתחום זה אלתרמן הוא חסר פשרות:

יצוין כי לפרשת "עגלה ערופה" נדרשה גם ועדת החקירה הממלכתית שחקרה את אירועי ספטמבר 1982 במחנות הפליטים סברא ושתילא. הוועדה קבעה כי "האחריות הישירה" לביצוע מעשי הטבח במחנות הפליטים חלה על הפלנגות הנוצריות ולא על ישראל. הוועדה חידשה את מושג "האחריות העקיפה", והחילה אותו על אותם גורמים ישראלים שאמנם לא היו "שותפים למעשי הזוועה", אך היו חייבים לחזות מראש סכנה של טבח ולא נקטו צעדים למנוע זאת, או להפסיק את המשך פעולת הפלנגות (עמ' 65 לדוח הוועדה). הוועדה מציינת כי ייתכן שמבחינה משפטית עניין האחריות איננו חדר-משמעי. ואולם, גם אם לא היו הנורמות המשפטיות של המשפט הבין-לאומי בעלות תוקף לגבי ישראל באותו זמן, עקב מעמדה בשטח לבנון באותה עת: "הרי מבחינת החובות החלות על כל מדינה תרבותית וכללי המוסר המקובלים על עמי תרבות, לא ניתן להתעלם מבעיית האחריות העקיפה" (עמ' 66 לדוח).

"ביסוס לאחריות זו" מצאה ועדת החקירה "בהשקפת קדמונינו, שבאה לידי ביטוי בדברים שנאמרו על המשמעות המוסרית של פרשת 'עגלה ערופה'" (שם). זקני העיר הקרובים אל החלל רוחצים את ידיהם על העגלה הערופה כנחל ואומרים: "ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו", ובכך באה לביטוי "אחריותם העקיפה". הוועדה מפנה לדברי פרשן התורה ר' עובדיה ספורנו (המאה השש-עשרה, איטליה), שאומר בהקשר זה: "שלא היה זה במקום רואים, שאם היו שם רואים, היו מתקוממים ומגירים" (שם).

511 אלתרמן הציע גם לפרסם "בתוך פקדת-יום", / "לידיעת כל דרגות, את היחס לנגע..." (הטור השביעי ו 85). יצוין כי מיד לאחר אישור גזר הדין, פרסם הרמטכ"ל, רב-אלוף חיים לסקוב, איגרת למפקדי צה"ל, ובה ביקש להבהיר למפקדים, ובאמצעותם לכלל חיילי צה"ל, את משמעות פסק הדין, ואת הלקה והמסקנות שיש ללמוד ממנו. בתחילת איגרתו הדגיש הרמטכ"ל כי "מעשה כפר-קאסם פגע באופן מזעזע בעקרונות האנושיים והמוסריים הנעלים של קדושת חיי אדם ושל טוהר הנשק, והייתה בו משום הפרה חמורה של חוקי מדינת ישראל".

עם זאת, בעת אישור גזר הדין הקל הרמטכ"ל רב-אלוף לסקוב באופן ממשי בעונשיהם של נידוני הפרשה, ראו לעיל ה"ש 464. נראה כי הקלה זו שהקל הרמטכ"ל בעונש אינה עולה בקנה אחד עם הדברים שכתב באיגרתו. וראו ה"ש 533 להלן, על ההתפתחויות שחלו בצה"ל בנושא ההקלה בעונש של חיילים על ידי גוף פיקודי.

עוד אעיר כי הצעד של פרסום איגרת של הרמטכ"ל המוקדשת לנושא טוהר הנשק, ננקט בעבר רק במקרים ספורים. בשני העשורים האחרונים, אזכיר את פרסום איגרת הרמטכ"ל דן שומרון ביום 23.2.1988 (תחילת האינתיפאדה), שלפיה נאסר שימוש בכוח פיזי כאמצעי ענישה, ואת איגרת הרמטכ"ל, משה יעלון, ביום 20.12.2004, בסוגיית "וידוא הריגה". בשני מקרים אלה היה חשש לשיטת התנהגות פסולה של חיילי צה"ל.

מְדִינָה אֲשֶׁר אֵין נַעֲשִׂית בְּתוֹכָהּ
 עֲבוּדָה שְׁכֻזָּאת – עוֹד מִצִּיץ בָּהּ הִתְהוּ.
 וַיִּשְׁנֶה בְּעֵינָיו הַלְזָה הַזְּנִיחָה
 לֹא הִיָּתָה בְּכָל תַּחֲוֹם מִתְחַוְּמִינוּ כְּמוֹהָ.⁵¹²

מדינת ישראל לא תהיה חברה מתוקנת, כל עוד לא יהיה טיפול ממלכתי נאות אשר יפנה "גם אל שְׂרֵשׁ וְגַם אֶל צִמְרֵת".⁵¹³ שלושת הפרקים הראשונים של "הדין וסביביו" עוסקים למעשה בשלוש תגובות ביקורתיות שנשמעו בציבור בעקבות פסק הדין בפרשת כפר קאסם: האחת, כי פסק הדין מערער את חשיבות הפקודה כיסוד הצבא. חייל שיהיה עליו להרהר אחר חוקיות הפקודה עלול ליהפך "לְכַעֲזֵין-מִשְׁפָּטָן"; השנייה, כי בכצעם פקודה שקיבלו, נהגו החיילים כהלכה. יתר על כן, דווקא אלה שלא מילאו את הפקודה עברו עברה ועליהם לתת את הדין; והשלישית, כי פסק הדין עלול לערער את מורל הצבא.⁵¹⁴ תשובותיו של אלטרמן לתגובות אלה הן חריפות, ומשוקעת בהן ציניות רבה שמטרתה להבהיר עד כמה שולל הוא מכול וכול את הטענות. ביסוד התשובות

512 הטור השביעי ו 85. להקשר החינוכי של פרשת כפר קאסם ראו אריה ברנע, "חוקים, ערכים, עקרונות" בפר קאסם – אירועים ומיתוס, לעיל ה"ש 461, בעמ' 204-217.

513 הטור השביעי ו 85. הגם שפרק זה נועד לעסוק בתחומים ה"לבר-משפטיים" של הפרשה, הזכיר שוב המשורר, לפני סיום, את חשיבות העונש כדרך אלמנטרית לסיכול "מעשי עריצות ושרירות". כמו כן, הוא לא נמנע מלשאול (בתוך סוגריים): "מֵאֵת מִי זֹאת יִרְשְׁנוּ?" – והדבר מחזיר אל הנקודה היהודית, הבולטת מאוד בכתיבתו של אלטרמן בתחום שבו עסקינן. ראו למשל, פליאתו ב"צרכי בטחון" (לעיל ה"ש 128): "אֵיךְ לְמַדָּת זֹאת [...] יְהוּדִי", הטור השביעי א 279, וכן בטור אחר שאלטרמן מוחה בו על מקרה אחד של גירוש אישה ערבייה, ובין השאר כתב כי: "[...] שְׁלֵטוֹן יְהוּדִי / יֵשׁ לוֹ קֶצֶת זְכוּנוֹת מְעַבְרִים, לְדִידִי", ראו "ישן וגם חדש", לעיל ה"ש 156, בעמ' 296. נראה כי יסודן של הערות אלה בחששו של המשורר פן נידמה לאלה שפשעו כלפי העם היהודי לאורך קורות ימיו. והשוו להערה של אלטרמן ב"שירי עיר היונה" על תמורה שחלה ביהודים במלחמת העצמאות: "יִשְׁכַּט שְׂעָרְשׁוֹ הַגְּרוּשִׁים וְהַגְּזוּרוֹת, / הוֹפֵךְ עוֹרוֹ, נִכּוֹן לְרֶשֶׁת וְלַגְזוֹר – "עִיר הַיוֹנָה לְעִיל ה"ש 22, עמ' 83, וכן ראו מול הכפר שחרב, לעיל ה"ש 329, בעמ' 144-145.

514 על התגובות לפסק הדין שהושמעו בהן דברי אהדה לנאשמים, ראו רשימתה של מרב מימון שניצרה "בין זעזוע לשכחה", לעיל ה"ש 480, בעמ' 63-64. ליאורה בילסקי ציינה בספרה TRANSFORMATIVE JUSTICE, לעיל ה"ש 465, בעמ' 181, כי אהדתם של רוב הציבור ושל העיתונות בעברית נתונה הייתה לנאשמים.

לכל ההשגות הרגיש המשורר כי מדובר כאן במעשה אכזרי במיוחד, ואלתרמן אינו מהסס לקרוא לו, פעמיים, "פֶּשַׁע מְלַחְמָה",⁵¹⁵ וכן גם "פּוֹגְרוֹם"⁵¹⁶ ו"טִבַּח".⁵¹⁷ התשובה לטענה הראשונה היא כי אכן פקודה יש למלא, ואולם במקרה זה מדובר ב"פְּרִשָּׁה מִבְּהֵקָה וּבְרוּרָה הַשִּׁיכָת לְסוּג שֶׁל פֶּשַׁע־מְלַחְמָה".⁵¹⁸ הוא הדין באשר לטענה המשלימה, כי לא ראוי הדבר שחילל יוכל לשקול את חוקיות הפקודה שקיבל, מה עוד שכדברי הטוענים: "לא תמיר, אֲדוֹנֵי, יֵשׁ סִפְקָ"⁵¹⁹ / לְבָרַר דְּקוּיּוֹת..."⁵²⁰ על כך מגיב המשורר באירוניה, שדברים אלה אמורים במיוחד

515 הטור השביעי ו 82, 84, וכן גם "פֶּשַׁע־רִצַּח", שם. במאמרה "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 410, הטעימה שחם כי בחירתו של אלתרמן בטור זה במושג הטעון "פשעי מלחמה" אחת-עשרה שנים לאחר סיומה של מלחמת העולם השנייה: "מעבירה את הדיון אל רובד אחר, שבו לאמירה מעין זו יש הדהוד היסטורי בעל מטען מוסרי ברור". ברם, אלתרמן השתמש במונח זה עצמו בשירו "על זאת" (לעיל ה"ש 116) בתש"ח, שלוש שנים בלבד לאחר תום מלחמת העולם השנייה, ובעיצומה של מלחמה קיומית. אכן, מוטיבים רבים בהתייחסותו של אלתרמן לפרשת כפר קאסם מתעצמים ומתחדדים כאשר בוחנים את טורי אלתרמן העוסקים בפרשה זו, בראי כל כתיבתו, העקבית, בטור השביעי, בנושא התנהגות צה"ל כלפי האוכלוסייה הערבית.

516 זאת עושה המשורר בדרך בלתי ישירה, אם כי ברורה, בציינו את הטענה שהושמעה, כי אלה שחייבים לעמוד לדין הם דווקא מפקדי הגזרות האחרים: "שִׁבְצָעוּ אֶת הַעֶצֶר לְלֹא עֲרָמוֹת חֲלָלִים / וְשִׁמְרוּהוּ לְלֹא נִסְפָּחוֹת שֶׁל פּוֹגְרוֹם", הטור השביעי ו 82. נראה שיש כאן שוב רמז לתולדות העם היהודי שסבל מפוגרומים רבים. וראו לעיל ה"ש 513.

517 במילה "טִבַּח" השתמש גם בית הדין הצבאי בפסק הדין.

518 הטור השביעי ו 82.

519 נוקד בכרך ו, בטעות: "סִפְקָ".

520 הטור השביעי ו 83. נראה שלא מעט הגיבו בביקורת על פסק הדין. בהעלותו את הטענה האחרונה, כותב המשורר שכך "דוֹבֵר וְשׁוֹפֵעַ מִקְהֵל לֹא קָטָן / שֶׁל כּוֹתְבֵי מִכְתָּבֵי מִחָאָה וְרִשְׁימוֹת". אלתרמן מעריך שהכותבים הם "אֲזָרְחִים הַגּוֹנִים", ואולם, לדעתו, "חֲמַת-הַגִּיּוֹן וְאִש-צֶדֶק עוֹשִׂים בְּקִרְבָּם קִצְת שְׁמוֹת". והשוו למה שכתב הנצי"ב, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ב"העמק דבר" לבראשית לד כה (בעניין שמעון ולוי שהרגו את אנשי שכם), על "אש הקנאות שהיא מקלקלת הרבה".

על פרשת הריגתם של אנשי שכם בהקשר של מוסר לחימה, ראו מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן: הרמב"ם הלכות מלכים פרק ט הלכה י; הרמב"ן לבראשית לד יג ולבראשית מט ה. וכן ראו הרב שלמה גורן משיב מלחמה — שאלות ותשובות בעניני צבא מלחמה ובטחון א-כה-כט (האידרא רבה תשנ"ד-תשס"ה); כמו כן, ראו המשפט בתקופת לחימה, לעיל ה"ש 12, בעמ' 31-34. וכן ראו לעיל ה"ש 148, השוואה בין הלקח העקרוני לדורות שלמד הרב שלמה רפאל הירש מפרשה זאת לבין דבריו של נתן אלתרמן בשיר "צלמי פנים" (לעיל ה"ש 141).

"לְגַבִּי עֲנִין דַּק וּמוֹטָל בְּסַפֵּק / כְּמוֹ הֶרֶג רְצוּף בְּעֵת עֶצֶר בְּכַפֵּר" ...⁵²¹ אין מקום אפוא לחשש שהחיל, מקבל הפקודה, ייהפך "לִינְרִיסְט": "הַחֲשָׁשׁ הוּא מִפְּרָךְ".⁵²² כך גם בנוגע לטענה השנייה, היינו שהחילים נהגו כהלכה (הם "בְּסִדֵּר גְּמוּר"), באשר הם ביצעו פקודה שקיבלו. אסור לקבל תשובה כזו, קובע המשורר, במקרה של רצח רבתי של אזרחים. ההסתתרות מאחורי הציות לפקודה מגיעה ל"אֲבִסוּרְד אֲוִילִי וְחֲשָׁף"; לטענתם של התומכים במבצעי הפקודה, צריך היה להעמיד לדין דווקא את אלה שלא ביצעו את הפקודה ולא הרגו עשרות אזרחים חסרי ישע...⁵²³ זוהי דוגמה לדיון על משמעות, המאבד את תפיסת משמעות הדברים – באשר הטענה מנותקת "מִתְחוּמֵי מְצִיאוֹת מוֹחֲשִׁית / שֶׁרַק הִיא נִקְדַּת הַמוֹצָא וְהִיעֵד". הוא הדין לגבי הטענה השלישית שלפיה עלול פסק הדין לערער את מורל הצבא. תשובת אלטרמן היא מוחצת:

לֹא כִּדְאִי כֹּה לְחַשֵּׁשׁ לְעֵרְעוּר־
הַמוֹרָל, כִּי מוֹרָל הָרוּאָה סִכְנָה
בְּפִסְק־דִּין הַמְּגַנֵּה פְּשְׁעֵי רֵצַח בְּרוּר
הוּא מוֹרָל שֶׁעֵרְעֵר כְּבָר לְלֹא תִקְנָה.⁵²⁴

בסיום פרק ג חוזר המשורר על המונח "פשעי מלחמה", בדברו על חשיבותו ההרתעתית של העונש. טוב שיזכור מי שלשכוח עלול: "כִּי פְּשְׁעֵי־מִלְחָמָה, חֲרָף

וראו גם עניין אחר שאלטרמן עומד בו על כך שדברים עלולים להשתבש בעקבות "חֲמַת־צְדִיקִים וְקִנְאֵת־חֲסִידִים" – "עם אחד הכרוזים" הטור השביעי ה 252, 253 (9.3.1956).

521 הטור השביעי ו 83.

522 שם. יצוין כי ברשימה על העיתונות הישראלית בפרשת כפר קאסם (לעיל ה"ש 461 ו-504) הובא (בעמ' 45) דיווח של מעריב מיום 26.2.1959 על גזר הדין במשפטו של אלוף-משנה ישכה שרמי. באולם בית הדין הצבאי התכנסו קצינים בכירים, ובהם הרמטכ"ל, והאלופים יצחק רבין וחיים בר-לב. למחרת צוטט אחד המפקדים שאמר: "באתי לשמוע אם במקרה של מלחמה בעתיד יצטרכו המפקדים ללכת לקרב, כשלכל אחד מהם צמוד עורך-דין". אפשר שבאותה תקופה נולד הצירוף "עורך דין צמוד". וראו לעיל ה"ש 6.

523 הטור השביעי ו 83. אלטרמן כותב כי גם הטענה האבסורדית דלעיל נאמרה ונכתבה "בְּעֵלִיל". המשורר רומז כאן למושג המשפטי "בלתי חוקי בעליל" העומד ביסוד פסק הדין, אך הוא מנתק במכוון מילה זו, כך נראה, מתוך ההקשר המשפטי של פסק הדין.

524 שם.

כָּל פְּרָקְלִיטִים, / הֵם עֲנִין אֲשֶׁר יֵשׁ עֲלָיו עֲנֵשׁ וּגְמוּלָה.⁵²⁵

525 שם. גם בבית הרביעי (הטור השביעי ו 84) נאמר כי חשוב: "להוכיח פשוט פי העסק הזה / מסכן לעושהו שכן נענש הוא". לדעת שחם, ראו "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 415, עולה מתגובותיו של אלתרמן לפרשה זו כי "מורגש, לדעתו, חסרונה של העמדה המוסרית המוצהרת בתוך פסקי-הדין, המסתפקים באמירה משפטית-פורמלית גרידא".

לדעתי, אין לקבל סברה זו. ראשית, יש להטעים כי פסקי הדין בפרשת כפר קאסם הבליטו מאוד את העמדה המוסרית, ובהחלט לא הסתפקו באמירה "משפטית-פורמלית" בלבד. מבחן "הרגל השחור" הוא ביסודו מבחן מוסרי ("אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עוורת והלב אינו אטום או מושחת"). בגזר הדין קובע בית הדין הצבאי המחוזי (פרשת מלינקי, לעיל ה"ש 461, בעמ' 255): "תורת ישראל וחוקי מדינת ישראל מצווים לשמור על קדושת חיי אדם, ואף בימי מלחמה חיי אדם אינם הפקר. על כל מפקד וחייל לדעת כי נשקו מיועד להחימה באויב ולא לרצח אוכלוסיה אזרחית בלתי לוחמת. שמונת הנאשמים הכתימו את טוהר נשקו של צבא הגנה לישראל".

הוא הדין באשר לפסק דינו של בית הדין הצבאי לערעורים. בית הדין מסביר כי הפתרון המשפטי שנבחר לאותה התנגשות בין מרות החוק לבין המשמעת הצבאית (במקרה של חייל המקבל פקודה בלתי חוקית) הוא פתרון מוסרי במהותו. אי אפשר לפתור את הדילמה "באמצעי המשפט הפורמאלי גרידא"; הפתרון "פורץ כאילו את גדר הקטגוריות המשפטיות הטהורות, וקורא לעזרה את הרגשת החוקיות הצפונה במעמקי מצפוננו של כל אדם, באשר הוא אדם, אף אם אינו בקי בספר החוקים" (ראו פסק הדין בערעור, שם, בעמ' 410). ממשוך בית הדין ומסביר כי אי אפשר לדרוש מחיילים להילחם "כשחוק השיפוט הצבאי מצוי בכיסם. על כן, באות הוראות חוק אלה לעודד את מצפונם המוסרי והאנושי של חיילינו. חייל סביר יוכל להבחין בפקודה בלתי חוקית בעליל על פניה, מבלי לדרוש ביועץ משפטי או לעיין בספר החוקים. הוראות חוק אלה מטילות אחריות מוסרית ומשפטית על כל חייל, בלי הבדל דרגה" (פרשת מלינקי, לעיל ה"ש 461, בעמ' 411-412).

שנית, אלתרמן בא בטור השביעי להצדיק את פסיקתו של בית הדין הצבאי, וכפי שאפשר להיווכח, התשובות שנתן אלתרמן לטענות שהושמעו בציבור, מפורטות למעשה בהרחבה בפסק הדין הצבאי. שלישיית, למקרא שני השירים שכתב אלתרמן בעקבות פסק הדין, אין משתמעת ביקורת שלו על חסרונה של עמדה מוסרית בפסק הדין. אדרבה, המשורר משיב לטענות שנשמעו בציבור כביקורת על פסק הדין.

כיוצא בזה, אין לקבל לדעתי את דברי הסיכום של המחברת כי יש לראות את הטקסטים האלתרמניים בפרשת כפר קאסם "כנושאים אופי חתרני כלפי מערכת המשפט". שחם כותבת בחריפות רבה כי לתפיסתו של אלתרמן, מערכת המשפט נתלתה בחוק השיפוט הצבאי והתעלמה מעשרת הדיברות כיסוד המכונן הערכי, ועל כן בא אלתרמן כאן לחשוף את "עקרותו המוסרית-הציבורית של המוסד השיפוטי". ראו "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 416. מתקשה אני להבין מהו הבסיס לביקורת קשה זו על מערכת המשפט. מוטב אולי להביא, בהקשר זה, את דברי הסיום המאלפים והמרגשים של בית הדין הצבאי לערעורים בפרשת כפר קאסם. לא זו בלבד שהדברים מפריכים את דברי המחברת בדבר "ההפרדה החדה והמקוממת בין חוק למוסר", אלא שיש בהם גם הדגשת חשיבותו של ההיבט החינוכי-מוסרי. מטעים בית הדין בפסקה 83 לפסק הדין (ההדגשות הוספו):

אסון כפר קאסם זעזע והחריד את המדינה כולה. אל נעבור עליו עתה לסדר היום. עלינו ללמוד לקח מן האסון, ולתקן את המעוות – לא ברוח של "הלקאה עצמית", כביטוי של אחד הסנגורים, ולא משום "מה יאמרו הגויים". זוהי קודם כל בעיתה הפנימית של המדינה. עדיין מותר לנו להרים ראשנו ולומר שרוח העוֹעִים אשר גרמה לאסון כפר קאסם אינה רוחו של צה"ל. את רוח צבאנו מסמל אותו רב־סרן אשר התאמץ להשפיע על דהאן שיפסיק את ההרג. אנו מאמינים שגם את רוחו של משמר הגבול מסמלים אותם קצינים וסמלים ששמרו על כבוד החיל, בסרבם למלא את הפקודה הקטלנית. אבל פרשת כפר קאסם גילתה תהום פעורה לרגלי כולנו. דרושה עבודת הסברה וחינוך מאומצת כדי לעקור את שורשי הרעה הזאת. אין זה כל כך קל בשביל החייל, המגן על גבולות המדינה בפני אויב המבקש להכחידנו, להבין שבכ־עמו של אותו אויב, היושב בתוך המדינה, הוא אזרח בעל זכויות שוות בכל. דרוש מאמץ שכלי ונפשי מתמיד כדי לתפוס עובדה זאת, ולנהוג לפיה. אולם לא נוכל בלעדי מאמץ זה. בשביל בעל מוסר זוהי דרישה מוסרית; בשביל איש המשפט זוהי הוראה משפטית; בשביל צה"ל והמדינה כולה זהו צורך בטחוני עליון. כי מחי עליונות רוחנית זו שלנו על אויבינו הסובבים אותנו, שבזכותה קיימת מדינתנו: לא רק רוח ההקרבה של חיילינו, לא כושרנו הטכני בלבד, אלא גם – ואולי בעיקר – רמתה המוסרית של המדינה, של צבאה ושל כל אזרחיה. התנהגות מוסרית אלמנטרית אינה ניתנת לחלוקה. זלוול בזכויות היסוד של האזרח הערבי סופו להביא להידרדרות מוסרית בלית.

יש צורך להקנות לכל אחד מחיילינו מושגים יסודיים על זכויותיו וחובותיו בתור אזרח ועל התנהגות ראויה כלפי חברו, האזרח והגֵר והגֵר בתוכנו. צה"ל רשם לזכותו הישגים נאים בחינוך החייל הנכנס לשורותיו. יתנו נא האחראים לחינוך הדור הצעיר במדינה, ובצה"ל בפרט, את דעתם על המשימה החשובה הזאת העומדת לפניהם.

איני יודע אם קרא אלתרמן את פסק הדין של בית הדין הצבאי לערעורים בפרשה זו. ואולם, המעיין בהתייחסותו של אלתרמן לפרשת כפר קאסם, ולמכלול טוריו האקטואליים לאורך שנים, יעריך, אל־נכון, כי המשורר חותם היה בשתי ידיו על דברים נרגשים ויוצאי דופן אלה של בית הדין. לדעתי, דברי סיום אלה משקפים למעשה את העקרונות שביטא אלתרמן בשירי הטור השביעי בנושא זה.

באשר לדברי בית הדין שאת רוח משמר הגבול מסמלים דווקא אותם מפקדים וחיילים שסירבו למלא את הפקודה, אעיר כי לאחרונה התפרסם ריאיון עם נמרוד למפרט ועם בנימין קול, שני מפקדי המחלקה האחרים באותה פלוגה (מפקד המחלקה השלישי היה דהאן): דליה קרפל "אנחנו לא ירינו" מוסף הארץ 8.10.2008. מדברי השניים עולה כי הכינו היטב שהפקודה אינה ראויה ושאינן למלאה. אמר למפרט בריאיון: "אני לא חושב שהייתי חריג. החריגים הם דווקא אלה שדפקו את האזרחים הערבים הישראלים מתוך שנאה. שנאה לערבים. הם היו חריגים". כיוצא בזה שיבח בית הדין הצבאי את מפקד הפלוגה השכנה, יהודה פרנקנטל, ואת מפקד המחלקה אריה מנשס. שניים אלה – שנפטרו בינתיים – חשו כי הפקודה שקיבלו ממפקד הגרוד אינה אנושית, ומצאו את הדרך שלא לקיימה מטעמים מצפוניים.

פרק ה

"החנינה"

כאמור, הקל נשיא המדינה בעונשם של הנידונים במשפט כפר קאסם, כך שלקראת סוף שנת 1959 עמדו האחרונים שבהם להשתחרר מכלאם, למרות שנות המאסר הארוכות שנגזרו עליהם. על הקלה זו בעונש כתב אלתרמן מאמר בטור השביעי בנובמבר 1959.⁵²⁶ לכל אורך דבריו משתמעת הסתייגותו מן ההקלה בעונש במקרה זה,⁵²⁷ הגם שהדברים עטופים ביראת כבוד כלפי נשיא המדינה ("סמכות עליונה המסמלת את המדינה והעם") ובהצדקה עקרונית לעצם קיומו של מוסד החנינה.⁵²⁸ לדעת אלתרמן, חנינה יכולה להיות מוצדקת משני טעמים. האחד, עשיית חסד, היינו, לפני משורת הדין. טוב הדבר שמעל למנגנון המשפטי יש כוח בידי רשות נוספת "להחליט דבר על-פי חישובים ומניעים אחרים".⁵²⁹ השני, תיקון מצוות. המדובר במקרים שבהם מתוקן או מבוטל פסק "שהמשפט היה אנוס לקבעו על כרחו כביכול, מחמת חרצובות החוק הכתוב שלא היה לו מפלט מהן".⁵³⁰ במקרים כאלה, אין זו, למעשה, עשיית חסד. תיקון המעוות הוא, בעצם, "הדין החפשי והנכון".⁵³¹ שני טעמים אלה אינם מתקיימים לדעת אלתרמן במקרה זה.

526 "החנינה", לעיל ה"ש 469.

527 בסוף הרשימה כבר נראה שהכותב נמנה עם המסתייגים מהחנינה "הסתייגות גמורה ומוחלטת".

528 על כן, "לכאורה קשה להתנגד להחלטה שמקורה החסד והרחמים"; ובראש ובראשונה יש "לכוף ראש בפני הסמכות הנעלה שחותמה טבוע בהחלטה הזאת". בנסיבות אחרות מחייבת אף הייתה יראת כבוד זו "הימנעות מכל דיון והבעת דעות בעניין".

529 הטור השביעי ב 364.

530 שם, בעמ' 365.

531 שם.

אלתרמן סבור כי בחנינה לנידוני כפר קאסם "אורכת סכנה של סילוף-משמעות עקרוני"⁵³². סכנה זו היא המניעה את הכותב להביע דעתו בעניין. הסכנה נובעת בראש ובראשונה מהנטייה החזקה לראות את החנינה כתיקון מעוות,⁵³³ הווה

532 שם, בעמ' 364.

533 אלתרמן מזכיר ברשימתו את הדיווח בעיתונים על מאמצים והשתדלויות רצופים מצד אישי ציבור "להשיג" לנידונים את החנינה; החנינה התקבלה בציבור "כמין הרגשת רווחה ופורקן"; רבים מתייחסים אל המורשעים "בסלחנות ובהבנה". אלתרמן מתנחם בכך שלהשתדלויות לא היה אופי של תנועה ציבורית, וכי רבים בכל זאת קיבלו את ההקלה בעונש "מתוך רגש מועקה ורתיעה".

אכן, לא אחת יצא אלתרמן נגד עמדותיה של דעת הקהל ה"ביטחוניסטית", בההגישו כי שאיפת המשפט היא לצדק ולא דווקא לפופולריות. בדומה לכך כתב המשורר עם פתיחת המושב הראשון של הכנסת, כי עיני המחוקק צריכות להיות נשואות: "לְיִשְׂרָאֵל וְלְדִין-הַצְּדִיק, אֲבָל לֹא לְתִשׁוּאוֹת הַיְצִיעִי!" ("עם כנסת ראשונה" הטור השביעי א 403, 406 (18.2.1949)). בהשקפה כוללת יש להעיר כי ברבים מהמקרים שבהם הועמדו לדין אישי ביטחון, מפקדים וחיילים בעברות שעניינן פגיעה בטוהר הנשק, למן קום המדינה ועד שנות השמונים של המאה העשרים – הומתק עונשם של הנאשמים. הדבר נעשה על ידי נשיא המדינה או על ידי "הרשות המאשרת", היינו, גוף פיקודי שכל גזר דין הובא בפניו, ואשר מוסמך היה להקל בעונש שהטיל בית דין צבאי.

אחת מנקודות השיא במגמה זו – שהייתה לדעתי מוגזמת ובלתי ראויה – היו פרשות "פינטו" ו"לדרמן". המדובר בשני מקרים שבהם הורשעו חיילים על ידי בתי דין צבאיים במעשי רצח של אזרחים אשר בוצעו בסוף שנות השבעים. לימים, הקל הרמטכ"ל רפאל איתן באופן מופלג בעונשם של החיילים. פסקי הדין של בית הדין הצבאי לערעורים הם: ע' 362/78 לדרמן נ' התובע הצבאי הראשי, פסקי דין צבאיים נבחרים 1978, חלק ב, עמ' 498; ע' 48/79 פינטו נ' התובע הצבאי הראשי (לא פורסם). וראו את הקישור שביקש למצוא יוסי שריד בין ההקלה בעונשם של נאשמי פרשת כפר קאסם לבין ההקלה בעונש בעניין פינטו – בספרו לפיכך נתכנסנו – היסטוריה אלטרנטיבית 95 (משכל, תשס"ח). וכן ראו מרדכי קרמניצר "הרשות המאשרת לפי חוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955" משפט וצבא 39 8 (תשמ"ח).

איני מכיר, לאחר שני מקרים אלה, מקרה נוסף שבו ננקטה הקלה דרסטית כל כך בעונש על ידי הרמטכ"ל או על ידי גוף פיקודי אחר (בפרשת קו 300 ניתנה החנינה לאנשי השב"כ על ידי נשיא המדינה. ראו בג"ץ 428/86 ברזילי נ' ממשלת ישראל, פ"ד (3) 505 (1986)). אוסיף כי המדיניות לגבי ההקלה האדמיניסטרטיבית בעונש שהטיל בית דין צבאי השתנתה מאז לחלוטין. בשנת 2004 אף תוקן חוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955, ס"ח 171, ובוטל אותו מוסד, "הרשות המאשרת". נותרה, אמנם, סמכות בידי הגוף הפיקודי להקל בעונש, אך זאת רק לפי פנייה של הנידון המבקש זאת. כמו כן, אי אפשר להקל בעונש אלא לאחר עיון בחוות דעתו של הפרקליט הצבאי הראשי או של פרקליט צבאי, ובמקרה של החלטה המנוגדת לחוות הדעת המשפטית – על מקבל החלטה לנמק החלטתו (סעיפים 442

אומר: תיקונו של עונש "שהוטל באין ברירה, בתקפה של פורמליות תחיקתית שאין לעמוד בפניה ומחמת הרעש שהוקם על עניין שהוא אמנם עניין ביש, אך כל נסיבותיו מחייבות להתייחס אל המעורבים בו בסלחנות ובהבנה".⁵³⁴ אלתרמן מחה בתוקף "כנגד דעה מזעזעת זו", ולא נמנע מלהגיש את חומרת הדבר, שדעה כזו "נשמעת בתוך העם היהודי אשר בשם נסיבות מקלות של פקודה וכדומה ניסו הגדולים שבאויביו להצדיק את הנתעבים שבפשעים".⁵³⁵ אלתרמן יצא גם נגד יישומה של ההקלה בעונש במעשה הסדר. השאלה המציקה היא "אם אמנם פעלה הפעם מידת הרחמים בהיקף הנכון ובעניין הנכון";⁵³⁶ התשובה לדעתו של הכותב אינה יכולה להיות מוטלת בספק:

"אין להימנע מלומר כי מידת הרחמים נתעוררה ופעלה הפעם, בשם המדינה והעם, לגבי מעשה אשר סימנו העיקרי, סימנו המחריד, הוא בכך שהדבר האחד שנעדר ממנו, במשך כל זמן ביצועו, היה זיק אחד של רחמים, נצנוץ אחד, רגע אחד של רחמים. הנידונים המקבלים עכשיו חנינה מלוא חפניים [...] נמנעו בשעתם מלתת ולו רק פירור אחד של חנינה לאנשים ולנשים ולילדים שביקשו אותה מידיהם."⁵³⁷

443 לחוק השיפוט הצבאי, כפי שתוקן בתיקון מס' 42, ספר החוקים 1908 התשס"ד, 10, 11). וראו בעניין זה: M. Finkelstein & Y. Tomer, *The Israeli Military Legal System – Overview of the Current Situation and a Glimpse into the Future*, 52 A. F. L. Rev. 137, 143-147 (2002) (כתב העת המשפטי של הפרקליטות הצבאית של ה-Air Force האמריקאי).

בהקשר זה אעיר כי דוגמה טובה לתפיסה בלתי ראויה שהביאה בעבר להקלה תמוהה בעונש, אפשר לראות בספרו האוטוביוגרפי של רפאל איתן, שהקדיש בו פרק – כנראה לנוכח ביקורת ציבורית שספג – לפירוט הטעמים שהביאו אותו כרמטכ"ל להקל משמעותית בעונשם של פינטו ולדרמן, ראו רפאל איתן (רפול) *סיפור של חייל* 163-165 (דב גולשטיין מחבר שותף, ספרית מעריב, תשמ"ה). כך כתב המחבר (בעמ' 165) על אחד מטעמיו להקלה בעונש: "הוא נדון לעשרים שנות מאסר. בית-דין צבאי לערעורים הפחית את עונשו לעשר שנים. אני הפחתי לשלוש. כאשר באו אלי בטענות אמרתי: 'מה אתם רוצים? לפי איזה קנה-מידה מותר לבית דין לערעורים להפחית את העונש לחצי ולי אסור להפוך את החצי לשליש?' יש להסתייג לחלוטין מהגיונו זה של הכותב, ולהצטער על דבריו.

534 הטור השביעי ב 365.

535 שם.

536 שם.

537 שם, בעמ' 366. זהו למעשה אותו טיעון שהביא בשעתו אלתרמן, עם פרסום פסק הדין, בהשוותו בין צדדי הזכות שביקשו הסנגורים למצוא במעשי מרשיהם, לבין העובדה

מן הראוי לציין כי אלתרמן רואה את מוסד החנינה כמוסד הנבדל מהמערכת המשפטית, ודברי הביקורת שלו מופנים לעניין ההקלה בעונש בלבד. בהתייחס לְצורך המתעורר לעתים בעשיית חסד, ניתן כוח לסמכות עליונה אשר בעניין זה היא "מעל למנגנון המשפטי". ובאשר לתפיסה המסוכנת של ההקלה בעונש במקרה זה כתיקון מעוות, מטעים הכותב כי נגד השקפה כזאת כבר נאמרו דברים "בפסקי הדין המנומקים".⁵³⁸

סיכום

שירי אלתרמן בטור השביעי העוסקים בפרשת כפר קאסם הם דוגמה מאלפת לשירה שנכתבה בעשור הראשון למדינה על משפט צבאי חשוב, על משמעותו ועל מה שמעבר לו. בטורים אלה נדרש המשורר למתח שבין המשמעת הצבאית לבין שלטון החוק. באים בהם לידי ביטוי תפיסה רחבה של המושג "מורל הצבא", הדגשת חשיבותו של יחס נאות לאוכלוסייה הערבית, איסור פגיעה בחפים מפשע, אי הסתרתם של מעשים נפשעים שנעשו, וראיית הקברניטים כמי שאינם רשאים לשבת בחיבוק ידיים במקרים כאלה ולומר "ידינו לא שפכו". הדברים אמורים במשנה תוקף כאשר מדובר במדינה יהודית. עקרונות אלה קיבלו ביטוי נוקב

שהנידונים לא גילו כל "נסיבות מקלות" כלפי קרבנותיהם. אלתרמן משווה כאן – בדומה להשוואה שעשה בית הדין הצבאי – בין הנידונים, אנשי משמר הגבול, לבין "אנשי משמר אחרים, שהיו נתונים באותן נסיבות עצמן", ואשר בזמן האירוע "שנמשך-ונמשך" מצאו שהות "להרגיש מידת סלידה אנושית נכונה ומידת רחמים פשוטים וטבעיים שמנעו אותם מבוא בדמים כאלה" (שם).

538 לפיכך, אין לקבל את גישתה של חיה שחם במאמרה "בין דין לחשבון נפש", לעיל ה"ש 466, בעמ' 414, שכרכה יחדיו את המנגנון השיפוטי והמנגנון של החנינה לצורך קביעה כי אלתרמן גילה עמדה חשדנית כלפי "עניינים יורדיים" (וראו גם ה"ש 525 לעיל). הטעות שבכריכת המשפט והחנינה יחדיו בולטת אצל המחברת, לדעתי, באחת מפסקאות הסיום של מאמרה, שבה כתבה (בעמ' 416): "הביקורת הגלויה ביותר על עניינים הכרוכים בהיבטים משפטיים מופיעה בקטע הפרוזה 'החנינה'. אף כי הערכאה המעניקה חנינה אינה ערכאה שיפוטית, העיסוק בחנינה כמוהו כנגיעה בדברים עצמם, שכן ממילא עולים בדיון הענייני (וכן בדיון הציבורי העשוי ללוות את החנינה) כל אותם דברים שנגיעתם בתחום המשפט הינה ישירה". בכל הכבוד, אין לקבל תפיסה זו. לא היה מקום להשוות בעניין זה בין מוסד החנינה לבין המוסד השיפוטי. אדרבה, אלתרמן הפריד לחלוטין, ובמפורש, בין השניים. הוא ביקר ברשימתו את ההקלה בעונש על ידי נשיא המדינה, ולא את פסקי הדין של בתי הדין הצבאיים.

וצלול, והם אקטואליים גם היום. כך, למשל, נשמעו דברי ביקורת על עצם קיומם של משפטים צבאיים נגד חיילים בתקופת האינתיפאדה, בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים, וכן בתקופת הלחימה בטרור בשנת 2000 ואילך. בין השאר צוינה הסכנה של פגיעה במורל הצבא, והושמע לא אחת החשש שחיילים ומפקדים יזקקו בעתיד ל"עורך־דין צמוד".⁵³⁹ לדברי ביקורת מעין אלה ניתנה תשובה משכנעת של אלתרמן,⁵⁴⁰ אשר יצא בתוקף נגד אלה שביקרו את פסק הדין בפרשת כפר קאסם.⁵⁴¹ כאמור, בתקופת האינתיפאדה ולאחר מכן הועמדו לדין לא מעט מפקדים וחיילים בגין עבירות שעניינן פגיעה בטוהר הנשק בפעולות מול אוכלוסייה אזרחית,⁵⁴² ודומה כי בפסקי הדין הרבים שנדרשו להיבטים המוסריים־ערכיים של פעולות אלה, אפשר היה לעשות שימוש במסרים הנוקבים המצויים בשיריו של אלתרמן בטור השביעי, הרלוונטיים עתה כבעת הינתנם.

539 ראו אמנון סטרשנוב צדקתהת אש – המערכת המשפטית באינתיפאדה 173-176 (ידיעות אחרונות, 1994); השגות דומות נשמעו בעת הלחימה בטרור משנת 2000 ואילך.

540 שאלה היא מדוע סבר אלתרמן בזמנו שאין מקום לפרסם את שלושת הפרקים הראשונים בטור "הדין וסביבו" (לעיל ה"ש 468). שמא סבר המשורר כי הטענות שנשמעו בציבור על פסק הדין יפות לשעתן בלבד? ואולי החליט כך אלתרמן, אוהב צה"ל, לנוכח חריפות דבריו בטור זה על התנהגותם של חיילי צה"ל?

541 התייחסות נוספת, עקיפה, של אלתרמן בטור השביעי לפרשת כפר קאסם הייתה בספטמבר 1958 (לפני פרסום פסק הדין). הטור עסק בהמלצות ועדת חקירה שהקימה הממשלה, בראשות השופט משה עציוני, בעקבות הבריחה המפורסמת מכלא שאטה, בסוף יולי 1958, אחרי מרד אסירים ביטחוניים בכלא. בחילופי יריות בין הסוהרים לבין המתמרדים נהרגו אחר־עשר אסירים ושני סוהרים. שישים ושישה כלואים הצליחו להימלט לירדן. אלתרמן התייחס בביטול וברוגז למכתבו של אזרח שפורסם בדבר שבו ביקש הכותב למצוא קשר בין העמדתם לדין של נאשמי כפר קאסם לבין הבריחה מכלא שאטה. הטענה הייתה "כי לולא הרגזה המפרזת / על שומרי העזים של כפר קאסם, כי אז / לא היו שומרי שטה שומטים הרסן..." אלתרמן כותב על כך: "המכתב הקטן / שדבריו ראו אור (לו נאמר: ראו אפל... / ב'דבר' (איך נשא זאת ניר העתון?) / הוא בכל־זאת בגדר קהות יוצאת־דופן...". ראו "ספיעי שטה" הטור השביעי ב 253, 254 (26.9.1958).

542 על החשיבות שבשמירה על ערכי לחימה וטוהר הנשק מצד חיילי צה"ל במלחמתם בטרור, וריכוז פסיקה העוסקת בכך, ראו פסק הדין של בית הדין הצבאי לערעורים ע 128/03 התובע הצבאי הראשי נ' רוזנר [פדאור, (13)03] [21.8.2003]; וכן ראו ע 153/03 שגיא נ' התובע הצבאי הראשי [פדאור (19)04] [258] [5.8.2004]; לגבי מדיניות החקירה וההעמדה לדין בתקופה זו, ראו מנחם פינקלשטיין דמוקרטיה נלחמת בטרור, לעיל ה"ש 381, בעמ' 184-187, 213-219.

לבסוף, המשורר הדגיש כי יש לראות את ההליך המשפטי כחלק ממכלול. הטיפול המשפטי בעוברי עברה הוא אמנם הכרחי: זהו "אַלְף־בֵּית. מְשָׁפֵל רְאוּשׁוֹן. לֹא יִתְכַן כִּי לֹא יַעֲיֵר הַפֶּשַׁע אֶת הַחֶק." בהטלת עונש יש חשיבות רבה – גמולית והרתעתית. ואולם, עם כל הכבוד להליך המשפטי – אין הוא חזות הכול. לא פחות חשוב ממנו הוא טיפול חינוכי וחברתי בגורמים העמוקים ש"יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק" באותם מעשים חמורים שנעשו כלפי חפים מפשע. יש "לְפָנוֹת בְּדַחֲיפּוֹת (לא לְנוֹחַ)": "אֶל סִגְנוֹן־הַמַּחֲשָׁב וְהַלְכִי־הַרוּחַ. // אֶל רוּחוֹת וּנְטִיּוֹת נוֹדְעוֹת שְׂרוּחוֹ / וְרוּחוֹת גַּם כִּיּוֹם." מאמץ זה צריך להיות "בְּכָלֵי מַמְלָכָה", ועל "תּוֹפְשֵׁי הַהֶגְהָ" עצמם לעסוק בכך.

חלק תשיעי

על פציפיזם וסרבנות

פרק א

"אל תתנו להם רובים"

בתחילת שנות השלושים נמנה אלתרמן עם אסכולת שלונסקי. בעקבות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הקומוניסטית, הרבו משוררי החבורה לכתוב שירים בעלי מגמה אוניברסלית על-לאומית ואף פציפיסטית. בשנת 1932 הוציא אברהם שלונסקי עצמו חוברת בשם "לא תרצח"⁵⁴³ שכינס בה שירים בעלי מגמה הומניסטית-פציפיסטית, והוסיף להם מאמר מבוא. נראה שבהשראתו פרסם אלתרמן בשנת 1934 את אחד משיריו הראשונים: "אל תתנו להם רובים"⁵⁴⁴. באותו זמן מת אחרון נפגעי הגזים של מלחמת העולם הראשונה,⁵⁴⁵ והשיר הוא מונולוג ארוך, בסגנון בלדה, שמשמיע חייל אלמוני גווע, בן ארבעים ושש, באוזני האחות הרחמנייה המטפלת בו, שבע-עשרה שנה לאחר הקרב שבו נפגעו ריאותיו מהגז. טרם שנפגע, עוד הספיק החייל להרוג ארבעה חיילים אלמונים:⁵⁴⁶

עוד אֶזְכֹּר, אֶחֻת — פִּי לֹא צָרִיךְ לְשִׁכַּח —
יְהִי קְמוֹנִי. יְהִי טוֹבִים.

-
- 543 אברהם שלונסקי לא תרצח — ילקוט קטן של שירים נגד המלחמה (יחדיו, תרצ"ב).
- 544 פורסם לראשונה בטורים שנה א, גל' מז, עמ' 1 (טו באב, תרצ"ד, 27.7.1934). היה זה גיליון מיוחד של "טורים" שהוקדש לדברי שיר ופרוזה נגד המלחמה. השיר מצוי גם במחברות אלתרמן כרך ב, בעמ' 136 (הקיבוץ המאוחד, תשל"ט).
- 545 על מלחמת הגזים במלחמה זו ראו סירל פולס מלחמת העולם הראשונה 113-119, 188, 342, 384 (משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תשמ"א).
- 546 סתמיות המוות באה לידי ביטוי גם בכך שאלתרמן רואה את הקטל במלחמה כרצח: "אִישׁ אֶחָיו רָצַח מִפְּחַד וּתְמִימוֹת".

רק אָסור הָיָה אוֹתָם לְקָרֵב לְשִׁלַּח
רק אָסור הָיָה לָתֵת לָהֶם רוֹבִים!

לנפגע הגז הגווע נותרו שני בנים, וצוואתו היא:

אָחוּתִי, עוֹד רָגַע. שְׁנֵי בָּנִים לִי. שְׁנַיִם...
אָהֲבָתִים מְאֹד. לְבוֹתֵיהֶם טוֹבִים.
אֶךְ כְּבוֹא הַיּוֹם... לְמַעַן הַשָּׁמַיִם,
אֶל תִּתְּנוּ לָהֶם רוֹבִים!

המשורר חיים גורי ציין כי שיר מחאה זה הרשים מאוד את בני דורו, ורבים זכרו אותו על-פה, גם בשל המנגינה שנתחברה לו.⁵⁴⁷ דן מירון כתב כי השיר נעשה פרק קריאה קבוע בכל כינוס ועצרת פציפיסטיים.⁵⁴⁸ נראה שלפרק זה בחיי אלתרמן יש להוסיף גם את "שיר הגליוטינה" שחיבר באותה תקופה, ובו מושמע מונולוג המוות מפי הגליוטינה עצמה.⁵⁴⁹ ברם, בעמדתו זו לא התמיד אלתרמן – הן לנוכח תהליכים היסטוריים (עליית הפשיזם וניצחונותיו) הן בשל קורות היישוב הארצישראלי (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט). המשורר חיים גורי משער כי לימים התחרט אלתרמן על שנסחף בגל הפציפיסטי,⁵⁵⁰ וחוקרת הספרות זיוה שמיר מציינת כי לאחר שנתפרסם ברבים השיר "אל תתנו להם רובים" וזכה לפופולריות, "התכחש אלתרמן ליציר כפיו וביקש להשכיחו מלב, בין השאר משום שעלול היה להתפרש, בראי האתוס של דור

547 חיים גורי אלתרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 10-11. מנחם דורמן פרקי ביוגרפיה, לעיל ה"ש 229, בעמ' 136. המלחין היה סטיפן וולפה. בתגובה על שיר זה, כתב אז יונתן

רטוש שיר בשם "אל הנשק", הפותח במילים: "תנו להם רובים".

548 דן מירון מול האח השותק, לעיל ה"ש 252, בעמ' 36. וראו שם, בעמ' 35-41, מבט על יצירת אלתרמן בנושא המלחמה, עד מלחמת העולם השנייה. וכן ראו דן מירון אם לא תהיה ירושלים – מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי 49-52 (הקיבוץ המאוחד, 1987) (להלן: אם לא תהיה ירושלים).

549 פורסם לראשונה כחודש לאחר "אל תתנו להם רובים" בטורים שנה א, גל' מט-ג, עמ' 4 (5.9.1934). מצוי גם במחברות אלתרמן, כרך ב, בעמ' 139-142 (הקיבוץ המאוחד, תשל"ט). בין השאר סחה הגליוטינה על הערים הבוערות מסביב: "ומלחמות שותות מספּל אֲדִירִים / שְׁתָּה וְהַתְּפֹלֶשׁ בְּדָם יִינֵן".

550 חיים גורי אלתרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 10.

תש"ה, כשיר תבוסתני שיש בו כדי לפגוע במוראל הלוחמים לעצמאות ישראל".⁵⁵¹ מכל מקום, גדול הוא הפער שבין "אַל תתנו לָהֶם רוֹבִים" מ-1934 לבין "הַיּוֹם הֵם לָךְ נוֹשָׁאִים שְׁלוֹם עַל הָרוֹבִים" ב"זמר הפלגות" מ-1938, הפזמון המפורסם שחיבר אלתרמן לכבוד פלוגות השדה (הפו"ש) בזמן המאורעות. ל"זמר הפלגות" נדרשתי למעלה, ושם גם דנתי בשיר זה, על רקע מאמרו החשוב של אלתרמן מאותה תקופה — "סוד המרכאות הכפולות".⁵⁵² נראה כי יש מקום לקשור בין אלה לבין "פולמוס שירי המלחמה" שהתעורר עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובו חָלַק אלתרמן על דעותיהם של לאה גולדברג ושל אברהם שלונסקי.⁵⁵³ אכן, קו ישר עובר בין מהפך זה שעבר על אלתרמן במחצית השנייה של שנות השלושים, דרך ההעפלה והמאבק בכריטיים, ועד להכרתו בחשיבותו של צה"ל כגורם המרכזי שהביא להקמת המדינה וכערובה העיקרית להמשך קיומה, כפי שנוכחנו בהרחבה לעיל.

- 551 זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 9. מנחם דורמן כתב כי אלתרמן ביקש למנוע את השמעתו של השיר בפומבי בכל דרך שהיא, דווקא משום שהשיר היה פופולרי כל כך בזמנו, ועל כן "עלול היה לפגום בכוח התפילה לרובים רבים ככל האפשר". ראו מנחם דורמן פרקי ביוגרפיה, לעיל ה"ש 229, בעמ' 336. במקום אחר הוא כותב כי ידע ש"מהלכת שמועה כי אלתרמן הוציא — אולי בשנות הארבעים — איסור שימוש ופירסום" לגבי שיר זה, ראו מנחם דורמן אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 213-214.
- 552 לעיל, חלק רביעי, פרק א. וראו זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 52-53. כן ראו עוזי שביט, לא הכל הבלים והבל, לעיל ה"ש 18, בעמ' 20-22.
- 553 ויכוח זה התנהל ב"דפים לספרות" של "השומר הצעיר". ראו מנחם דורמן "פולמוס שירי המלחמה" מאזנים סד(8) 47-48 (1990), וכן מנחם דורמן פרקי ביוגרפיה, לעיל ה"ש 229, בעמ' 137-139; חנן חבר פתאום מראה המלחמה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 16-19. לאה גולדברג פרסמה מאמר ("על אותו הנושא עצמו", 8.9.1939), שטענה בו כי לא תכתוב שירי מלחמה; השירה לעולם עומדת, ותעודתה היא לשיר לחי ולחיים וגם למוות כחלק מהם, אך לא לרצח, שהוא המלחמה.
- המאמר גרר תגובות בעלות גוון פוליטי, ובעקבותיו התפרסמה רשימה של אלתרמן ("מכתב על אותו נושא", 22.9.1939). המשורר גילה דעתו כי אין תחום אנושי שהשירה אינה רשאית לגעת בו, ובכלל זה בנושא המלחמה.
- לאחר מכן הגיב שלונסקי עצמו על הדברים ("פיקוח נפש", 27.10.1939), והרחיק לכת מעבר ללאה גולדברג. לדעתו, "אין לומר שירה; בפירושו: אסור לומר שירה לעת כזאת!" שירים קלים, "פיוטי הזדמנות" אפשר לכתוב, אך לא שירה של ממש. אם לאה גולדברג אמרה שהיא לא תכתוב שירי מלחמה, הרי שלונסקי סבר "כי לא המשורר, כי אם השיר עצמו הוא סרבן-מלחמה מעיקרו, מטבע ברייתו". ראו מנחם דורמן "פולמוס שירי המלחמה", שם, בעמ' 48.

פרק ב

"סרבן מלחמה"

לסוגיית הפציפיזם והסרבנות לשרת בצבא נדרש אלתרמן שוב כעבור זמן רב, בשנת 1954, בטורו השביעי "סרבן מלחמה".⁵⁵⁴ אמנון זכרוני חויל לצה"ל וטען כי הוא סרבן מלחמה, פציפיסט, ומסרב לשאת נשק מטעמים מצפוניים. ב-28.5.1954 החל זכרוני לשובות רעב ופנה במכתב גלוי לנשיא המדינה. במכתב ציין שהוא "שולל לחלוטין – מחמת נימוקים מצפוניים ומוסריים – את עצם קיומו של מוסד הצבא בישראל ובעולם".⁵⁵⁵ אבחין כבר כאן כי מדובר אפוא במי שטוען שהוא פציפיסט, היינו מי שמטעמי מצפון מסרב לשרת בצבא, באשר הוא צבא, וממאן לשאת נשק וליטול חלק במלחמה, כל מלחמה. אין מדובר בסרבן שירות "סלקטיבי", לאמור מי שטוען כי מטעמים מצפוניים או אידאולוגיים הוא מסרב לשרת בצבא מסוים, במלחמה פלונית או בפעולה פלמונית.⁵⁵⁶

554 "סרבן מלחמה" הטור השביעי ה-160 (18.6.1954) (להלן: "סרבן מלחמה"). וראו אלק ד' אפשטיין "המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מהקמת המדינה ועד למלחמת לבנון" סוציולוגיה ישראלית א(2) 319 (1999). המחבר מציין כי זכרוני היה סרבן המצפון הראשון – מבין חברי "אגודת סרבני מלחמה מטעמי מצפון בארץ ישראל" – שעניינו קיבל פרסום. אגודה זו ייסד נתן חופשי בשנת 1947, ראו שם, בעמ' 328-332. לתמונה עובדתית מלאה יותר ראו מיכאל קרן אמנון זכרוני – פרקליט אחר 44-80 (הד ארצי, תשנ"ט). על נושא סרבנות המצפון בעת מלחמת העצמאות, ראו צבי ענבר מאזניים וחרב, לעיל ה"ש 207, בעמ' 380-382.

555 הדברים מובאים בהערות ובביאורים לטור השביעי, כרך ה-355.

556 בבג"ץ 734/83 שיין נ' שר הביטחון, פ"ד לח(3) 393, 402 (1984) (להלן: עניין שיין), הבחין השופט אלון בין התנגדות מצפונית "לשירות צבאי בתור שכזה, מתוך שהמתנגד דוגל באי-אלימות בתור שכזו ובאופן כללי" – לבין סרבנות אשר "אינה כללית, שיסודה בשכנוע מצפוני בדבר אי אלימות, אלא סרבנות סלקטיבית הנובעת בדרך כלל מנימוקים אידאולוגיים-פוליטיים שלא לפעול נגד קבוצות מסוימות או במקומות מסוימים". על הבחנה זו, ראו גם בג"ץ 7622/02 זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1) 726,

ביום 1.6.1954 נשפט זכרוני בבית דין צבאי בעברות של אי קיום פקודה (להופיע למסדר עם נשק) והיעדרות משירות. להגנתו טען כי הוא סרבן מלחמה מטעמים מצפוניים. בית הדין הצבאי המחוזי של פיקוד צפון הרשיע את זכרוני

733-739 (2002) (להלן: עניין זונשיין); "סרבנות השירות בשטחים – החלטת הפרקליט הצבאי הראשי" משפט וצבא (16) 713, 738-749 (2003), והאסמכתאות המוזכרות שם. וכן ראו דברים שאמרתי בעניין זה ופורסמו בספר דמוקרטיה נלחמת בטרור, לעיל ה"ש 381, בעמ' 187-190, 219-220.

הבחנה דומה בין סרבנות שירות כללית וסלקטיבית נהוגה גם בארצות-הברית, ראו Gillette V. United States 401 U.S. 437 (1971). לפי החוק האמריקאי יינתן הפטור למי אשר: "[...] by reason of religious training and belief, is conscientiously opposed to participation in war in any form.

יסודו של הפטור בארצות-הברית הוא אפוא מטעמי דת, ראו United States V. Seeger 380 U.S. 163 (1965). לעומת זאת, בישראל הפטור לסרבני שירות סלקטיביים ניתן מטעמי מצפון גרידא.

אבי שגיא ורון שפירא עמדו בחוות דעת שצורפה להחלטתי בעניין זונשיין על ההבחנה הרולטיאנית בין אי ציות אזרחי לבין סרבנות מצפונית, וטענו שסרבני השירות באינתיפאדה מבטאים אי ציות אזרחי ואינם ראויים ליחס המיוחד הניתן לעתים לסרבן המצפוני. ראו בעניין זה אבי שגיא ורון שפירא "אי ציות אזרחי וסרבנות מצפונית" אלפיים 27 (תשס"ד) 46. והשוו חיים גנו "ימין ושמאל: אי ציות אידיאולוגי בישראל" אלפיים 27 (תשס"ד) 9. בעקבות פסק הדין בעניין זונשיין הוקדש כרך 36(3) של ה-Israel Law Review לנושא סרבנות השירות מטעמי מצפון.

על הבחנה זו עמדה גם השופטת פרוקצ'יה בכג"ץ 2383/04 מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1) 166, 178-179 (2004) (להלן: עניין מילוא). כן ראו בג"ץ 1026/02 מלינני נ' שר הביטחון, פ"ד נט(3) 56 (2004). כמו כן ראו שלמה אבינרי "ציות ודמוקרטיה" אי-ציות ודמוקרטיה 165 (עורך יהושע ויינשטיין, שלם, תשנ"ט).

אכן, מי שהעסיק הרבה את צה"ל ואת דעת הקהל בעשרות השנים האחרונות היו הסרבנים "הסלקטיביים" ולא אלה "המלאים". ראו גם בג"ץ 470/80 אלגזי נ' שר הביטחון (לא פורסם, פסק דין מיום 7.9.1980), בג"ץ 630/89 מכנס נ' הרמטכ"ל (פורסם באתר "נבו"; תאריך הפסק אינו ידוע).

המדיניות בישראל בשנים האחרונות היא להעניק פטור משירות ביטחון למי שמוכיח כי הוא פציפיסט, אך לא להכיר בסרבנות השירות הסלקטיבית, ראו עניין שיין, שם, בעמ' 401-403, ועניין זונשיין, שם, בעמ' 736-739. יצוין כי חוק שירות ביטחון אינו מכיר במתן פטור לפציפיסטים כבאלה, והפטור ניתן מתוך ראיית הטעמים שבמצפון כ"טעמים אחרים" המאפשרים פטור משירות סדיר או משירות מילואים, ראו עניין זונשיין, שם; בג"ץ 1380/02 בן-ארצי נ' שר הביטחון, פ"ד נו(4) 476, 477 (2002); בג"ץ 3238/04 בן-ארצי נ' שר הביטחון [פדאור 05(13) 857] (1.6.2005); בג"ץ 2320/03 בן-ארצי נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(3) 913 (2003); ע 58/04 בן-ארצי נ' התובע הצבאי הראשי [פדאור 05(31) 100] (29.12.2005).

ודן אותו לשבעה חודשי מאסר. בינתיים המשיך זכרוני לשבות רעב, וענייני עורר ויכוח ציבורי חריף. הוא לא נכלא, אלא אושפז בבית חולים צבאי. ככל שהתמשכה שביתת הרעב, רבו הקולות שדרשו כי לא ימוצה עמו הדין. בעיצומו של הפולמוס, ביום 18.6.1954, פורסם טורו של אלטרמן.

הציר המרכזי שעליו נסוב הטור "סרבן מלחמה" הוא העֲדָרָה של עמדת מדינה ברורה באשר לסרבנות כזו. מן הראוי לציין כי מיד בפתח הטור הבהיר אלטרמן את עמדתו האישית העקרונית נגד רעיון הסרבנות. זוהי "אידיאה אשר לְדַעַתְנוּ מְפָרֶכֶת הַנְּהָ וְעוֹרֶרֶת".⁵⁵⁷ ייתכן, כתב המשורר, כי נכון להיאבק בסרבנות כזו ביד קשה. ברם, אם זו המדיניות, כי אז יש להודיע זאת בבירור.⁵⁵⁸ מה שאין לקבל, סבור הכותב, הוא "אִוִּירַת חֲמֻקָּנוֹת עֲמוּמָה", "רְמֻזוֹי הַגְּנָאי וּמְשִׁיכוֹת הַכֶּתֶף", "שוֹרֶת מוֹסְדוֹת רְשָׁמִים הָעוֹסְקִים בְּנִעוּר הַחֶצֶן", אווירה "שֶׁהִיא אֲנִטִּי-מְמַלְכֶתִית מִיסוּדָה!"⁵⁵⁹.

אַל נִמְשִׁיכֶה בְּזֹאת! זֶה עֲנִין הַתּוֹבֵעַ פִּיּוֹם אֶת דֵּינָם
שֶׁל צָבוּר וְשֶׁל יַד-מְחֻקֵּק! הוּא דוֹרֵשׁ חֶק חָרוֹת עַל לוּחַ!
לְחֻבָּה אוֹ לְזִכּוֹת! אֶךְ יָדַע הַסָּרְבָן מֶה חָקוּ בְּמִדְיָנָה
וְיָדַע הַשְּׁלֵטוֹן מֶה הַדִּין. כְּלִי דְרָכֵי חוֹכְבוֹת שֶׁל מְקוּח.⁵⁶⁰

עם זאת יצוין שהנשיא ברק העיר כי "דומה שהכל מסכימים, כי במקום שצרכי ביטחון הם חריפים, לא יינתן פטור גם לפציפיסט". ראו עניין זונשיין, שם, בעמ' 734.
נראה כי בשנות החמישים, שפרשת אמנון זכרוני התעוררה בהן, לא נהוג היה לתת פטור לסרבן השירות "המלא" המתנגד מטעמים מצפוניים לשירות צבאי, בתור שכזה.

557 "סרבן מלחמה", לעיל ה"ש 554.

558 שלושת הכתים הראשונים, הפותחים במילה "יתכן", מוקדשים לאפשרות זו של נקיטת יד קשה ("עד כי אין לנו דרך כי אם למגרו למופת ולמגֶּעֶרֶת!"). ואולם, מבין השיטין של בתי "יתכן" אלה, משתמע כי אין זו דעתו של המשורר עצמו.

559 "סרבן מלחמה", לעיל ה"ש 554, בעמ' 160-161.

560 שם, בעמ' 161. ארבעת סימני הקריאה שנתן המשורר בבית אחד מצביעים על המסר המרכזי בשיר זה. בסיום הטור אין נמנע המשורר מלציין כי מדובר ב"צֶעִיר אֲמִיץ", ונכון יהיה אם גם "אנחנו" – כלומר המדינה – "לו פְּמוּהוּ נִהְיָה לְבַעֲיָה נְגָשִׁים, / בְּאוֹתָהּ הַשְּׁלֵמוֹת הַנְּפִשִׁית וּבְאוֹתָהּ מְעֵלֶת אֲמִץ-רוּחַ". נראה כי נדרש לא מעט אומץ מאלטרמן – שסבר כי סרבנותו של זכרוני "מְפָרֶכֶת הַנְּהָ וְעוֹרֶרֶת" – לכתוב בשנת 1954 על זכרוני הפציפיסט כ"צעיר אמיץ".

המשורר צידד בכך ש"עַד עֵת הַבְּרוּר וְהַחֶק" יינתן לזכרוני "הַשְּׁחָרוּר הַזְּמַנִּי הַנְּדָרָשׁ".⁵⁶¹

יצוין כי יום לאחר פרסום הטור, ב-19.6.1954, הודיע הפרקליט הצבאי הפיקודי כי אלוף פיקוד הצפון החליט להקל בעונש, ולהעמידו על חודש מאסר אחד, כך שזכרוני יסיים את ריצוי עונשו למחרת.

עניין סרבנות המצפון שב ועלה לא אחת על הפרק למן שנות השמונים ואילך, והגיע לשיאו במלחמה בטרור הפלסטיני, בשנת 2002 ואילך. כמי שנדרש רבות לנושא רגיש זה, דומה כי למצער אפשר לומר שנענתה בחיוב קריאתו של אלתרמן: "אַף יָדַע הַסֶּרְבָּן מֵה חֶקוּ בַּמְדִּינָה". סרבני שירות "סלקטיביים", להבדיל מפציפיסטים, הועמדו לדין משמעת, והיו גם שהוגש נגדם, במקרים מתאימים, כתב אישום לבית דין צבאי.⁵⁶²

561 שם, בעמ' 161.

562 ראו פסק דינו הממצה של בית דין צבאי מטכ"ל בתיק מט 151/03 התובע הצבאי נ' טורי' מטר |פדאור 03 (13) 191| (דצמבר 2003). לסיכומי התביעה וההגנה ראו הספר משפט הסרבנים 129-161; 165-204 (בבל, 2004). להחלטתי כפצ"ר ולדברים שאמרתי בעניין זה, ראו לעיל, ה"ש 556.

חלק עשירי

אלתרמן – "משורר לאומי" או "משורר חצר"?

פרק א

מחלוקת החוקרים

עיקרו של חיבור זה הוקדש לטור השביעי ממלחמת העצמאות ועד מחצית שנות השישים של המאה שעברה. לגבי תקופה זו נטושה מחלוקת בין חוקרים שאפשר לתמצתה בשאלה אם היה אלתרמן "משורר חצר או משורר לאומי".⁵⁶³ אביא עתה, בקצרה, את עיקרי המחלוקת ושורשיה, ולאחר מכן אדון בשאלה אם וכיצד תורם חיבור זה – אשר התמקד בתחום הצבא והביטחון שבטור השביעי – להערכת היחסים שבין אלתרמן לבין הממסד.

זיוה שמיר הציבה בדבריה שני מודלים של המשורר איש הרוח: "המודל המיושן של המשורר הלאומי", בעל המחויבות לענייני הכלל, ולעומתו "המודל החדש של המשורר המרדן והאנטי ממסדי" שאינו שואף לשמש דוגמה אישית ואינו חייב דבר לחברה.⁵⁶⁴ לדעתה, בשנות השלושים והארבעים עמד נתן אלתרמן בתווך.⁵⁶⁵ ואולם, בשנות החמישים – במיוחד לאחר פרסום עיר היונה – הצטרפו

563 כשם הכותרת של מאמר המבוא בספרה של זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 7-58.

564 שם, בעמ' 12-13.

565 שם, בעמ' 18. לדברי שמיר, נתפס אלתרמן כהכלאה של שני המודלים המקוטבים: "הלך בוהמיני ומשורר לאומי גם יחד [...] קוסמופוליט תלוש, המלְטש עד ברק, את שיריו הכמורפריזאיים, ואיש המאבק לעצמאות ישראל הכואב את כאב עמו והנושא עמו בעול" (שם, בעמ' 18-19). אף שכרטיס הזיהוי המפלגתי שלו היה ידוע לכול, לא היה אלתרמן

כמה גורמים, ספרותיים ופוליטיים, משני קצותיה של המפה הפוליטית, כדי לבקר בחריפות את אלתרמן. חוגי הימין והכנענים מזה, ומתנגדי בן-גוריון מקרב אנשי השמאל מזה; יונתן רטוש וברוך קורצוויל מזה, ומרדכי בנטוב ונתן זך מזה – הכול ביקרו את אלתרמן על היותו משורר "מְטָעֵם", קרי "משורר החצר" של בן-גוריון. דן מירון, שלימים היה החריף ביותר בביקורתו, שאב, לדעת שמיר, את ראייתו של אלתרמן כ"משורר חצר" מאותם דוברים ש"לא סלחו" לאלתרמן על עמדותיו בנושאים שונים.⁵⁶⁶ שמיר דנה אפוא בשאלה אם אלתרמן של שנות החמישים היה "משורר חצר" המשמיע את קול מנהיגו, או "משורר לאומי" המשמיע את קול המצפון.⁵⁶⁷

דן מירון השמיע את ביקורתו העזה ואת דברי הגנאי החריפים במסה "מיוצרים וכוונים לבני בלי בית".⁵⁶⁸ מירון דן בחיבור זה בשלביהן השונים – לפי חלוקה שהציע – של מערכות היחסים שבין הסופר לממסד, מתקופת ההשכלה ועד ימינו. השלב "הרביעי", לשיטתו של מירון, נמשך כעשרים שנה עד להקמת מדינת ישראל, ובו "אורגנה", לדעתו, הספרות העברית כ"ספרות ממופלגת" (במקורו, ביטוי של

"משורר מפלגתי המאמין עד תום באקסיומות של מפלגתו": "הוא השמיע את קולו של המצפון באופן אמיץ ועצמאי, ללא משוא פנים, וללא דעות קדומות, גם כאשר הדברים עמדו בניגוד לעמדתם של אנשי המעשה במפלגתו, שביקשו לא אחת – מתוך שיקולים פרגמטיים – להעלים עוולות ולטשטשן" (שם, בעמ' 19). שמיר מטעימה כי באותו שלב הטו הכול אוזן לדברי אלתרמן: "כי הוא לא נלחם למען אינטרס מפלגתי חולף וחד ערכי, אלא למען ערכים הומניסטיים והומניטריים רחבים הטבועים בחותם הצדק הטבעי" (שם).⁵⁶⁶ שם, בעמ' 36-37. חוגי הימין לא סלחו לאלתרמן על טוריו בגנות "הפורשים" מימי המאבק בכריטים. רטוש וחבריו לא סלחו לאלתרמן על עמדותיו האנטי כנעניות. חזית השמאל לא סלחה לאלתרמן על הדברים הקשים שכתב בטור השביעי נגד ברית-המועצות ו"עולם המחר".

וראו ברוך קורצוויל בביקורתו על עיר היונה בספרו בין חזון לבין האבסורדי, לעיל ה"ש 23. בצד דברי שבח לכישרונו המזהיר של אלתרמן, ליופיים של כמה משירי הקובץ ולחשיבותו של המשורר, כתב המלומד על אלתרמן כ"פייטן המפלגה השלטת וההסתדרות", וכ"משורר חצר", ראו שם, בעמ' 198, 210.

וראו גם משה דיין "עומק ללא קץ" מחברות אלתרמן כרך ג 133, 134 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"א). בפתח דבריו סיפר דיין כי בשנות החמישים לעגו לאלתרמן בחוגים מסוימים, במיוחד בחוגי הפלמ"ח, וקראו לו "משורר חצר".

⁵⁶⁷ זיוה שמיר על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 37 ואילך.

⁵⁶⁸ אנו נביא כאן מהמסה כפי שפורסמה בספרו של דן מירון אם לא תהיה ירושלים, לעיל ה"ש 548, בעמ' 9. במקור פורסמה המסה באגרא (2) 117 (תשמ"ו).

רטוש), אל תוך המבנה הפוליטי שהקימו ברל כצנלסון וחבריו. השלב הבא, "החמישי", חל בעשור הראשון לקיום המדינה, ולדעת מירון היה הוא המשכו ושיאו של קודמו, עת הספרות הממוסדת נשארה "ממופלגת" לחלוטין. ביחס לתקופה זו בחר מירון במסתו להתמקד בפרשת היחסים שבין אלתרמן לבן-גוריון.⁵⁶⁹ אלתרמן נחשב בתקופה זו "כמשורר העברי המרכזי של הדור וכמנהיג התרבות הישראלית בשנות המעבר מן היישוב אל המדינה".⁵⁷⁰ לדעת מירון, החל אלתרמן להיתפס בקסמו של בן-גוריון עוד לפני הקמת המדינה, ומאז העריץ את המנהיג ואת פועלו. הדבר בא לידי ביטוי בכתיבתו של אלתרמן שבה תמך בתוקף בעמדת בן-גוריון.⁵⁷¹ מירון ציין כי בעוד אשר דמותו של בן-גוריון "מילאה את עולמו" של אלתרמן, בלבו של בן-גוריון, לעומת זאת, תפס המשורר "מקום צר ונידח", ולא חרג מן "הסטאטוס האינסטרומנטאלי" שהעניק בן-גוריון לרבים מאלה שהסתייע בהם פוליטית.⁵⁷² בן-גוריון גילה קרבה לאלתרמן רק כאשר ביקש לעשות שימוש פוליטי ביוקרתו של המשורר. בחלק זה של המסה, ביקורתו של מירון היא החריפה ביותר. כך, כאשר לשיר "אחד הלילות" שעסק בהבאת נשק לישראל ערב מלחמת סיני, כתב מירון: "אלתרמן לא מילא כאן אלא תפקיד של מאריונטה, שהמאניפולאטור הגדול משך בחוטיה".⁵⁷³ את שיריו של אלתרמן המוקדשים לבן-גוריון⁵⁷⁴ ראה מירון כ"מפולת קאטאסטרופאלית": "דוגמאות

569 דן מירון אב לא תהיה ירושלים, לעיל ה"ש 548, בעמ' 60-67.

570 שם, בעמ' 60.

571 למעט, לדעת מירון, בשלושה פולמוסים: פירוק הפלמ"ח, השילומים מגרמניה, וארץ ישראל השלמה.

572 שם, בעמ' 62.

573 שם, בעמ' 66. לדעתו של מירון, "גויס" המשורר, כנראה ללא ידיעתו, כדי להשיג קונצנזוס ציבורי רחב ליציאה למלחמה. אלתרמן הפך לחלק ממכונת התעמולה שנועדה בעיקר להשתיק את האופוזיציה משמאל. על שיר זה ראו לעיל, חלק חמישי, סוף פרק ה וההערות. את השיר קרא בכנסת ראש הממשלה, ומירון ראה בכך אות להידרדרות מעמדו של המשורר העברי. אם ראה בן-גוריון את אלתרמן בשיר זה כמשורר "אדיר-ביטוי", הרי מירון גרס שהשיר הוא "בשורה מדכדכת", ראו שם. את הזמנתו של אלתרמן להיות עד לפריקתם של כלי הנשק, ראה מירון כמתן "שוחד", ראו שם, בעמ' 64.

574 מירון הזכיר במפורש, שם, בעמ' 66, שני טורים: "אזרח מדינת ישראל – דוד בן-גוריון" הטור השביעי א 450 (11.12.1953), ו"לדוד בן-גוריון", לעיל ה"ש 4. בין הטורים הנוספים שנושאם הוא בן-גוריון: "בן-גוריון במצור" הטור השביעי ד 179 (30.5.1947); "בחנות הספרים" הטור השביעי ג 311 (8.12.1950); "בן-גוריון בטרם-צעד" הטור השביעי ג 313 (16.10.1953); "שני זכרונות ואגרת", לעיל ה"ש 123; "השנה השבעים וחמש" הטור

מובהקות לשירה המגושמת והתפלה, המשעממת והארכנית, שהחל אלתרמן כותב בשנות החמישים, בתוקף תפקידו כדבר האומה".⁵⁷⁵ מירון המשיך להשתלח באלתרמן וקרא לו: "משורר-חצר מסופל בשר וכבד-נשימה, שהמלים והמשפטים מסתבכים בין הדגלים של טוריו ובכל זאת הוא ממלא את חובתו כלפי השליט בכל עומס המצעד המצופה ממנו".⁵⁷⁶

אין תמה שביקורת חריפה כל כך עוררה רבים לבחון את הדברים ולהגיב עליהם.

דן לאור אשר בספרו השופר והחרב ביקש "להתבונן" באלתרמן כסופר פוליטי, עמד בדבריו על כך ששירי הטור השביעי התמודדו עם מרב העניינים שעמדו על סדר היום הלאומי בתקופה מכרעת. בתקופה זו הזדהה אלתרמן עם תפיסות ועם ערכים המעוגנים בתוך קונצנזוס לאומי רחב. על כן, היו שראו אותו כ"משורר חצר" ההולך בתלם. ברם, לדעתו של לאור, השקפה זו מושתתת "לא רק על אי הבנת מניעיה הבסיסיים של השירה האקטואלית של אלתרמן, אלא אף על התעלמות מופגנת מהעמידה האופוזיציונית אותה נקט הכותב בשאלות פוליטיות מרכזיות שעמדו על סדר היום הלאומי שלנו".⁵⁷⁷ לאור מדגים זאת בשתי סוגיות, שאחת מהן היא שאלת היחס למיעוט הערבי במדינת ישראל, וזאת בהקשר הביטחוני.⁵⁷⁸ בסוגיה זו כתב לאור:

השביעי ב 230 (25.9.1961). וכן ראו הרשימות "חג וריבו" (1966) ו"נחל צין" (1969), שפורסמו בספרון בין המשורר למדינאי – נתן אלתרמן – 12 טורים ואגרת, דוד בן גוריון – 2 אגרות 50, 56 (הקיבוץ המאוחד, תשל"ב) (להלן: בין המשורר למדינאי). וראו מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 214-221.

575 דן מירון אם לא תחיה ירושלים, לעיל ה"ש 548, שם.

576 שם. קו ישר מתח מירון בין מה שראה כהידרדרותו של המשורר בהיותו בשירות המנהיג, לבין "שירי עיר היונה" שהופיעו במחצית שנות החמישים (1957). לדעת מירון, העובדה שאלתרמן הקדיש אז את חכמתו, את כישרונו ואת שירתו לבן-גוריון גרמה גם לטענות שונות, שאינן מוצדקות, כלפי יצירותיו שכונסו בספרים כובכים בחיץ ושמהת ענייב, "שיאי השירה העברית בדורו". מירון מסיים חלק זה בביקורתו, המדהימה בחריפותה, באמירה שהערצתו של אלתרמן לבן-גוריון ואיבוד היכולת השירית שלו נראים קשורים זה בזה: "בהיסטוריה של היחסים בין המימסד הציוני לספרות החילונית מכריע הדימוי הספרותי-הציבורי הזה, אשר יעמוד לדורות בתרבותנו כמודל של יחסים הרסניים בין המשורר למדינאי", ראו שם, בעמ' 67.

577 השופר והחרב, לעיל ה"ש 26, בעמ' 19.

578 הסוגיה השנייה היא שאלת היחסים עם גרמניה.

הכריע העקרון הדמוקרטי שאלתרמן קידש אותו, ואשר בְּשָׁלוֹ בֵּא המשורר לערער על עיוותים במערכת יחסינו עם תושביה הערביים של מדינת ישראל – ובמיוחד על עצם כינונו וקיומו של הממשל הצבאי. המושג "צרכי בטחון" שהיווה במידה רבה את הצידוק לקיומו של הממשל הצבאי, וקבע את קנה־המידה בהתייחסות אל ערביי ארץ־ישראל – לא היה, לדידו של אלתרמן, בגדר מושג שהוא מחוץ לכל ערעור או ויכוח.⁵⁷⁹

לדעת לאור, עמדתו האופוזיציונית, העיקשת והלוחמת של אלתרמן בסוגיה זו – כמו בסוגיית היחס לגרמניה – "כירסמה באופן חמור בתמימות הדעים ההיסטורית שבינו לבין בן־גוריון".⁵⁸⁰ מסקנתו של חוקר זה היא:

מכל מקום, נוכחותן של חטיבות אלה במכלול יצירתו האקטואלית של אלתרמן מלמדת, כי הנושא הנידון, ולא מי שנושא אותו, הוא הוא שהיווה את קנה המידה לקביעת העמדה של ה"טור" בעד או נגד.⁵⁸¹

מקיף מאוד בכירור סוגיה זו היה גם אהרון קומם.⁵⁸² מחבר זה ציין בפתח דבריו את תמיכתו הגלויה של המשורר במנהיג הדור – בשורה של נושאים בעלי חשיבות: המאבק בכריטים ובארגוני המחותרת, הקמת המדינה, והוויכוח בין בן־גוריון לנחום גולדמן על מהות הציונות. ואולם, במאמרו עמד קומם בהרחבה

579 השופר והחרב, שם, עמ' 19. לאור מפנה בעניין זה לטור "צרכי בטחון" (לעיל ה"ש 128), שנידון לעיל, חלק שלישי, פרק ב. אעיר כי במקום אחר בחיבור זה ציינתי שלדעתי, העיון בטור השביעי בנושא הממשל הצבאי אינו מגלה עמדה חד־משמעית של אלתרמן בשאלת עצם קיומו של הממשל הצבאי. ראו לעיל, חלק שלישי, פרק ו. ביקורתו של אלתרמן הופנתה בעיקרה כלפי שימוש בכוח בלתי מוצדק או נגד נקיטת אמצעים בלתי ראויים מצד כוחות צה"ל בפעולותיהם מול האוכלוסייה הערבית.

580 השופר והחרב, שם, 20.

581 שם, והשוו למסקנה דומה של לאור, שם, בעמ' 96, לגבי פרשת לבון.

582 אהרון קומם "המשורר והמנהיג: ביאליק ואחד העם, אלתרמן ובן־גוריון" אלתרמן ויצירתו, לעיל ה"ש 16, בעמ' 47. במאמר זה עמד קומם על התופעה יוצאת הדופן במאה העשרים, של גדולי המשוררים המפתחים יחס של הערצה גלויה למנהיגי הדור – ביאליק כלפי אחד העם מזה, ואלתרמן כלפי בן־גוריון מזה. המאמר כונס לספרו של קומם שלשלת שירה – על שירה ומשוררים 222 (הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשס"ד).

על הביקורת הגלויה שמתח אלתרמן על בן-גוריון בשאלות חשובות שונות, והטעים:

מבחנו של המשורר הוא לא רק ביכולתו להזדהות ולתמוך, כי אם ביכולתו לבחון ולמתוח ביקורת. כאן הוא ההבדל העקרוני בין משורר חצר, שלא יעז להציג פגמים ואף יחפה עליהם, לבין משורר אמת, שבריתו עם המנהיג איננה ללא תנאי, והוא שומר לעצמו את חופש הביטוי. במילים אחרות, צידודו במנהיג כפוף לעקרונות מוסריים-לאומיים. אלה מכתיבים את התמיכה במנהיג, ואלה גם מחייבים את ההסתייגות ממנו.⁵⁸³

קומם ציין כי ביקורתו של אלתרמן כלפי בן-גוריון השתרעה על פני תחומים לא מעטים. בעניין זה עמד המחבר על שתי הבחנות. ההבחנה האחת היא בין ביקורת למפרע לגבי "תקלות מזדמנות" לבין ביקורת מראש בנושאי מדינה עקרוניים. באשר לסוג הראשון – שעניינו תקלות "מזדמנות" – הבחין קומם בין ביקורת הנוגעת לתקלות מקריות לבין ביקורת העוברת אל תחום השקפת עולם. הגוף שאירעו בו עיקר התקלות בשני תחומים אלה של "הביקורת המזדמנת" הוא צה"ל, "בכת עינו" של בן-גוריון, וכאמור, הבחין קומם בעניין זה בין ליקויים מקריים⁵⁸⁴ לבין ליקויים שנחצה בהם הגבול אל התחום האידאולוגי. הליקויים האחרונים התגלו בפעולותיו של צה"ל בשנות החמישים מול האוכלוסייה הערבית, וכאן הפנה קומם לביקורת "עקרונית, רצופה וישירה" של אלתרמן בטור השביעי, לגבי פגמים שונים בפעולות העוצר, החיפוש, המעצר והפתיחה באש של הצבא בתקופה זו.⁵⁸⁵ אלתרמן העלה על

583 שם, בעמ' 57.

584 בעניין זה הזכיר קומם, ראו שם, בעמ' 59-60, את ביקורתו של אלתרמן על חקירה צבאית לגבי מותו של נער במסע גדנ"ע ("הדין-יחשבון", לעיל ה"ש 127), וכן את הטור "לעזרת הרופא" הטור השביעי ג 343 (15.8.1952) שבו ביקר אלתרמן את ההזנחה השוררת לדעתו בטיפול הרפואי בילדי עולים חדשים. בעניין האחרון נוהלה חליפת מכתבים בין בן-גוריון לבין אלתרמן, מיד לאחר פרסום הטור, שהובאה בספר בין המשורר למדינאי, לעיל ה"ש 574, בעמ' 12-20. בן-גוריון טען במכתבו לאלתרמן כי ביקורתו של המשורר אינה מבוססת, ואילו אלתרמן פירט במכתב תשובה את העדויות המצביעות על צדקת "האשמות הכבדות", ועל הצורך ב"תיקון העוול" על ידי ראשי המדינה.

585 המחבר מזכיר בעניין זה את מרבית הטורים במדור "אבן כחן" שנותחו בהרחבה לעיל, בחלק השלישי.

נס בטוריו אלה את עקרונות הדמוקרטיה, את זכויות המיעוטים, את זכויות האדם האלמנטריות, את חשיבות החקירה ואת חשיבות חשיפת האמת. ברם, הכתובת הברורה לחצי הביקורת היא בן-גוריון עצמו. שאל קומם:

כמה אנשי רוח מלבד אלתרמן נזעקו באותה השעה כדי לעורר את השאלה הערבית ולהפקיעה מגדר הקונצנזוס – קרי: סמכותו הגמורה של בן-גוריון?⁵⁸⁶

קומם הדגיש את החשדנות הרבה כלפי המיעוט הערבי אשר שררה לאחר מלחמת העצמאות – כבעלת חשיבות לשם הבנה טובה יותר את משמעות ביקורתו של אלתרמן. הוא סיכם נקודה זו כך:

אם רצה המשורר לְרַצוֹת את המנהיג, אין ספק כי בחר בדרך מוזרה. בגוש זה של כתיבתו הוא מביע מחאה תקיפה ורצופה. בהקפדתו על עמדה מוסרית כלפי הערבים בשנים הראשונות של המדינה, ובביקורתו הגלויה של נוהגי הצבא, אלתרמן לא רק פוגע באחת הנקודות הרגישות של בן-גוריון, אלא הוא אף מסתכן בנטישת הקונצנזוס: לטעמם של רבים נוח היה הרבה יותר, בכל הקשור בערבים בוודאי, לתמוך בצעדיו של בן-גוריון. אלתרמן ידע כי אינו מפיק רצון מבן-גוריון בעמדתו "השמאלנית", אך גם במקרה זה לא הקונצנזוס חשוב לו, ובוודאי לא קונצנזוס מוגמר וקפוא, אלא חוסנה המוסרי של המדינה. אלתרמן לעולם אינו עֵבֵד למוסכמות הרוב. במילים אחרות, לשם ביטוי נאמן של הקונצנזוס, אלתרמן נוטשו לפרקים – כדי להעמידו על בסיס חזק, מוצק יותר.

ההבחנה השנייה של קומם במאמרו היא בין הביקורת המזדמנת, הנעשית למפרע בעקבות תקלות, לבין הביקורת של המשורר בנושאי מדינה יסודיים, שנדרשים בהם שיקול דעת והכרעה עקרונית מראש. קומם ציין כי בארבע פעמים בולטות נזקק בן-גוריון למלוא סמכותו כדי להשיג את ההכרעה הראויה בעיניו. והנה, במחצית מסוגיות אלה תמך אלתרמן בכל מאודו בבן-גוריון – והן הקמת המדינה ופרשת לבון;⁵⁸⁷ ואולם, במחצית האחרת של הסוגיות השנויות במחלוקת, יצא

586 ראו אהרן קומם, לעיל ה"ש 582, בעמ' 60.

587 שם, בעמ' 61.

אלתרמן נגד בן-גוריון – והמדובר בפירוק הפלמ"ח ובנושא השילומים והיחס לגרמניה.⁵⁸⁸

קומם שלל לחלוטין את טענתו של דן מירון כי יש לראות את בן-גוריון כאחראי "לנפילתו של אלתרמן, לסירוסו הרוחני".⁵⁸⁹ בחינה מדוקדקת של עמדות אלתרמן מבהירה, לדעת קומם: "כי שמר על ראייה נכוחה ושיקול דעת עצמאי, עד שביקורתו על מעשי השלטון והמנהיג ראוייה להיחשב כמופת ביחסים שבין הממסד הספרותי והעיתונאי לבין הממסד השלטוני במדינה דמוקרטית".⁵⁹⁰ דומה כי בפתח דבריו של קומם על שירת אלתרמן בטור השביעי אפשר למצוא גם את הסיכום ההולם של עמדתו בסוגיה שלפנינו. בעומדו על סגולתו המיוחדת של אלתרמן לעקוב אחר ההתפתחויות ההסטוריות על דקויותיהן ולהגיב מדי שבוע – הן על "הגדולות והנצורות" הן על "הפכים הקטנים" – קבע קומם:

אך אלתרמן לא ציטט את הקונצנזוס הלאומי אלא, ניסחו, ובעצם יצרו. כפועל יוצא חש המשורר בסמכותו המוסרית, אפשר לומר אפילו בכוחו הציבורי, והוא לא נמנע מלהתריס על טעויות השלטון, כולל המנהיג, בן-גוריון. במשך שנים, בעקביות ובהתמדה שאין להן אח ורע, מצליח אלתרמן לקרוא את הגיגי המעמקים של האומה, והוא יודע כי אלה שקולים כנגד כל מקרה פרטי, ואפילו הכרעות שגויות של מנהיג כבן-גוריון. בגין סגולתו זו לבחון ולהגיב מיניה וביה, ללא שיקולים זרים, אך מתוך דאגה עמוקה לגורלה של האומה ולמעמדה, אלתרמן, יותר מביאליק, ראוי הוא להיקרא משורר לאומי.⁵⁹¹

588 לגבי פרשת לבון, ראו שם, בעמ' 65-67. לגבי פירוק הפלמ"ח, שם, בעמ' 62-64. לגבי היחס לגרמניה, שם, בעמ' 64-65. לאחר ניתוח הדברים, הגיע קומם למסקנה כי נקבע כאן "דגם אידיאלי, של הכרעה מוסרית ועצמאות איש הרוח, תוך ויכוח ענייני ביחס לנקודות רגישות ביותר", ראו שם, בעמ' 65.

589 שם, בעמ' 69.

590 שם, בעמ' 79.

591 שם, בעמ' 54-55. וראו הבאת הדברים בהסכמה אצל אורציון ברתנא "עד כמה אלתרמן משורר לאומי? (בין סימבוליזם לבין אקטואליה ובין בדידות לבין מימסד)" החינוך וסביבו כב 149, 165 (2000) (להלן: "משורר לאומי?"). מעניינת גם הערת הסיום של המחבר, ולפיה מאז פטירתו של אלתרמן גדלה חשיבותו של הפזמון: "העובדה שרכיבים משיריו הליריים של אלתרמן הולחנו והם מושמעים, תרמה בשלושת העשורים האחרונים של המאה להתחזקות חדשה של מעמדו כ'משורר לאומי'", ראו שם, בעמ' 173; וכן: "בדור של 'פוסט שירה' הוא חוזר ומתקבל כמשורר לאומי בכלים חדשים המיוחדים לדור זה", שם.

גם זיוה שמיר ציינה, במאמרה הנזכר, כי לגבי אלתרמן גבר קולם של "המקטרגים המגמתיים שלא בדקו את העובדות לאשורן על קולם של החוקרים האובייקטיביים שהנתונים פרושים לפניהם".⁵⁹² ואולם, לדעת שמיר, המחקר המאוחר יותר הגיע למסקנות מנוגדות לאלה של המקטרגים. היא הזכירה בעניין זה את מחקריהם של דן לאור ושל אהרן קומם שעל דבריהם עמדתי לעיל, וציינה כי מסקנותיהם של "חוקרים אובייקטיביים ונטולי דעות קדומות" אלה עולים בקנה אחד עם מסקנותיו בנושא זה של מנחם דורמן.⁵⁹³ וכך כתב דורמן:

דומני, ששום סופר או הוגה־דעות בדורנו לא היטיב מאלתרמן לרדת לחקר המהות הבן־גוריונית ולהביעה, אבל שום איש גם לא התייצב אל מול בן־גוריון כמו אלתרמן, כל אימת שחלק עליו, אם חלק עליו בשעות של הכרעה מצפונית.⁵⁹⁴

יצוין כי במאמרו של צבי ארליך, "אלתרמן כשמרן", לעיל ה"ש 58, בעמ' 80, פתח ארליך בתיאור האהדה הרבה לאלתרמן עד היום. כך, בקיץ 2005, זכה אלתרמן במשאל גולשי אתר האינטרנט Ynet בתואר המשורר הישראלי האהוד ביותר. כאשר ביקש הבמאי אלי כהן (בשנת 2001) לתעד את הפופולריות הרבה של המשורר, הוא קרא לסרטו "אלתרמניה" (על משקל "ביטלמניה").

592 על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 38.

593 שם.

594 מנחם דורמן, אל לב הזמר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 207. ובמאמרו "איזהו משורר פוליטי" (לעיל ה"ש 42, בעמ' 275), כתב דורמן, בהתייחס לביקורתו הנזכרת של דן מירון, כי לז שמע אלתרמן בקול מירון: "לא זו בלבד ששירת הציונות לא הייתה נכתבת, אלא גם הציונות הייתה נפגמת".

וראו גם דברים שכתב דב סדן "במבואי עיר היונה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 126. לדעת סדן, הספר עיר היונה שפורסם בשנת 1957 מאיר באור מיוחד גם את שירי הטור השביעי שלאחר 1948. בתחילת שנות החמישים היו שביקשו לראות את בעל הטור השביעי כמי ש"נאמן לקו מפלגתו בסטיות קלות": "באה 'עיר היונה' וטפחה על פני המבקרים – כי עמה נגלה האור המפרנס את שירי־ערכי־שבתותיו והאור הזה מעיד, כי לא איזה קו גנראלי, אלא המצפון, ולא איזו מפלגה אלא ההיסטוריה היא מסגרת המשורר".

שמיר ביקרה בחריפות את מירון על מסתו, הנזכרת לעיל. לדעתה, התיר בה מירון לעצמו "לחרוג מכל פרופורציה ולטשטש את הגבולות שבין כתב פלסטר מגמתי למחקר היסטורי מהימן".⁵⁹⁵ המחקרים האחרונים מלמדים כי נתן אלתרמן שמר על ראייה נכוחה ועל שיקול דעת עצמאי. הוא לא היה "סופר מְטַעַם".⁵⁹⁶ נראה כי עמדה זו היא המקובלת עתה על רוב אלה שדנו בסוגיה זו.⁵⁹⁷ גם אני שותף לה, וסבורני כי תימוכין לכך אפשר למצוא בחיבורי זה, המתמקד באחת מ"נקודות החיכוך" החשובות שבין המשורר לבין המנהיג ולבין צמרת הממסד. בפרק הבא אזכיר את עיקרי הדברים.

595 על עת ועל אתר, לעיל ה"ש 16, בעמ' 40. המחברת עומדת, בין השאר, על האבסורד בכך שבמסתו האמורה של דן מירון, המבקשת לסקור את כל קשת התמורות במערכת היחסים שבין הסופר לממסד, החל בתקופת ההשכלה וכלה בימינו: "הקדיש המחבר ליל"ג עשר שורות, לברנר כעמוד אחד, לשלונסקי כעמוד אחד ולאלתרמן למעלה מעשרה עמודים!", ראו שם, בעמ' 40-41.

596 שם, בעמ' 51-52.

597 ראו, למשל, אורציון ברתנא "משורר לאומי?", לעיל ה"ש 591, בעמ' 165-168; יוחאי אופנהיימר שירה פוליטית בישראל, לעיל ה"ש 85, בעמ' 69-80; מרדכי נאור הטור השמיני, לעיל ה"ש 78, בעמ' 337-338.

פרק ב

תרומתו של חיבור זה

בחיבור זה שהתמקד בתחום הצבא והביטחון שבטור השביעי ממלחמת העצמאות ואילך, נדרשתי לא אחת לדברים שכתב אלתרמן על צה"ל ועל המסדר הביטחוני. הדמות הביטחונית המרכזית בראשית המדינה – אידאולוגית ומעשית – הייתה ללא ספק דוד בן-גוריון. בפרק הקודם פירטתי בהרחבה את מחלוקת החוקרים, כיצד יש להעריך את הזיקה שבין המנהיג לבין המשורר.

אכן, נראה כי קשה יהיה לחלוק על כך שככלל, נכון לראות את אלתרמן בתקופה זו כ"בן-גוריוניסט". אלתרמן העריך מאוד, עד כדי הערצה, את בן-גוריון, וראה בו את המנהיג ההיסטורי שהוביל לתקומתה רבת המשמעות של מדינת ישראל. לאחר הקמת המדינה תמך אלתרמן, בדרך כלל, בקו הביטחוני ובקו הפוליטי של בן-גוריון, לעומת תוקפיו משמאל ומימין. ואולם, דומה כי העיון בטור השביעי בסוגיה הנדונה בחיבור זה יחזק בבירור את עמדתם של אותם חוקרים הסבורים שאין זה נכון לראות את אלתרמן כ"משורר חצר" או כ"פייטן מטעם". פירוט קצר, הנסמך על מה שנכתב לעיל, יועיל להבהרת הדברים. בעיצומה של מלחמת העצמאות לא באה לידי ביטוי בטור השביעי מחלוקת בין אלתרמן לבן-גוריון. שיר המחאה המפורסם "על זאת" אף זכה ל"ישר כוח" מבן-גוריון אשר הורה לחלק את "הטור" לכל חיילי צה"ל. ואולם, לאחר המלחמה החל אלתרמן לכתוב באופן רצוף, עקבי וישיר, נגד אופן ביצוע פעולותיו של צה"ל אל מול המיעוט הערבי, והכוונה לפעולות כגון עוצר, חיפוש, סריקות, גירוש וכן ירי. אלתרמן לא היסס למתוח ביקורת שוב ושוב על פעולות מסוימות של צה"ל, ציפור נפשו של המנהיג, של הממסד, ושל אלתרמן עצמו! אין מדובר כאן רק ב"ביקורת מזדמנת" כלפי מחדל נקודתי של צה"ל, אלא בביקורת "שחצתה את הגבול אל התחום האידאולוגי". ככל שהכחיש בן-גוריון את הטענות כלפי צה"ל וביקש להסיר את ההצעות בעניין זה מסדר היום בכנסת – העלה אלתרמן על נס את עקרונות הדמוקרטיה, את זכויות האדם ואת זכויות המיעוט הערבי,

והדרש חקירה, חשיפת האמת, הפקת לקחים ומיצוי הדין. כך היה בפעולות חיפוש אחר מסתננים בגליל בנובמבר 1949, כך היה לגבי גירוש תושבים בלתי חוקיים באבו גוש ב־1950, כך היה באשר לחיפוש נשק גנוב בערב א־שיבלי ב־1952, לגבי פעולות סריקה בעת עוצר בטירה ב־1953, ועוד. אלתרמן לא מתח ביקורת ישירה על בן־גוריון אגב נקיבה בשמו, ואולם הכתובת הראשונה במעלה לדברי הביקורת ואף הגינוי של המשורר הייתה ידועה לכול.

כאשר יצא חבר הכנסת תופיק טובי בחריפות נגד התנהגותם של חיילי צה"ל באחד החיפושים, ביקש אלתרמן להביא לתשומת לבם של "חברי הבית וממשלת המדינה" כי הטענה היא נגד אופן ביצוע החיפוש ולא נגד עצם קיומו. ועוד, בלא חקירה ובדיקה, אין חברי הכנסת ולא שר הביטחון עצמו, היינו בן־גוריון, יודעים את העובדות, ועל כן אין מקום להכרזה מראש שמדובר בעליילת שקר.

נראה כי התרשמותו הכללית של אלתרמן הייתה שבעניין "מדיניות המעוטים" אין נקוטה "מדיניות בריאה של בטחון". הוא נדרש לנושא זה לא אחת, ודרש את שינוי הקו כלפי המיעוט הערבי.

הבעת דעה עצמאית ותקיפה של אלתרמן בענייני טוהר הנשק, גם כאשר כוונו הדברים נגד הממסד הבטחוני, באה לידי ביטוי נוקב בפרשות קיביה וכפר קאסם.

בעת ביצועה של פעולת קיביה, בלילה שבין 14 ל־15 באוקטובר 1953, מילא פנחס לבון את מקומו של בן־גוריון כשר הביטחון. מיד לאחר הפעולה חזר בן־גוריון לתפקידו, והכחיש כי כוחות צה"ל ביצעו את הפעולה. ואולם, אלתרמן תמה בטור השביעי על כך שמדינת ישראל לא גינתה בפה מלא את הפעולה בקיביה, פעולה שראה כ"מעשה חשף" ש"פסלתו" ברורה. עם זאת, לא גינה אלתרמן את בן־גוריון אישית על דברי ההכחשה שלו שהיו תמוהים כשלעצמם ושקריים. אלתרמן לא ידע כנראה שבן־גוריון נכח בעת שהתקבלה ההחלטה על הפעולה בקיביה, אך נקל להניח כי ידע שצה"ל ביצע את הפעולה, ומכאן הטור שכתב. גם כעבור שנים רבות, ב־1965, גרס אלתרמן בתוקף כי אין להניח לעניין קיביה לרדת מסדר היום, שכן טשטוש הדברים פירושו "פשע והפקר". הפעם כתב במפורש כי גם בן־גוריון עצמו צריך להיות בין העומדים לבירור. זאת, בין השאר, משום שבן־גוריון היה שר ביטחון להלכה בעת ביצוע המעשה, ואילו בשובו לכהן במשרתו בפועל, לא מיצה את "המסקנות המתחייבות".

בעניין אירוע כפר קאסם השמיע בן־גוריון את הודעתו הפומבית בכנסת על אודות הפרשה כמה ימים לאחר פרסום טורו של אלתרמן "תחום המשלש". אלתרמן יצא נגד האיפול ונגד מעטה הסודיות על מעשה הפשע. המשורר כתב כי ועדת החקירה שמינה בן־גוריון קודם לכן הייתה "הסודית, החשאית והאלמה

שְׁבֹנֵי עֲדוֹת", וכך הופכים להיות הכול – מהאדם הפשוט ועד השרים בממשלה – "כְּשֶׁתִּפְּסִים לְאַחֲרֵי יוֹת־שְׁמִירַת־סוּדוֹ שֶׁל מַעֲשֵׂה דָמִים". מתוכן דבריו של בן-גוריון בכנסת עולה האפשרות כי קיבל השראה מהטור של אלתרמן. אין לדעת אם גם עצם עיתויה של ההודעה בא לאחר פרסום השיר.

גם לאחר פרסום פסק הדין יצא אלתרמן נגד חוסר הטיפול החינוכי בפרשה החמורה ובשורשיה. הוא סבר כי יש לטפל בהלכי הרוח שהתייחסו בסלחנות למעשי נקם בתושבים ערבים, וכי נושא זה צריך להעסיק גם את "תּוֹפְּשֵׁי הַהֲגָה". מדינה המתעלמת מכך: "עוֹד מִצִּיץ בָּהּ הַתְּהוֹי"; "בְּעֵנֵן הַלְּזָה", קובע המשורר, קיימת "הַזְנָחָה" רבתי.

עינינו הרואות כי הזדהותו האידאית של אלתרמן עם הקונצנזוס הלאומי, ותמיכתו האישית בבן-גוריון בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה, לא מנעו ממנו למתוח ביקורת על פעולות צה"ל כלפי אוכלוסייה אזרחית בכל מקרה שבו חשש המשורר לפגיעה בחוסנה המוסרי של המדינה. בנושא הביטחון, שהוא תחומו של חיבור זה, נעשה הדבר פעמים רבות – בעקביות וללא חת. דברים אלה עולים בקנה אחד עם הערכת אותם חוקרים, והם הרבים, אשר רואים באלתרמן משורר עצמאי ואמיץ, ולא "משורר חצר" המבטל את דעתו בפני דעת המנהיג.⁵⁹⁸ עם זאת, לא מתח אלתרמן ביקורת ישירה על בן-גוריון בעת שהאחרון מילא את תפקידו כראש ממשלה ושר הביטחון (או כשר הביטחון בלבד). אפשר כי מיתן את ביקורתו כלפי צה"ל, אם אכן ידע פרטים רבים יותר ממה שכתב; מתוך כוונה שמכתו תהיה "נאמנה" – בבחינת "נְאֻמָּנִים פְּצָעֵי אוֹהֵב"⁵⁹⁹ – ביקש אלתרמן, "האוהב הפוצע", שמכתו לא תהיה אנושה.⁶⁰⁰

598 אציין כאן נושא נוסף, בעל חשיבות, שאלתרמן נדרש אליו לא אחת בטור השביעי, והוא פירוק הפלמ"ח. גם בעניין זה חלק אלתרמן על "החלטת ההרס" של בן-גוריון, ראו לעיל, חלק רביעי, פרק ג.

599 משלי כזו.

600 בעניין זה ראו חלק שישי, סוף פרק ג, לגבי האירוע שעליו נכתב הטור "על זאת" (לעיל ה"ש 116). כיצא בזה נמנע אלתרמן מלמתוח ביקורת על פעולות של לוחמי הפלמ"ח שהיו שנויות במחלוקת, בכל הנוגע לשמירה על ערך "טוהר הנשק". ראו לעיל ה"ש 269.

דברי סיום

בין הדברים האחרונים שכתב נתן אלתרמן מצויות שורות אלה:

אז אמר השטן: הנצור הזה
איך אוכל לו.
אתו האמץ וכשרון המעשה
וכלי מלחמה ותושיה עצה לו.

ואמר: לא אטל כחו
ולא רסן אשים ומתג
ולא מרד אביא בתוכו,
ולא ידיו ארפה כמקדם,
רק זאת אעשה: אכהה מחו
ושכח שאתו הצדק.⁶⁰¹

601 והמשורר סיים:

כך דבר השטן וכמו
חורו שמים מאימה
בראותם אותו בקומו
לבצע המזמה.

שורות אלה פורסמו במחברות אלתרמן, כרך ג, בעמ' 128 (הקיבוץ המאוחד, תשמ"א).
הדברים נמסרו לדפוס על ידי תרצה אתר, בתו של אלתרמן, ונדפסו במולד כו(14-15) 131
(סיוון, תש"ל). תרצה אתר העירה שם כי מצאה שורות אלה במגרה של אביה, ו"הן בין
הדברים שכתב בימי חייו האחרונים ולא ראו אור".

דן לאור סבור כי שיר זה משקף את החרדה של אלתרמן בערוב ימיו מפני קצה האפשרי
של מדינת היהודים, בעקבות משבר הערכים הציוני וההכחשה העצמית של צדקת הדרך

בעשרות השנים שמאז מלחמת העולם השנייה ועד למותו ב-1970, ראה אלתרמן את ישראל כאומה במצור. את תקומת מדינת ישראל תפס כלידתו מחדש של העם העברי, ואת מלחמותיה כמלחמות צודקות. את צבא ההגנה לישראל ראה המשורר כערוכה העיקרית להמשך קיומה של המדינה, ואת השימוש בכוח הצבאי כהכרח בל יגונה. אלה הם מושכלות יסוד שבאו לידי ביטוי חוזר ונשנה בחצי יובל השנים שאלתרמן כתב בהן את הטור השביעי.

עם זאת, ידע המשורר היטב את תוצאותיו הקשות של השימוש בכוח. הוא ידע שגם במקרה שבו השימוש בנשק מוצדק – אף כי "צָדִיק בְּדִינוֹ הַשֵּׁלַח"⁶⁰² – נפגעים ממנו רבים, וגם כאלה שהם תמימים. הַשֵּׁלַח, קרי הנשק, גורם תדיר את "דְּמַעַת הַחַפִּים מִחֶטָּא"⁶⁰³.

צה"ל, מגנו של "הנצור הצודק", חייב אפוא להיזהר ולרסן את השימוש בכוח צבאי, וזאת בשני מובנים עיקריים: ראשית, עצם השימוש בנשק חייב להיות צודק. שנית, דרך השימוש בנשק חייבת להיות זהירה ומידתית. דברים אלה אמורים במיוחד לגבי פעילותו של צה"ל מול אוכלוסייה אזרחית. נפשע הוא הירי כדי "לְנִסּוֹת הַמְקַלֵּעַ" על זקן בעיר הכבושה במלחמת העצמאות.⁶⁰⁴ זהו למעשה "רִצְחָה", והיורה – "פּוֹשֵׁעַ מִלְחָמָה"⁶⁰⁵. הוא הדין לגבי עצם השימוש בנשק כלפי אזרחים בפרשת כפר קאסם, ובאירועים נוספים.

שאלתרמן קרא לה: "דה־ציוניזאציה", או "אבטו־דציוניזאציה" (דן לאור, "נתן אלתרמן: הפרק האחרון", לעיל ה"ש 26, בעמ' 72). כיוצא בזה הביא לאחרונה משה יעלון את שורות "אז אמר השטן" בספרו דרך ארוכה קצרה, לעיל ה"ש 8, בעמ' 115-116, כדי להצביע על התופעה של האשמה עצמית כאחת התופעות הפסולות שהתפתחו בישראל בדור האחרון (לעניין אחר שבו ביקר אלתרמן "אותה רוח־אֶפְנָה" של "הַלְקָה וְשִׁמְצָה אֲמִיץָה", ראו "שוטרי ישראל והדָּבָה" הטור השביעי ו 37, 38 (20.9.1957)).

וכן ראו הרשימה של חיים גורי "אז אמר השטן" האריך 16.3.2005, שהמשורר ציין בה כי אלתרמן הוא מחשובי יוצריה של "תרבות הנצורים הצודקים" (הדברים פורסמו לאחרונה בספרו של גורי עם השירה והזמן – דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית כרך שני 152 (מוסד ביאליק, תשס"ח)).

602 "שירי מכות מצרים" שירים שמכבר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 242.

603 שם.

604 הטור השביעי א 149.

605 שם, בעמ' 150.

לעתים, השימוש בכוח הוא מוצדק, אלא שאופן השימוש בכוח אינו זהיר דיו, או שמידת השימוש בכוח מוגזמת. כך, לא היה מנוס מביצוע חיפוש בכתבי אזרחים ערבים בשנות החמישים, כאשר נגנב נשק צבאי: "צָדְקוֹ דְּבְרָיו שֶׁל שֵׁר הַבְּטָחוֹן: [...] הָיָה חֲפוּשׁ / וְגַם יָהִי חֲפוּשׁ".⁶⁰⁶ ואולם, עדיין רשאי חבר הכנסת הערבי למתוח ביקורת על אופן ביצוע החיפוש: "לֹא לְחֲפוּשׁ עֲצָמוֹ כִּי אֵם אֶת צוּרְתוֹ וּבְצוּעוֹ תִּנְהוּ!"⁶⁰⁷ על טענה, באותן שנים, כי גירוש מסוים של תושבים הוא "עֲקָרוֹנִי":

"[...] עוֹנָה הַמְּחַבֵּר כִּי פְּרִינְצִיפּ אֵינּוּ אֶל
וְצָרִיךְ לְעִבְדוֹ בְּמִדָּה, לֹא כְּלֵעִיל..."⁶⁰⁸

טעם חשוב לריסון הנדרש בעת הפעלת הכוח הצבאי הוא העובדה שמדובר בצבא של מדינה יהודית:

וּבְחִיּוֹר מֵאַחַר שְׁשִׁלְטוֹן יְהוּדִי
יֵשׁ לוֹ קִצְתַּת זְכוּרוֹת מִעַבְרֵי יָמָיו, לְדִידֵי.⁶⁰⁹

המוסר מעצם טיבו מעֵבֵב, והמשפט – מְרִסָּן. קל וחומר כשמדובר בצבא יהודי. שמירת טוהר הנשק מבדילה בינינו לבין אויבינו.⁶¹⁰ קו מחשבה זה, אשר הנחה את המשורר בשני העשורים הראשונים של המדינה, בא לידי ביטוי גם בפסיקתו של בית המשפט העליון הנוגעת למלחמה בטרור. לא כל האמצעים כשרים ללחימתה של מדינה יהודית ודמוקרטית בטרור, אך למרות זאת ידה של הדרך

606 שם, בעמ' 284.

607 שם, בעמ' 285.

608 שם, בעמ' 296.

609 שם. וראו ע"פ 5136/08 מדינת ישראל נ' לאלזה [פדאור (7) 09] [697] (31.3.2009). במקרה זה נדונה שאלת עונשו של שוטר משמר הגבול שנטל חלק בפרשה מזעזעת של מעשי התעלות בעוברי אורח פלסטינים. בית המשפט העליון ציין, בין השאר, כי פרשה זו מעלה "זכרונות אפלים של פוגרומים אנטישמיים" (פסקה 23 לפסק הדין). וראו לעיל, ה"ש 516.

610 שנה לפני מותו, ב-1969, כתב אלתרמן במעריב, ברשימה "אחרי המרדף", על "עיקרי המוסר הכובלים" במאבקו של צה"ל: "יש לו לצה"ל מאה דרכים להשיב מלחמה. רק דרך אחת חסומה בפניו: אין הוא יכול להשיב נבֵּלָה תחת נבֵּלָה ופחדנות תחת פחדנות" החוט המשולש, לעיל ה"ש 26, בעמ' 217.

המוסרית היא על העליונה, שכן שמירת החוק וזכויות האדם הן מרכיב חשוב בביטחון הלאומי.⁶¹¹

המטרה אינה יכולה לקדש את כל האמצעים, וכל אימת שנדמה היה לאלתרמן כי חיילי צה"ל פגעו בערך של "טוהר הנשק", הגיב על כך בחומרה בטור השביעי. כאשר עולה חשש לפגיעה בלתי מוצדקת של חיילים באזרחים – יש לחקור, ואין להימנע מחקירה, בטענה או בתואנה של הגנה על הכבוד של צה"ל. צה"ל עצמו: "מנוטרי כבודו / ובקריאותו, דורש: חקרו וחקטו בי! / אם פגם בי, עליכם ללחם בו מיסודו [...]"⁶¹². הוא הדין כאשר דרש חבר כנסת ערבי לחקור התנהגות ברוטלית של חיילי צה"ל בעת סריקות אחר מסתננים בגליל. דרישה זו היא

611 בג"ץ 5100/94 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד נג(4) 817, 845 (1999); בג"ץ 2056/04 מועצת הכפר בית סוריק נ' ממשלת ישראל, פ"ד נח(5) 807, 861 (2004). בג"ץ 7015/02 עגירי נ' מפקד בוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד נו(6) 352, 382-383 (2002). דומה כי המטפורה המובהקת ביותר לתפיסה זו מצויה בדבריו של הנשיא בדימוס ברק, שדימה בהם את הדמוקרטיה הנאלצת להילחם למי שנלחם בשאחת מירידי קשורות לאחור. נכון להביא דימוי שנוי במחלוקת זה בהקשרו:

זה גורלה של דמוקרטיה, שלא כל האמצעים כשרים בעיניה, ולא כל השיטות שנוקטים אויביה פתוחות לפניה. לא פעם נלחמת הדמוקרטיה כאשר אחת מידיה קשורה לאחור. חרף זאת, ידה של הדמוקרטיה על העליונה, שכן שמירה על שלטון החוק והכרה בחירויות הפרט, מהוות מרכיב חשוב בתפיסת ביטחונה. בסופו של יום, הן מחזקות את רוחה ואת כוחה ומאפשרות לה להתגבר על קשייה (בג"ץ 5100/94, שם).

קטע זה הוא המצוטט ביותר בפסיקת בית המשפט העליון, הנוגעת לדרך לחימתה של דמוקרטיה בטרור. לתפיסתו של הנשיא ברק, אין לקיים דמוקרטיה וזכויות אדם בלא ליטול סיכונים. האיזון בין ההגנה על חייהם ושלומם של האזרחים לבין הצורך להגן על זכויות האדם, כולל בתוכו מעצם טבעו "מרכיבים של סיכון ומרכיבים של הסתברות".

וראו בג"ץ 7052/03 עדאלה נ' שר הפנים [פדאור 10]06 [217] (2006), פסקה 111 לפסק הדין. בפרשה זו, שעלתה לדיון בהרכב של אחד-עשר שופטים בבית המשפט העליון, עלתה השאלה אם חוקתית היא חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התשס"ג-2003, שהוחק מסיבות ביטחוניות בתקופת המלחמה בטרור, והטיל, בין השאר, מגבלות על איחוד משפחות בין בעל אזרחות ישראלית לבין בן זוגו תושב השטחים. בסוגיה זו, שדומה כי במרכזה עומדת שאלת "הסיכון וההסתברות" האמורה, התפלגו דעותיהם של מרבית שופטי בית המשפט העליון. חוות הדעת העיקריות – והחלוקות – הן של השופטים ברק וחיין.

כמו כן ראו אהרן ברק, "זכויות אדם וביטחון לאומי" משפטים לח 29 (תשס"ח).

612 הטור השביעי א, 286. "בו", כמודגש, ולא בחבר הכנסת הדורש חקירה.

לגיטימית: "זה טיב הדמוקרטיה". היא מחייבת דיון ובדיקה, ולא הורדה אוטומטית מסדר היום. חייב להיות מנגנון של בדיקה עצמית:

אֲנַחְנוּ מְסֻרָּיִם בְּמִרְצָן, פִּידוּעַ...
וּמֵאֵד לֹא טוֹב לְסָרֵק מִבְּלִי לְהִסְתַּרֵּק.⁶¹³

אם מתגלה חשד למקרה חמור אין לטייחו, ויש לבצע חקירת אמת. אין לשאת לשווא את שם "צרכי הביטחון", וכיוצא בזה אין להפעיל שלא כראוי את הצנזורה, בשמו של "הסוד הצבאי".

אם גילתה החקירה כי נעברו עבירות, יש להעמיד את החשוד לדין: "הדין הוא אֶלֶף-בֵּית. מְשָׁכֵל רֵאשׁוֹן. לֹא יִתְכַּן כִּי לֹא יַעִיר הַפֶּשַׁע אֶת הַחֵק".⁶¹⁴ ומי שנמצא אשם – יש למצות עמו את הדין. על גזר הדין להרתיע ולשמש כתזכורת, למי אשר "לְשִׁכַּח עֲלוֹל":

כִּי פִּשְׁעֵי מִלְחָמָה, חֲרָף כָּל פְּרָקְלִיטִים,
הֵם עֲנִין אֲשֶׁר יֵשׁ עָלָיו עֲנָשׁ וּגְמוּל.⁶¹⁵

צומת זה שאליו מתנקזים שיקולי ביטחון, ערכי מוסר ועקרונות משפט, היה במוקד של רבים משירי הטור השביעי. ענייני צבא וביטחון שימשו נושא מרכזי לכתיבתו של אלתרמן בשירי "העת והעתון", שליווה בהם את אירועי התקופה. דילמות לא מעטות התעוררו אגב הפעלת הכוח הצבאי, והעיסוק בתחום זה היה קרוב ללבו של המשורר בעל המצפון.

עיוני בחיבור זה במכלול כתיבתו של אלתרמן בטור השביעי, בנושא הנידון, מעלה, לדעתי, עקרונות חשובים רבים הרלוונטיים גם כיום. אכן, גם הפרקליטות

613 שם, בעמ' 278.

614 הטור השביעי ב 355. עם זאת, עמד אלתרמן על כך שאין המשפט חזות הכול. המשפט הוא תנאי בסיסי, אך אין הוא תנאי מספיק. דברים אלה נכתבו בקשר למשפט כפר קאסם, ובשיריו בטור השביעי בנושא זה, עמד המשורר על הצורך בהתעוררות ציבורית ובטיפול חינוכי. ראו לעיל, חלק שמיני, פרק ד.

615 הטור השביעי ו 84. אלתרמן הרגיש כי יש לדחות את הטענות בדבר סכנה לערעור המורל בצבא או לפגיעה במשמעת הצבאית. אין מקום לחשש שחיילים ומפקדים ייזקקו ל"עורך דין צמוד".

הצבאית מצויה הייתה לאורך שישים שנות קיומה על "קו התפר" שבין ביטחון, משפט ומוסר, והיא שעמדה על משמר יישומם הלכה למעשה של עקרונות אלה – במתן ייעוץ משפטי לצבא ולמפקדיו, ובאכיפת הדין עת עלה החשש להפרתו. הרלוונטיות והאקטואליות של הטור השביעי נובעות, לדעתי, מתוך שאיפתו של אלתרמן להגיע ליסודי הדברים ולחשוף את שורשיהם. הוא לא הסתפק בהכנת "הזיקות והקשרים בין הדברים", אלא ביקש לעמוד על "טיבם של הדברים".⁶¹⁶ בטורים רבים – בדרך כלל בסיום השיר או בסוף הרשימה – יצא המשורר "מפּרָט אֶל עֵקֶר", ושם הנחיל את הלקח הכללי ואת ההפשטה המושגית. הכתיבה על אירוע מסוים – לא על הפרשה עצמה בלבד באה ללמד; יש לה מסר חינוכי צופה פני עתיד. אכן, בחיבור זה הפניתי לכמה סוגיות שעלו בתקופה האחרונה, במאה העשרים ואחת, ושאפשר ליישם בהן את משנתו הערכית והחינוכית הסדורה של "נתן החכם".

עם סיום "המסע" הארוך, אוכל לשוב לנקודת ההתחלה, ולנימה האישית. מאז שהוטל עליי כתובע צבאי צעיר לטעון לעונש במקרה של קצין שהורשע ברצח אזרחים ב"מבצע ליטני" בשנת 1978, ועד שסיימתי את תפקידי כפרקליט הצבאי הראשי בשנת 2004, טיפלתי במאות רבות של מקרים שנבחנו בהם בדיעבד דרך פעולתם של חיילי צה"ל ומפקדיו.⁶¹⁷ נוסף על כך, עסקתי רבות ביעוץ למפקדים, ובהתוויה מלבנת-חילה של כללי המותר והאסור בהפעלת הכוח,⁶¹⁸ לרבות ניסוחם

616 ראו חגיגת קיץ, לעיל ה"ש 25, בעמ' 87: "איש אֶחָד אָמַר: / אֵת הַזִּיקוֹת וְהַקְּשָׁרִים / בֵּין הַדְּבָרִים אֲנִי מוֹצֵא, / אֶךְ מֵה טִיבָם שֶׁל הַדְּבָרִים?"

617 הדברים אמורים במיוחד בשנים 1988–1994, שנות האינתיפאדה, שהייתי בהן התובע הצבאי הראשי, ובשנים 2000–2004, שנות המלחמה בטרור (הנקראת, לדעתי בטעות, "האינתיפאדה השנייה") – שהייתי בהן הפרקליט הצבאי הראשי.

618 אטול כדוגמה סוגיה חשובה שהתעוררה בעת המלחמה בטרור משנת 2000 ואילך, והכוונה לפעולות "הסיכול הממוקד", היינו נקיטת מדיניות של פגיעה מונעת במחבלים, הגורמת למותם של מי שמתכננים, משלחים או מבצעים פיגועי טרור בישראל ובשטחים כלפי אזרחים וחיילים. פעולות אלה פוגעות לעתים גם באזרחים תמימים. האם צה"ל נוקט פעולות אלה כדי? הרמטכ"ל שאול מופז ביקש כי אכין חוות דעת משפטית בסוגיה, וזו אכן נכתבה והועברה לרמטכ"ל ביום 18.1.2001. חוות דעת זו, שהכשירה פעולות כאלה בהתקיימם של תנאים מגבילים שנקבעו – היא שהיוותה את התשתית המשפטית לפעולות הסיכול הממוקד בשנות המלחמה בטרור. את הכללים אשר בחוות הדעת אישר למעשה בית המשפט העליון, כעבור כשש שנים, בפסק דין עקרוני וחדשני, בג"ץ 769/02 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, תק-על 2006(4) 3958 (2006). על ההיבט

של כללי הפתיחה באש במצבים שונים.⁶¹⁹ במרכז עשייה זו עומד, לדעתי, המתח שבין שני היסודות, שאלתרמן היטיב כל כך לבטאם. היסוד האחד, חובתה של

המבצעי ועל ההיבט המוסרי של פעולות אלה בתקופה האמורה, ראו לאחרונה משה יעלון *דרך ארוכה קצרה*, לעיל ה"ש 8, בעמ' 146-150. וכן ראו רפאל ביטון "דיני המלחמה כמסגרת כוללת להסדרת הריגה מוסרית" *משפט וצבא* יט 245 (התשס"ז); עמוס ידלין ואסא כשר "האתיקה הצבאית של הלחימה בטרור: עקרונות ונימוקים" *מאזני משפט* ו 387 (תשס"ז).

כדוגמה נוספת אציין את נוהל "אזהרה מוקדמת" אשר בא במקום "נוהל שכן" שקדם לו. נוהל זה קבע את התנאים שבהם חיילי צה"ל המבקשים לעצור פלסטיני החשוד בפעילות חבלנית עוינת, רשאים להסתייע בתושב פלסטיני מקומי כדי לתת באמצעותו אזהרה מוקדמת לעצור מפני פגיעה אפשרית בו ובמי שמצוי עמו, בעת ביצוע המעצר. לפי הנוהל חל איסור מוחלט להפעיל אוכלוסייה פלסטינית כ"מגן חי", היינו, להציב אזרחים לצד כוחות צבא כדי להגן על החיילים מפני פגיעה. כמו כן חל איסור מוחלט להחזיק אוכלוסייה פלסטינית כ"בני ערובה", היינו כמקור לחץ על גורמים אחרים. מטרת ההוראה הייתה לאפשר סיוע של תושב פלסטיני לחיילים, בהסכמתו, כדי למזער את הפגיעה באזרחים בלתי מעורבים, בחיילים וברכוש, כתוצאה מביצוע המעצר. נאסר בה לכפות על התושב המקומי את הסיוע, או לסכן אותו, אפילו בהסכמתו. כמו כן נקבע שאין להפעיל את נוהל "אזהרה מוקדמת" במקרים שבהם יש דרך יעילה אחרת להשגת התוצאה. הוראה זו נוסחה לאחר ששוכנעתי כי ההסתייעות בתושבים המקומיים יכולה לחסוך חי אדם רבים, ובעיקר את חייהם של תושבים מקומיים, כתוצאה מהפעלת כוח על ידי גורמי הצבא, אם המבוקש לא יסגיר את עצמו. גם היועץ המשפטי לממשלה שוכנע בכך, ונתן את אישורו להוראה. יצוין כי לא חלה במשפט הבין-לאומי כל הוראה מפורשת האוסרת הסתייעות כאמור בתושב מקומי.

ואולם, בית המשפט העליון סבר כי נוהל זה אינו עולה בקנה אחד עם המשפט הבין-לאומי. האיסור נגזר מהעיקרון של איסור השימוש בתושבים מוגנים כחלק מהמאמץ המלחמתי של הצבא, וכן מהעיקרון של הרחקת תושבים מקומיים תמימים מתחום פעולות האיבה. עוד הובע החשש כי הסכמתו של התושב המקומי לא תהיה אמיתית. ראו בג"ץ 3799/02 *עדאלה* – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' אלוף פיקוד מרכז בצח"ל, פ"ד ס(3) 67.

619 כללי הפתיחה באש, במצבים שונים, ובגזרות שונות, עברו שינויים רבים, והם מנוסחים למעשה בעבודה משותפת של גורמי הפיקוד וגורמי הפרקליטות הבכירים ביותר. פעמים רבות נדונו כללים אלה בבתי המשפט האזרחיים ובבתי הדין הצבאיים, בדרך כלל בדיעבד, אך לעתים גם מלכתחילה, במקרים שבהם הותקפה עצם חוקיותם של כללי הפתיחה באש בעתירה לבג"ץ. לגבי בחינת עצם החוקיות, ראו, למשל, בג"ץ 66/89 *הליגה לזכויות האדם והאזרח בישראל נ' שר הביטחון*, פ"ד מד(2) 221 (1989); בג"ץ 4110/92 *הס נ' שר הביטחון* פ"ד מח(2) 811 (1994); בג"ץ 873/89 *הס נ' שר הביטחון* [פדאור 194(1) 117] (1994). וראו גם הפסיקה שהוזכרה בה"ש 115 לעיל.

המדינה להגן על אזרחיה, ולשם כך ההכרח בקיומו של צבא חזק – כדי שירתיע את האויב, ושיהיה מוכן בעת הצורך להשיב מלחמה שערה. היסוד השני, בעת הפעלת הכוח, במלחמה ובין המלחמות, חייבים מפקדי צה"ל וחייליו לשמור על רמה מוסרית גבוהה. הערך של "טוהר הנשק" הוא ראשון במעלה. השימוש בכוח חייב להיות צודק ומידתי. בין שני יסודות אלה אין שוררים סתירה וניכור – אלא השלמה והתאמה. זהו סוד האיזון האלתרמני, והשיקול המוסרי תופס גם במישור של המדינה:

דִּינָם
שֶׁל מַעֲשִׂים אֶחָד הִיָּה, לֹא שְׁנַיִם:
הַלְכוֹת מוֹסֵר חַיִּיו שֶׁל הַיְחִיד
הָיוּ גַם חֻקְתָּהּ. כִּי אֵין מִפְרִיד.⁶²⁰

איזון זה הוא שעומד, לדעתי, בליבת פעולתה של הפרקליטות הצבאית, ובדרך זו גם פסקו בתי הדין הצבאיים. חוסן מוסרי וחוסן צבאי – חד הם, והדברים אמורים במשנה תוקף, כאמור, בצה"ל, שהוא צבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית.

נתן אלתרמן ראוי, לדעתי, בצדק לתואר "משורר לאומי". מאז שחדל לכתוב את הטור השביעי, לא קם עוד כמוהו איש רוח אשר לא היסס גם להטיף, ובשער בת רבים;⁶²¹ להטיף ואף להצליף. את הטור השביעי כתב בדבקות ובלהט, באופן אינטנסיבי ובכישרון רב. וכהברקתו של המשורר עצמו – בהספידו חבר – שמו של אלתרמן יחרת והוא ימנה: "בֵּין הַבְּרָקִים אֲשֶׁר חָצוּ אֶת הַיָּרִיד".⁶²² כפרקליט

620 עיר היונה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 146.

621 דומה כי במידה מסוימת נטלו עליהם במרוצת הזמן בתי המשפט, ובמיוחד בית המשפט העליון, גם את תפקיד המחנך והמטיף בשער. על עליית התפיסה של המשפט כמכשיר חינוכי ראו מנחם מאוטנר ירירת הפורמליות ועליית הערכים במשפט הישראלי (מעגלי דעת, תשנ"ג), עמ' 35.

622 כך ראה אלתרמן את כתיבתו העיתונאית של עזריאל קרליבך, בטור שחיבר לכבודו עם מותו הפתאומי: "עזריאל קרליבך" הטור השביעי ב 144 (17.2.1956):

הִיָּה זֶה שֶׁס־דָּבַר מִנֶּפֶךְ לְגִנוֹת־וְשִׁבַּח
הִיָּה זֶה תּוֹר־יְחִיד וְגַם כְּלִלוֹת־מִשָּׁג
הִיָּתָה זֹו הַפְתָּעָה תְּמִידִית... פְּלִיאָה שֶׁל קִבְע.
הִיָּתָה זֹו מְלֹאכֶת חַל מְבַרְקֶת כְּמוֹ חָג.

הצבאי הראשי הסתייעתי רבות בשירי הטור השביעי של נתן אלתרמן, וסברתי כי נכון להעמיק חקור בדברי המשורר בטורו, בתחום הנידון, אגב התבוננות במעופה של אותה "צפור רבת-יפי".⁶²³ חיבורי זה הוא תוצרו של המחקר. נטלתי רשות לעצמי לפרסם את הדברים, עם ששיוויתי לנגד עיניי את מסקנותיו של המשורר עצמו:

לא כל המספר חשוב.
הרבה מן החשוב חסר.
גם הדבר הכתוב
מחדש מחכה למחבר.⁶²⁴

דומני כי הכתרים שקשר המשורר לכתיבתו העיתונאית של קרליבך, וציון הגורמים שהביאו להישגיו ול"מדת הכסף והכח" שבעטו, מתאימים להפליא לשירתו העיתונאית של אלתרמן עצמו ולשורשיה (שם, בעמ' 146):

לא, אין עושים זאת רק באחיזת-עינים
ובלקטים בלבד... לא, לא, אין משיגים
זאת בלי מנה של יגע עם מנה-אפים
של להט לא-ככה ועז מן הסיגים.

אין משיגים את זאת ללא דבקות לוחמת
ובלא קצת-אהבה לארץ וללאם...
ובלא אותו ניצוץ, אשר עכשיו, עם גמר,
מתר גם לראותו כחסד ממרום...

על "מנת היגע" של המשורר הפורה כתב אלתרמן גם בשיר לכבודו של אברהם שלונסקי: "יברך הפיטון העברי. על הפרך, / על שפעת הנתינה היחידה במינה, / יברך על הפרי ייברך על הפרח [...]". ראו "אברהם שלונסקי ושלשים השנים" הטור השביעי ב 159, 161 (29.10.1954). כיוצא בזה, כתב אלתרמן כעבור כמה שנים, ברשימה בטור השביעי, על "הכישוף שחולל מגעו" של שלונסקי בלשון העברית החדשה, ומיהר להבהיר: "ובעצם לא 'מגעו', כי אם עמלו המתמיד והמפרך". ראו "שלונסקי בבקר הששים" הטור השביעי ב 163, 162 (4.3.1960).

623 כך כתב על אלתרמן חברו, המשורר יעקב אורלנד, והוסיף: "מי שראה אותה במעופה / שוב אין לו מנוח". ראו נתן היה אומר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 18.

624 חגיגת קיץ, לעיל ה"ש 25, "שיר סיום", עמ' 196.